De ‘verwoestende gruwel’ in Mc 13:14.

Onderzoek naar de achtergrond, context en de betekenis van de uitdrukking ‘verwoestende gruwel’ in Marcus 13:14.

G. de Lange
Ede, maart 2007

I Inhoudsopgave.

1 Inleiding.
1.1. Presentatie.
1.2. Stand van het onderzoek.
1.3. Probleemstelling en verantwoording.
1.4. Plan van aanpak.
1.5. Doelstelling.

2. Terreinverkenning van Mc 13:14.

2.1. Verkenning van tekstkritische, filologische en grammaticale aspecten van Mc 13:14.
2.1.1. Tekstkritiek.
2.1.2. Filologie.
2.1.3. Grammatica.

2.2. Oog voor de structuur van Mc 13.
2.2.1. Mc 13:14 als climax.
2.2.2. Een christelijk pamflet in Mc 13.
2.2.3. Mc 13:14 structureel deel van groter verband.
2.2.4. Mc 13 en het anti-tempel-thema.

2.3. Mc 13 in de context van het Evangelie van Marcus.
2.3.1. Mc 13 in het kader van het lijden van Jezus en het lijden in de eindtijd.
2.3.2. Lijnen vanuit Mc 13 naar het lijden van Jezus en de heiligen van Daniël.
2.3.3. Mc 13 in het licht van de navolging van Jezus.

2.4. De vraag naar het genre: Apocalyptiek en parenese.
2.4.1. Mc 13 is apocalyptisch (impliciet parenetisch).
2.4.2. Mc 13 is apocalyptisch en parenetisch.
2.4.3. Mc 13 is parenetisch en apocalyptisch.
2.4.4. Ook als 'testament genre' behoort Mc 13 tot de apocalyptiek.

2.5. Mc 13 tegen de achtergrond van het boek Daniël.
2.5.1. Mc 13 inhoudelijk sterk door Daniël bepaald.
2.5.2. Mc 13 is een 'midrash' van Daniël.
2.5.3. Mc 13 verstaan in het licht van Daniël.
2.5.4. Parallellen tussen Mc 13 en het boek Daniël.
2.5.5. De onderzoekers in kaart gebracht.

3. De 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël.

3.1. Relevante thema's in Daniël commentaren.

3.2. Wat is het vierde Rijk volgens het boek Daniël?
3.2.1. Het boek Daniël doelt op het Griekse Rijk.
3.2.2. Intermezzo: Evaluatie van de 'Greek View'.
3.2.3. De voorlopige en de definitieve vervulling in het boek Daniël.

3.3. De 'verwoestende gruwel'
3.3.1. Daniël 9:27 vanuit de Marcus-studie.
3.3.2. Daniël 9:27 en de periodisering van de tijd.
3.3.3. Daniël 11:31 historisch in beeld.
3.3.4. Daniël 8:13.

3.3.5. Daniël 12:11 als toekomstverwachting.

4. De betekenis van de 'verwoestende gruwel' in Daniël en Mc 13.

4.1. De 'verwoestende gruwel' in relatie tot de tempelverwoesting in 70 n Chr.
4.1.1. Vervulling in de verwoesting van 70 n Chr.
4.1.2. Geen definitieve vervulling in de verwoesting van 70 n Chr.
4.1.3. Tempelverwoesting en tempelontwijding.

4.2. Lucas' lezing van Mc 13.
4.2.1. Lc 21 ziet Mc 13 vervuld bij de verwoesting van Jeruzalem.
4.2.2. De antichrist in Mc 13 én herstel van Israël in Lc 21 verwacht.
4.2.3. Enkele lijnen over de relatie Mc 13 en Lc 21.

4.3. De vraag naar het 'Hoelang'.
4.3.1. De vraag naar het 'Hoelang' in Marcus en Daniël.
4.3.2. 'Deze generatie' (Mc 13:30).
4.3.3. Enkele lijnen over 'deze generatie'.

4.4. De vraag naar het 'Wanneer'.

5. Samenvattende resultaten over de 'verwoestende gruwel' en terugblik.

5.1. Samenvattende resultaten over de 'verwoestende gruwel'.

5.2. Terugblik op het onderzoek: van probleemstelling naar conclusies.

Bijlage: Zeven ijkpunten in het boek Daniël in vijftien commentaren.

Literatuurlijst

De 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14.

1 Inleiding.

1.1. Presentatie.

Mc 13 is bekend geworden als 'de rede van Jezus over de laatste dingen'[1]. De aanleiding voor deze langste redevoering van Jezus in het Evangelie volgens Marcus, wordt gevormd door een opmerking van een van zijn leerlingen. Deze leerling werd geïmponeerd door de grootsheid en ogenschijnlijke onaantastbaarheid van de tempel in Jeruzalem. Uit de reactie van Jezus valt op te maken dat schijn kan bedriegen. In plaats van lof en eer stond de tempel volgens Jezus verwoesting te wachten. Dit woord van Jezus over de tempelverwoesting vormt de aanleiding voor vier discipelen om door te vragen naar het *'Wanneer'* en naar *'het teken'*, dat wijst op het naderende einde. De NBV vertaalt hun vraag in Mc 13:4 als volgt: *'Vertel ons, wanneer zal dat allemaal gebeuren en aan welk teken kunnen we herkennen dat het zover is?'*

Mc 13 heeft vanaf het begin van zijn bestaan de exegeten en onderzoekers voor grote vragen gesteld. Die vragen zijn met de opkomst van de kritische wetenschap in de 19de eeuw niet vereenvoudigd. Vooral vs. 14 heeft de geleerden gefascineerd. Sommige van hen noemen dit vers de sleutel waarmee het hoofdstuk zou kunnen worden ontsloten, anderen noemen het een crux, oftewel een duister punt in een geschrift. Ook wanneer onderzoekers dit vers geen sleutelrol toedichten, heeft vs. 14 bewust of onbewust een elementaire plaats voor het verstaan van Mc 13 als geheel. Er doet zich hierbij inderdaad een bijzondere moeilijkheid voor. Het 14de vers van Mc 13 niet direct toegankelijk. We lezen op die plaats in de NBV: *Wanneer jullie de 'verwoestende gruwel' zien staan waar hij niet hoort (lezer, begrijp dit goed), dan moet iedereen in Judea de bergen in vluchten;* Het appèl aan de lezer *(lezer, begrijp dit goed)* is opmerkelijk. Mc 13:14 lijkt met zijn *'verwoestende gruwel', die staat waar hij niet hoort'* een aanwijzing te bevatten voor de oplettende lezer, waarmee het Bijbelgedeelte kan worden geopend[2]. Wetenschappers zijn als ware archeologen bezig laag voor laag af te zoeken om de toegang tot dit vers te ontsluiten. Zal men een opening vinden in de laag van het semantisch en filologisch onderzoek? Zal de directe omgeving van Mc 13:14 - namelijk Mc 13 als geheel - aanwijzingen opleveren of moet men nog breder graven en de context van het hele Evangelie blootleggen? Anderen menen dat men in plaats van breder, dieper moet graven door in het OT de diepere lagen aan te boren in een poging om onderliggende teksten te vinden. Weer anderen zoeken het in een antwoord op de vraag hoe Mc 13 is ontstaan of door Mc 13 te zien in het licht van *de tekstgeschiedenis* en de *redactie-* en *vormgeschiedenis*. Het is bijzonder boeiend om in deze zoektocht mee te speuren naar de mogelijke toegang tot het verstaan van de eschatologische rede van Jezus.

1.2. Stand van het onderzoek.

Vrijwel iedere onderzoeker laat – overigens om uiteenlopende redenen - de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 een centrale rol spelen bij de uitleg van Mc 13.
De onderzoeker Beasley-Murray, die zich intensief met het onderwerp heeft beziggehouden, geeft een goed overzicht van de wetenschappelijke studies naar Mc 13,

---

[1] Brooks, James A., *Mark,* NAC, The New American Commentary*,* 1991, p 204. 'Mark 13 is variously called *the eschatological Discourse* (because it deals with the end of the age), *the prophetic discourse* (because it prophesies the future) *the Olivet discourse* (because it was given on the Mount of Olives v 3) and *the little Apocalypse* (because some claim Mark used a brief apocalyptic writing as a source).'

[2] Taylor, N.H., 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis.', Part II, The Markan eschatological discourse, *JSNT,* 62, 1996, p 13-41. 'The aside to the reader indicates that to bdelugma tes eremooseoos is the crux of the entire discourse to understand which is to grasp its significance.' p 21. When the 'bdelugma tes eremooseoos' in Mc 13:14 'can be decoded, then the discourse can be located in its historical and social context, and with it by extension the Gospel of Mark as a whole.' p 14.

waarvan nu een kort resumé volgt[3]. Volgens Beasley-Murray richtte de Bijbelkritiek, die in de 19de eeuw opkwam, zich binnen de theologie allereerst op de eschatologie. De kritiek van geleerden als D.F. Strauss en E. Renan, kwam er op neer dat er van de eschatologie van Jezus weinig zou kloppen. Men sprak zelfs van 'fraude' en 'fanatisme'. Maar er waren – nog steeds volgens Beasley-Murray – ook geleerden, die Jezus in bescherming namen. Als voorbeeld noemt hij Timothy Colani, die met zijn theorie over de 'kleine Joodse apocalyptiek' Jezus tegen kritiek wilde beschermen. Volgens Colani was Jezus niet een rechter die met een vonnis kwam, zoals Mc 13 mogelijk suggereerde. Jezus zou zich daarentegen vooral op deze wereld richten. Een *Joods apocalyptisch vlugschrift*, zou volgens Colani, gedachtegoed dat Jezus vreemd was, ingebracht hebben in Mc 13:7-8; 14-20 en 24-27. We besteden aandacht aan de visie van Colani, omdat deze 'kleine Joodse apocalyptiek' volgens Beasley-Murray de aren dertig van de 19de tot de jaren dertig van de 20ste eeuw de onderzoeken gedomineerd heeft.

Het genre van Mc 13.
Tot op dit moment wordt de visie van Colani in onderzoeken gememoreerd; bijvoorbeeld om het *apocalyptische* karakter van Mc 13 te onderstrepen (Brandenburger). Het is van belang om vast te stellen tot welk literair genre Mc 13 behoort. Indien Mc 13 behoort tot het genre *apocalyptiek* kan men dit NTische hoofdstuk bestuderen in het kader van de *Joodse apocalyptische literatuur*, waar ook het boek Daniël toe gerekend wordt[4]. Men is redelijk eenstemmig over de definitie van apocalyptiek, die door J.J. Collins is opgesteld tijdens een conferentie van wetenschappers. Deze definitie werd overigens aangevuld door Yarbro Collins. Zij haalde het element van parenese naar voren als belangrijk onderdeel van apocalyptiek. Is Mc 13 apocalyptisch? We zullen zien dat de meeste geleerden daar bewust of onbewust vanuit gaan, hoewel een enkele onderzoeker spreekt van anti-apocalyptisch (Pesch, Struthers), maar dit zijn uitzonderingen die de regel bevestigen.

De relatie tussen de uitdrukking 'verwoestende gruwel' en het boek Daniël.
Het semantisch en filologisch onderzoek naar Mc 13:14 levert een redelijk homogeen beeld op. Meestal verwijst men naar de achtergrond van de 'verwoestende gruwel', die gevormd zou worden door vergelijkbare uitdrukkingen in het boek Daniël. Vanuit welke invalshoek men de 'verwoestende gruwel' ook benadert, in bijna alle gevallen blijkt het boek Daniël bepalend te zijn voor het verstaan van deze uitdrukking. Ook als men probeert tot een nadere bepaling te komen vanuit de (brede) context van het boek Marcus, gebruikt men bewust of onbewust de betekenis die de 'verwoestende gruwel' vanuit het boek Daniël ontvangt. Naast de 'verwoestende gruwel' blijken nog veel meer overeenkomsten te bestaan tussen Mc 13 en het boek Daniël en dat niet alleen in bepaalde uitdrukkingen, maar ook op het punt van structuur en eschatologische vormgeving en het genre.

De relatie tussen Mc 13:14 en Mc 13:2 oftewel de tempelverwoesting in 70 n Chr.
De eerlijkheid gebiedt om te zeggen dat er wetenschappers zijn die nauwelijks oog hebben voor de relatie tussen Mc 13 en het boek Daniël. Wat deze onderzoekers gemeen hebben, is de vereenzelviging van de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. met de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14. Met even veel recht zouden we kunnen zeggen dat deze onderzoekers de voorzegging van Mc 13:14 over de 'verwoestende gruwel' vervuld

---

[3] Beasley-Murray, George R., *Jesus and the Last Days,* The interpretation of the Olivet Discourse, 1993.
[4] Weiss, *Johannes, Das älteste Evangelium*, 1903, Göttingen. p 281/282 'Woher hat Markus diese Rede? Wir haben uns hier wenigstens ganz kurz mit der Frage zu beschäftigen, ob er eine jüdische Apokalyps benutzt hat. (…) Während früher die Hypothese einer 'kleinen Apokalypse' sehr verbreitet war (auch ich habe sie vertreten), sind heute die Gründe für diese Annahme hinfällig geworden. Während man früher es befremdend fand, dass in einer Rede Jesu Begriffe aus jüdischer Apokalyptik verwandt sein sollten, so werden heute viele mit mir der Meinung sein, dass Jesus sich sehr wohl nach dem Schema der Weissagung des Daniel und anderer Apokalyptiker gedacht haben kann.'

zien in Mc 13:2, waar Jezus de verwoesting van de tempel aankondigt. Zij zien de gebeurtenissen van 70 n Chr. als straf van God. Daarbij zien zij – en dat niet ten onrechte - sterke parallellen met de eerste tempelverwoesting in 586 v Chr. Vanuit die gedachtegang leggen zij een verband met Bijbelgedeelten uit Ezechiël en Jesaja, die van tempelverwoesting gewagen (Geddert, Brandenburger, Hatina). Er zijn overigens wel vragen te stellen aan deze onderzoekers, zoals: is met de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. de eschatologie van Mc 13 vervuld? Bij bovenstaande onderzoekers is dat stellig het geval, maar veel andere geleerden - die de verwoesting in het jaar 70 n Chr. ook vereenzelvigen met de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 - zien, wat er in het jaar 70 n Chr. gebeurt, ook wel als *eerste* vervulling.
Maar er is nog een kwestie die om een antwoord vraagt: Is de vereenzelviging van de tempelverwoesting in Mc 13:2 met de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 wel juist? Moet men - wanneer het boek Daniël de achtergrond vormt van de uitdrukking de 'verwoestende gruwel' - niet eerst onderzoeken welk licht vanuit Daniël over deze uitdrukking valt? Dit brengt ons tot de volgende vraag: Gaat het in het boek Daniël, bij de uitdrukking 'verwoestende gruwel' wel om verwoesting van de tempel en straf van God? Er zijn onderzoekers (den Heyer, Nilka), die – hoewel zij verreweg in de minderheid zijn - om redenen ontleend aan Daniël onderzoek, menen dat er van vereenzelviging tussen Mc 13:2 en vs. 14 geen sprake kan zijn. Opmerkelijk is echter dat de meeste onderzoekers die uitgaan van een oorzakelijk verband tussen Mc 13:14 en de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël, Mc 13:2 zien als vervulling van de aankondiging van de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14.

1.3. Probleemstelling en verantwoording.

Raakvlakken tussen Mc 13 en het boek Daniël.
De vraag waarvoor we gesteld worden bij de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 is of Jezus een geheel eigen visie op de toekomst heeft ontwikkeld of dat de eschatologie van Jezus ingebed ligt in een reeds bestaande Bijbelse eschatologie. Wanneer de 'verwoestende gruwel' onmiskenbaar terug zou verwijzen naar het boek Daniël, waar de uitdrukking drie- à viermaal opduikt, zou dit boek mogelijk OTisch licht kunnen werpen op de NTische eschatologie, zoals die mede ontwikkeld wordt in Mc 13. Een vergelijkend onderzoek naar het gebruik van deze uitdrukking in Mc 13:14 en de betekenis ervan in de context van het boek Daniël, zou kunnen helpen om de achtergrond van de uitdrukking beter te begrijpen.

Van NT naar OT en van OT naar NT.
De beweging van Mc 13:14 in het NT naar het boek Daniël in het OT bergt een gevaar in zich; namelijk dat een NTische uitdrukking wordt ingelezen in het OT. Een belangrijke vraag in dezen is of er vanuit het eigen karakter en de betekenis van boek Daniël mogelijk ook sprake is van een reële verwachting van een toekomstige gebeurtenis. Wanneer deze toekomstige gebeurtenis inhoudelijk grote overeenkomst zou vertonen met de tekst en de context van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' die Jezus in Mc 13 gebruikt, zou er sprake kunnen zijn van een soort verbondenheid tussen het OT en NT wat deze uitdrukking betreft. Deze verbondenheid zou een mooie bevestiging kunnen zijn van de eenheid in eschatologie van OT en NT. Ook zou het goede verstaan van de uitdrukking bij heen wijzing vanuit het OT naar het NT en teruggrijpen van het NT op het OT wederzijds, bevorderd worden, omdat het NT de lijn die uitgezet is in het OT, doortrekt naar de toekomst.

De tekst van de 'verwoestende gruwel' verstaan in de context.
Mogelijk vormen de drie of vier verschillende plaatsen waar de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël voorkomt, drie invalshoeken die elk hun eigen licht werpen op de betekenis en duiding van de term. De samengestelde visie, die daardoor eventueel ontstaat kan mogelijk helpen om verschillende implicaties van de uitdrukking voor het verstaan van Mc 13:14 en Mc 13 als geheel, beter in beeld te brengen. Dit onderzoek zal dus de beweging maken van Mc 13 naar verschillende plaatsen in het boek Daniël waar de uitdrukking voorkomt en van het boek Daniël naar Mc 13 in een poging om de

resultaten van het Daniël onderzoek voor de uitleg en de duiding van Mc 13 te beschrijven.

1.4. Plan van aanpak.

Hoofdstuk 2

Op zoek naar de achtergrond van de uitdrukking 'verwoestende gruwel'.
In hoofdstuk 2 kijken we eerst naar het licht dat vanuit semantisch, filologisch en tekstkritisch onderzoek valt op de term 'verwoestende gruwel'.
Daarna proberen we aan de hand van wetenschappelijke onderzoeken de plaats van vs. 14 in Mc 13 te bepalen. Vervolgens komt de vraag aan de orde naar de plaats van Mc 13 in het geheel van het Evangelie. Ook proberen we aan de hand van bestaande onderzoeken uitsluitsel te geven over het genre van Mc 13. Hoe zien onderzoekers dit hoofdstuk? Beschouwen ze het als apocalyptiek? Wat is de plek van de parenese daarin? Tenslotte komen enkele onderzoekers aan het woord die zich expliciet bezig houden met de vraag of Mc 13 als geheel en vs. 14 in het bijzonder naar het boek Daniël verwijst. Daarbij is het relevant om te weten of de verwijzing van Mc 13 en in het bijzonder vs. 14 naar het boek Daniël zo dwingend is, dat onderzoek naar de betekenis van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Daniël nodig is om Mc 13 beter te verstaan.

Hoofdstuk 3

Vijftien commentaren voor een representatieve oriëntatie op het boek Daniël.
We gaan niet alleen van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 naar het boek Daniël, maar willen onderzoeken of er ook vanuit het boek Daniël zelf aan de hand van deze uitdrukking lijnen naar de toekomst getrokken worden die uitlopen op Mc 13:14.
Om een goed inzicht te krijgen in het boek Daniël leggen we in hoofdstuk 3 vijftien Daniëlcommentaren naast elkaar, die een soort doorsnee te zien geven van wat er binnen verschillende wetenschappelijke benaderingswijzen over het boek Daniël wordt gedacht en gezegd. Met vijftien commentaren zijn we derhalve zeer breed georiënteerd. De overeenstemming tussen de commentaren over belangrijke thema's van dit onderzoek zal verrassend groot blijken te zijn. Dit is van grote waarde voor ons onderzoek.
Maar we doen dit bovenal om de volgende reden:

1. De 'verwoestende gruwel' op vier plaatsen in het boek Daniël.
Voor zover ons bekend is er geen nadrukkelijk onderzoek naar de betekenis van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël. Wel is er een woordonderzoek naar het begrip door Nestle (zie hoofdstuk 2.1.2.), die we verderop in de scriptie zullen weergeven. Omdat de uitdrukking 'verwoestende gruwel' voorkomt in Daniël 8, 9, 11 en 12 is het doorlopen van verschillende commentaren de enige mogelijkheid om inzicht te krijgen in wat de geleerden hierover te melden hebben. Het zal de oplettende onderzoeker niet ontgaan dat de uitdrukking de 'verwoestende gruwel' in elk van de verschillende Daniël hoofdstukken zijn eigen zeggingskracht ontvangt. Aan het eind van het hoofdstuk worden de bijzondere accenten die de uitdrukking in de verschillende hoofdstukken krijgt naar voren gebracht en toegepast op Mc 13.

2. De 'Roman View' en de 'Greek View'.
De commentaren op het boek Daniël worden ingedeeld in twee belangrijke benaderingswijzen: De 'Roman View' en de 'Greek View'. Het gaat hierbij om de vraag wat volgens het commentaar het vierde Rijk is: Het Romeinse of het Griekse Rijk? In het boek Daniël is namelijk in Daniël 2 en Daniël 4 tot tweemaal toe sprake van vier Rijken. Uit het verband wordt duidelijk dat het vierde Rijk het laatste Rijk is. In het vierde Rijk wordt de vervulling van het boek Daniël verwacht, voordat het Koninkrijk van God wereldwijd doorbreekt. Eerst worden 15 commentaren besproken en met elkaar vergeleken op de relevante punten om de impact van de 'Roman View' (en de 'Greek View') voor de uitleg van het boek en de details te kunnen bezien. Vervolgens wordt de 'Greek View' op zijn argumenten beoordeeld. Interessant is daarbij het volgende: Onderzoekers die de 'Greek View' aanhangen, ontlenen dit inzicht aan gegevens van

Daniël. Het is belangwekkend om te zien of en eventueel hoe de aanhangers van de 'Roman View', deze interpretatie van het boek Daniël ontlenen aan gegevens in het boek zelf. We zullen een aantal ijkpunten die te maken hebben met o.a. de tijdsaanduidingen in het boek Daniël vanuit de vijftien commentaren in het begin van hoofdstuk 3 naast elkaar leggen om helder te krijgen of de 'Roman View' ook leidt tot een bepaald inzicht dat verhelderend is voor het verstaan van de eschatologie van het boek Daniël.

Hoofdstuk 4
In hoofdstuk 4 wordt nader bekeken wat het effect kan zijn van de resultaten van hoofdstuk 3 voor het verstaan en de duiding van Mc 13. Een aantal onderzoeken passeert de revue waarbij een vereenzelviging opvalt van Mc 13:14 met vs. 2. Ook komt Lucas 21 uitvoerig aan de orde. De indruk wordt gewekt dat Lucas de tempelverwoesting in 70 n Chr. heeft meegemaakt en de 'verwoestende gruwel' uit Mc 13 veranderd heeft in 'verwoesting' van stad en tempel. We vragen ons af of die indruk juist is? Omdat de vraag naar het 'Hoelang' en de vraag naar het 'Wanneer' in het boek Daniël nadrukkelijk wordt gesteld in verband met de uitdrukking 'verwoestende gruwel', onderzoeken we of die beide vragen ook zo dominant aanwezig zijn in Mc 13 en zo ja, wat de implicatie daarvan is voor het verstaan van Mc 13.

Hoofdstuk 5
In hoofdstuk 5 zullen de resultaten die het onderzoek heeft opgeleverd in onderling verband uiteen gezet worden.

1.5. Doelstelling
Bij het onderzoek naar de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 wordt bijzondere aandacht gegeven aan de vermoedelijke bron en oorsprong van deze zegswijze, namelijk het boek Daniël. Het doel van dit onderzoek is allereerst meer helderheid te krijgen over de verschillende betekenisaspecten van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël. Dit kan vervolgens een bijdrage vormen voor een beter verstaan van Mc 13:14 en de plaats van dit vers in Mc 13 als geheel.

2. Terreinverkenning van Mc 13:14.

Inleiding.
Mc 13:14 staat centraal in deze scriptie. De directe context wordt gevormd door het hele hoofdstuk en meer indirect natuurlijk het geheel van het Evangelie volgens Marcus. Onderzoekers zullen voor een beter verstaan van Mc 13 belangrijke aanwijzingen aantreffen in *de structuur* van het hoofdstuk of ook breder: *de structuur* die zij opmerken in het Evangelie volgens Marcus. In verschillende onderzoeken worden we attent gemaakt op *overeenkomstig woordgebruik* in Mc 13 en de rest van het Evangelie van Marcus. De relatie die de onderzoekers leggen met het Evangelie in het algemeen en met het lijdensverhaal in het bijzonder, maar ook met het boek Daniël, dienen allemaal om Mc 13 en in het bijzonder vs. 14 beter te verstaan. We zullen ons bij het lezen van de onderzoeken bewust worden dat er niet alleen duidelijke lijnen lopen van Mc 13 naar het Marcus-evangelie en andersom, maar ook stuiten we op verschillende onmiskenbare verwijzingen in Mc 13 naar het boek Daniël.
Het onlosmakelijke verband tussen Mc 13 en het boek Daniël wordt ook zichtbaar in het onderzoek naar het semantisch veld. Ook het filologisch onderzoek naar de uitdrukking 'verwoestende gruwel' bevestigt die relatie. De relatie met het boek Daniël ligt blijkbaar zo sterk verweven met de tekst en context van Mc 13:14 dat deze relatie in bijna elk onderzoek op de een of andere manier aan het licht komt. We beginnen dit hoofdstuk met het onderzoek naar het semantisch veld.

2.1. Verkenning van tekstkritische, filologische en grammaticale aspecten van Mc 13:14.

In deze verkenning wordt de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 in de eerste plaats vergeleken met de parallelle tekst in Mat. 24:15. De verandering die Mt heeft doorgevoerd in zijn manier van spreken, werpt een bijzonder licht op Mc 13:14. Daarna wordt aandacht besteed aan filologen die de Griekse uitdrukking ‘to bdelugma tès erèmooseoos’ in Mc 13:14 aantreffen in de Griekse vertaling van Daniël en het ontstaan van die uitdrukking in context van tempelontwijding. De bijzondere dictie van Mc 13:14 wekt de aandacht en richt de gedachten niet op een voorwerp van verering, op een persoon, waarbij de gedachten uitgaan naar de wetteloze mens die ook wel *de antichrist* genoemd wordt.

2.1.1. Tekstkritiek.

De Griekse tekst van 'verwoestende gruwel' luidt in transcriptie ‘to bdelugma tès erèmooseoos’. Deze uitdrukking komt in het NT, behalve in Mc 13:14, ook voor in Mt 24:15. Er zijn echter opmerkelijke verschillen tussen deze twee paralleltekste n.[5]
a. In plaats van het wat cryptische *‘zien staan waar hij niet hoort’* in Mc 13:14 lezen we bij Mt 24:15 en ‘*zien staan op de heilige plaats’.* Deze Mt-versie ‘estos en topoi agioi’ vinden we in geen enkele variant bij Mc. In Mt is deze toevoeging niet omstreden, want hij beschikt over goede tekstgetuigen. De meest voor de hand liggende verklaring lijkt, dat de schrijver van het Matteüs-evangelie de tekst van Marcus op dit punt bewust wilde verduidelijken. Vermoedelijk wilde de schrijver van Mt 24:15 verhelderen wat cryptisch gezegd wordt in Mc 13:14: *de plaats waar hij niet behoort = de heilige plaats*.
b. Mt 24:15 is uitvoeriger dan de tekst van Marcus: van de *'verwoestende gruwel'* wordt in Mt ook nog gezegd: *waarover gesproken is door de profeet Daniël*. Deze frase bij Mt beschikt over goede tekstgetuigen[6]. ‘to rhèthen hupo Daniel tou profetou’ vinden we ook

[5] De Nederlandse vertaling (NBV) van beide tekstgedeelten, luidt als volgt:
Mc 13:14 *Wanneer jullie de "verwoestende gruwel" zien staan waar hij niet hoort (lezer, begrijp dit goed), dan moet iedereen in Judea de bergen in vluchten*;
Mt 24:15 *Wanneer jullie dus de "verwoestende gruwel" waarover gesproken is door de profeet Daniël, zien staan op de heilige plaats (lezer, begrijp dit goed) dan moet iedereen in Judea de bergen in vluchten.*
[6] Aland, Kurt, *Synopsis Quattuor Evangeliorum,* 7de uitgave, Stuttgart, 1971, p 401. De tekst van Mt heeft volgens Aland goede tekstgetuigen zoals de Vaticanus, Sinaiticus en Cantabrigiensis (D).

bij enkele tekstgetuigen in Mc 13:14. Deze variant komt daar bijvoorbeeld voor in de codex Alexandrinus. Nestle en ook Aland hebben deze variant echter niet opgenomen in de officiële Marcus-tekst, omdat de tekstgetuigen te mager zijn. Daar komt nog iets bij: de verklaring ligt voor de hand dat het een latere toevoeging is in Mc 13:14 naar aanleiding van Mt 24:15. Omdat de Matteüs-versie de tekst van Mc ook op dit punt aanvult én over goede tekstgetuigen beschikt, wordt door verschillende onderzoekers aangenomen dat Matteüs de Marcus-tekst bewust heeft uitgebreid om hem wat begrijpelijker te maken.
De tekstkritiek wijst in de richting dat de schrijver van het Matteüs-evangelie vermoedelijk de eerste exegeet van Mc 13:14 is.

2.1.2. Filologie.

Filologen zien een duidelijk verband tussen de uitdrukking 'to bdelugma tès erèmooseoos' in Mc 13;14 en een vergelijkbare uitdrukking in de Griekse vertaling van Daniël 9:27, 11:31 en 12:11. Zij beschouwen de context van deze verzen in het boek Daniël als achtergrond en interpretatiekader van de uitdrukking de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14. In de genoemde verzen in het boek Daniël is sprake van een altaar voor (een beeld van) de god Zeus in de tempel van de God van Israël in Jeruzalem. De Syrische overheerser Antiochus Epiphanes IV heeft op die manier de tempel in Jeruzalem laten ontwijden, zodat de gelovige Joden de tempel niet meer in konden[7]. Deze geschiedenis speelde zich af tussen 167-164 v Chr.
In filologisch opzicht heeft de theorie van Nestle 1883 grote invloed gehad op de wetenschappelijke interpretatie van de 'verwoestende gruwel'. Nestle zocht naar de betekenis van de uitdrukking in Daniël en kwam tot de volgende zienswijze. In het Hebreeuws luidt de uitdrukking 'verwoestende gruwel' 'sjiqqoets sjoomeem'. Dit zou volgens hem een opzettelijke verbastering kunnen zijn van 'ba'al sjaamajim', een bekende god in Syrië, die 'heer van de hemel' genoemd werd. Ba'al is een heidense godsnaam die in het OT soms vanwege de afkeer die men in Israël voelt, wordt verbasterd tot 'boosjet' (schande). In dit geval zou die naam zijn verbasterd zijn tot 'sjiqqoets' (gruwel). Het woord 'sjaamajim' betekent 'van de hemel' en is nu verbasterd tot 'sjoomeem' (afgrijzen oproepend). De naam van de Syrische god is 'ba'al sjamaajim' en in het Grieks: Zeus Olympos. De Syrische vorst wilde in de Jeruzalemse tempel van deze god een voorwerp van verering maken. Deze afgod werd dus volgens Nestle misprijzend aangeduid als 'Gruwel van afgrijzen'. Vanwege de LXX-vertaling van Daniël is het Hebreeuwse 'sjoomeem' 'eremooseoos' *verwoesting* geworden.' Bij de zienswijze van Nestle dient overigens opgemerkt te worden dat op geen andere plaats eenzelfde verbastering is gevonden van 'boosjet' tot 'sjiqqoets'.

2.1.3. Grammatica.

Een korte analyse van de grammatica[8] van de tekst van Mc 13:14, leert ons dat 'verwoesting' in 'verwoestende gruwel' een zogenaamd 'epexegetisch genitief' is. Dit wil zeggen dat de gruwel verwoesting aanricht. De *verwoesting* in deze uitdrukking doelt op een grote *verlatenheid*[9] van het gebied van de tempel. De oorzaak is gelegen in de 'gruwel' oftewel het altaar voor (een beeld van) de god Zeus, waardoor voor gelovige Joden die omgeving verontreinigd en derhalve ontoegankelijk is geworden.

---

[7] Brooks, James A., *Mark,* The New American Commentary, Nashville, 1991, p 212. 'The word 'abomination' indicates that which is repulsive to God and his people. The word 'desolation' suggests that as a result of its profanation the temple is abandoned by the true people of God. In Daniel and 1 Macc the words refer to the statue of Zeus Olympus and the pagan altar Antiochus Epiphanes IV erected in the Jerusalem temple in 167 BC.'
[8] Zerwick, Max, S.J., and Grossvenor, Mary, *A grammatical analysis of the Greek NT,* 1996, Roma. p 151.
[9] Koster, W. J. W., *Grieks-Nederlands Woordenboek*, Zwolle, 1965. Erèmooseoos komt van erèmos = eenzaam, onbewoond, woest, onbezet.

Dat er sprake is van tempelontwijding in Daniël 11, wordt bevestigd – vanwege dezelfde uitdrukking 'verwoestende gruwel' – door 1 Maccabeeën 1:54, waar we deze geschiedenis tegenkomen.[10]
Van ' de verwoestende gruwel' wordt in Mc 13:14 gezegd dat men *hem* ziet staan (estekota). Veel onderzoekers merken het masculinum van 'estekota' op, hetgeen volgens hen wijst op een *persoon*. Dit is opmerkelijk, omdat wanneer er sprake zou zijn van een verwijzing naar bovenstaande geschiedenis eerder gedacht zou worden aan een neutrum, omdat het om een altaar voor de god Zeus ging. De schrijver van Mc 13:14 zou dit punt bewust gewijzigd hebben. Het is niet bekend wat de schrijver van het Marcus-evangelie daartoe bewogen heeft. De lezer van Mc 13:14 wordt door deze manier van spreken uitgenodigd eerder aan een *persoon* te denken die goddelijke verering opeist, dan aan een altaar of een beeld. De meeste onderzoekers denken vanwege dit mannelijke 'estekota' aan *de antichrist*. Dit is een synoniem van 'de wetteloze mens' in 2 Tes. 2:3,9.[11] Het feit dat verschillende onderzoekers de 'wetteloze mens' als synoniem beschouwen voor de 'antichrist' komt niet voort uit overeenstemming in taal, maar in gebeurtenis zoals hij zich voordeed in 164 v Chr. en mogelijk - maar dan in de gestalte van een wetteloze persoon - voor de toekomst wordt verwacht.

2.2. Oog voor de structuur van Mc 13.

In deze paragraaf wordt Mc 13:14 gelezen in de context van het hele hoofdstuk. De onderzoeken die in dit hoofdstuk kort beschreven worden, hebben oog voor de plaats van Mc 13:14 in het geheel van het hoofdstuk en Mc 13 in de context van het Marcus-evangelie. Inhoudelijk hebben veel onderzoekers aandacht voor het thema dat de hoofdstukken 11-14 beheerst; het zogenaamde anti-tempelthema. Ook let men op aanwijzingen vanuit de structuur van de hoofdstukken. Men probeert bepaalde lijnen te ontdekken wanneer uitdrukkingen als 'blepete' (zien) en paradidomai' (overleveren) meer dan eens terugkomen; ook zien verschillende onderzoekers in de bepalingen van tijd die elkaar opvolgen in Mc 13 en de wisseling van persoonsvorm aanwijzingen voor een beter verstaan van Mc 13:14. Ook bij de onderzoekers die letten op semantiek en structuur en context binnen Marcus, speelt de relatie van Mc 13 met Daniël bewust of onbewust een belangrijke rol bij de poging Mc 13 te verstaan. Al deze onderzoeken dragen hun steentje bij tot een beter verstaan van Mc 13:14 en helpen vanuit een veelzijdige benadering een mogelijk eenzijdige interpretatie te voorkomen.

2.2.1. Mc 13:14 vormt de climax van Mc 13.

W.A. Such[12] wijst er op dat de 'verwoestende gruwel' het enige *teken* is, dat wijst naar de verwoesting van Jeruzalem.[13] Dit is in zijn ogen dan ook de enige gebeurtenis in Mc

---

[10] Strack, Hermann L., und Billerbeck, Paul, *Das Evangelium nach Matthäus erläutert aus Talmud und Midrash*, München, 1978. p 951 'Aus den LXX ist der Ausdruck 'bdelugma eremooseoos' übergegangen in 1 Macc 1:54, wo damit der Götzenaltar bezeichnet wird, den die Syrer am 15. Kislev 145 (aer. Sel = Dezember 168 v Chr) auf dem Brandopferaltar des Tempels errichtet hatten, und auf welchem am 25. desselben Monats des erste heidnische Opfer dargebracht worde 1 Makk 1:59; vgl 1 Makk 6:7. – Die spätere Zeit hat bei dem 'bdelugma tes eremooseoos' an ein Götzenbild gedacht das im Tempel aufgestellt worden sei, s Ta"an 4:68, 67; Ta"an 28 b bei Mt 24:2.'

[11] Foerster, *TDNT* (Kittel), Volume 1, p 600, Eerdmans, Michigan, 1978, 'In Mk 13:14 and par.: 'hotan de idete to bdelugma tou eremoseos estekota hopou ou dei', the expression 'bdelugma tes eremoseos' is taken from Daniel 12:11, where it denotes the desecration of the temple by an image or altar of Zeus. It thus refers to Antichrist, as shown by masc. construction and a comparison with 2 Tes 2:3f.'
Bauer-Aland, *Griechisch-deutsches Wörterbuch,* Wörterbuch zum NT, Berlin, New York, 1988, Walter Bauer p 275 'Der Ausdruck 'to bdelugma tes eremooseoos' Mt 24:15 Mc 13:14 (…) stammt aus Daniel (9:27; 11:31; 12:11) woher ihn schon 1 Makk 1:54 entnommen hatte. 'Bdelugma tes eremooseoos' ist wohl das danielische Verödung der heilige Stätte herbeiführende Greuelwesen, nach Auffassung der Evangelisten warscheinlich der Antichrist.'

[12] Such, W. A., 'The crux criticorum of Mark 13:14', *Restauration Quarterly,* 38, 1996, 2 S 93-108.

[13] Such, 'The crux criticorum of Mark 13:14', p 97.

13 die christenen waarschuwt voor de komst van de Mensenzoon. Such komt daarop omdat *het teken* (semeion), waar de discipelen naar vragen in Mc 13:4, in het enkelvoud staat. Het teken kan om die reden niet op tempelverwoesting én parousia slaan. *Het teken* moet volgens hem derhalve een van beiden voor ogen hebben. Er is volgens Such's redenering maar één teken en dat moet de 'verwoestende gruwel' zijn. Dit is volgens hem het crux criticorum. Er zijn volgens Such nog meer lijnen die uitlopen op vs. 14 van Mc 13 en die zijn zienswijze bevestigen. Het wordt duidelijk dat Such Mc 13 als een compositie beschouwt. Er zijn inderdaad taalkundige aanwijzingen die zijn zienswijze onderbouwen. Such zoekt die bijvoorbeeld in het woord '*zien'* (blepete) dat voorafgaat aan de verzengroep 5-8 en 9-13, waarmee volgens hem vs. 14 als climax wordt aangewezen. Such let daarbij op het '*wanneer*' (hotan) in vs. 7 en vs. 11 en vs. 14 *'wanneer, dan'* (hotan en tote). Die tijdsbepalingen wijzen volgens hem allemaal naar vs. 14.[14] Such meent op grond van deze overwegingen dat vs. 14 het antwoord is op de vraag naar het '*teken'* (semeion) in vs. 4. Volgens Such is de 'verwoestende gruwel' dus het teken en dit teken doelt volgens hem op de verwoesting van Jeruzalem.

2.2.2. Een christelijk pamflet ingewerkt in Mc 13.

K. Grayston probeert[15] een antwoord te geven op de vraag naar de plaats van Mc 13 in het geheel van het Marcus-evangelie. Op de eerste twee verzen na zou je Mc 13 volgens Grayston kunnen weglaten zonder problemen te krijgen met de context. In de hoofdstukken vóór Mc 13 komt Jezus' vijandige houding tegenover de tempel aan het licht; het zogenaamde anti-tempelthema. Ná Mc 13 valt Jezus' kritische houding tegenover de tempelhiërarchie op. Grayston gaat met Rudolf Pesch mee, die op stilistische gronden tot de ontdekking kwam, dat Mc 13 later – naar aanleiding van een actuele gebeurtenis – tussengevoegd moet zijn. Mc 13 zou derhalve een vaticinium ex eventu zijn.[16] Grayston denkt ook aan een latere tussenvoeging omdat Mc 13 een uitzonderlijk lange rede van Jezus bevat van maar liefst 39 zinnen. Normaal gesproken komt Marcus in zijn weergave van Jezus' woorden hoogstens tot vijf of zes zinnen.[17] Duidelijk is volgens hem dat Mc 13 geschreven is met het doel om de christenen te instrueren. Christenen moeten weten wat te doen als een buitenlandse invaller de tempel wil ontwijden (vgl Antiochus Epiphanes IV) of als een Joodse leider zich als Messias voordoet. Grayston komt tot het idee dat het in Mc 13 om de actualiteit gaat die relevant is voor de kerk van dat moment. Hij doet dit vanwege het herhaalde *'wanneer'* (hotan) (vs 7, 11, 14, 21 tote ean = hotan). Grayston ziet de tijd van de vroege kerk in 44–66 n Chr. als achtergrond van Mc 13. Grayston houdt Mc 13 tegen het licht van de acht criteria van Koch[18] om uit te maken of de tekst apocalyptisch is of niet en

---

[14] Such, 'The crux criticorum of Mark 13:14', p 104, 'Contained within the three units stemming from v 4 (v.w. 5-8, 9-13, 14-23, …) these temporal clauses are at the center of the framework of vv 5-14.'

[15] Grayston, K., 'the study of Mark XIII', *The John Rylands University Library*, 1973, p 371-387

[16] Pesch, Rudolf, *Das Markusevangelium,* Herders Theologischer Kommentar zum NT, Darmstadt, 1977, p 291, 'Der Text lässt sich nur als ein aktuelles vaticinium begreifen, welches das vorhergesagte Zeichen schon eingetroffen und die Flucht aus Jerusalem/Judäa geboten sieht. Mit guten Gründen ist in jüngerer Zeit wieder ein Zusammenhang mit der Flucht der Jerusalemer (und der benachbarten judäischen) Christengemeinde(n) nach Pella postuliert worden. Diese Annahme wird allen Eigenarten des Textes gerecht und macht diesen Abschnitt innerhalb einer als Rede Jesu vorgestellten apokalyptischen Belehrung verständlich. Diese Annahme erklärt auch die individuelle Form des Textes, der sich nicht in vorgeprägte Muster apokalypitscher Literatur fügt, freilich wohl mit Schriftanspielungen und Topoi apokalyptischer Tradition arbeitet.'

[17] Grayston, 'the study of Mark XIII', p 375.

[18] Grayston, 'the study of Mark XIII', p 380, De 8 criteria van Koch zijn 1. The urgent expectation of the impending overthrow of all earthly conditions in the immediate future 2. A cosmic catastrophe 3. The time of this world is divided into pre-determined segments. 4. Armies of angels and demons contend and intervene. 5. Beyond the catastrophe there is a paradisal salvation, the beginnings return in the last days, non-Israelites participate, and in Israel the righteous are separated from the ungodly. 6. God (or Son of Man) ascends the throne, and the Kingdom of God becomes visible on earth. 7. There is an eschatological mediator. 8. In the new age, the condition of man and the world is glory.

concludeert dat er weinig in de tekst aanwezig is, wat daarop wijst. ('Thus the marks of apocalyptic are scarce.') Nadat hij allerlei onderzoeken heeft gewogen en te licht bevonden, trekt hij zijn eigen agenda.[19] Welke keuzes maakt Grayston? Hij maakt gebruik van het onderscheid van tweede en derde persoon en leest de verzen die in de tweede persoon staan, achter elkaar als een apocalyptische folder (vs. 7, 9, 11, 14, 15, 16, 18, 21, 23), die - vanwege de actualiteit hier en daar aangepast - in Marcus opgenomen zou zijn. Een belangrijk verschil met alle genoemde oplossingen is, dat het volgens Grayston om een pamflet zou gaan uit de christelijke gemeenschap[20]. De actualiteit zou dan zijn: de dreiging van oorlog, gevaar voor de christenen, heiligschennis in Jeruzalem en een Messiaanse leider.[21] Marcus nam het pamflet en integreerde het apocalyptische stuk in zijn evangelie. De bredere context werd gevormd door het lijdensverhaal dat er zelf een verhelderend commentaar bij leverde:[22] vs. 14 brengt Grayston nadrukkelijk in verband met wat de hogepriester en de tempelpolitie Jezus aandeden.[23] Wanneer Jezus' volgelingen dezelfde ervaringen hadden, wisten zij hoe ze zich moesten gedragen. Op die wijze wordt de kruisiging gezien in zijn eschatologische betekenis voor de christelijke gemeente. De ontwijding van Jeruzalem - zoals Antiochus Epiphanes IV gedaan had in zijn tijd - speelde sterk mee volgens deze zienswijze, op de achtergrond van Mc 13 dat ontstond in de periode tussen 44-66 n Chr.[24]

2.2.3. Mc 13:14 maakt structureel deel uit van groter verband.

Den Heyer[25] voelt zich als het ware tussen twee fronten: de historisch kritische benadering en de orthodoxe benadering. De tweede groep ziet Mc 13 als een redevoering van Jezus, terwijl de eerste groep veronderstelt dat er apocalyptisch materiaal in Mc 13 voorkomt en volgens deze historisch kritische benadering zou Jezus geen apocalypticus zijn. Jezus zou het Koninkrijk van God verwachten en gebruikte de titel Mensenzoon. Is dat dan ook geen apocalyptiek?, vraagt Den Heyer?[26] Eerst beschrijft hij de benaderingswijzen van hoofdstuk 13. Om te beginnen bij T. Colani die in 1864 kwam met 'de kleine Apocalyps'; een oproep aan de gemeente in Jeruzalem om naar Pella te vluchten, voordat de stad verwoest zou worden. Het blijft volgens hem in de wetenschap een belangrijke vraag of Mc 13 als achtergrond Joodse apocalyptiek heeft (J. Weiss, Albert Schweitzer – consequente eschatologie). Daarna komt de literaire kritiek, de Formgeschichte (Rudolf Bultmann: Mc 13 apocalyptisch materiaal en christelijke toevoegingen), Redaktionsgeschichte (Rudolf Pesch: de theologie van Mc). Den Heyer

---

[19] Grayston, 'the study of Mark XIII'. Grayston gaat niet mee met pogingen van Colani 1864 en Weissenbach die 'de kleine Apocalyps theorie' weer nieuw leven in blies. Ook volgt hij Beasley-Murray niet die die theorie probeerde te ontkrachten. Pogingen Mc 13 te zien als een uitwerking van de midrash afkomstig van het boek Daniël (Lars Hartman 1966) volgt hij niet, omdat het te ondoorzichtig zou zijn. Grayston gaat niet met Lambrechts mee die Mc 13 beschouwt als het werk van Marcus, die korte uitspraken van Jezus uit bron Q en uit het OT (4,7,14,19,26 van Daniël, 12, 13 van Micha, 24, 25 van Joël en 27 waarschijnlijk van Zacharia) samenvoegt.

[20] Grayston noemt in dit verband de manier waarop iemand als Paulus er in die tijd mee bezig was: 1 Kor 7:31 *'ieder die in deze wereld leeft alsof ze voor hem niet meer van belang is. Want de wereld die wij kennen gaat ten onder.'*

[21] Grayston, 'the study of Mark XIII', p 383.

[22] Grayston, 'the study of Mark XIII', p 386, 'So Mark took the pamphlet with its apocalyptic supplement, provided it with a suitable beginning (...) and inserted it into his story where the story itself would provide the most effective commentary on the worries that produced the pamphlet in the first place.'

[23] Grayston, 'the study of Mark XIII', p 386, 'More generally, he allowed the destroying sacrilege of xiii 14 to be seen in the context of his story about the Temple and what the chief priests did to Jesus.'

[24] Grayston, 'the study of Mark XIII', p 376, 'These four temporal clauses (vs hotan vs 7, 11, 14, 21) suggest that this part of the chapter was composed when the outbreak of war was expected, when Christians would be denounced as traitors, when the Gentile invader would again defile the Temple as formerly Antiochus had done, and when a Jewish guerrilla leader might set himself up as war leader and messiah.'

[25] Den Heyer, *Exegetische methoden in discussie, Een analyse van Mc 10:46-13:37,* proefschrift, Kampen, 1978.

[26] Den Heyer, *Exegetische methoden in discussie,* p 2.

zelf volgt de *structuur analyse* van Jan Lambrechts. Lambrechts plaatste 'Mc 13 in de context van het Evangelie en analyseert Mc 10:32-14:17 vooral met het doel om op deze wijze te leren op welke manier de evangelist het materiaal redigeert.' Een voorbeeld van de *structuur analyse* is het volgende:[27] In de structuur analyse komen we de *'sandwich narrative'* tegen als term, ook wel 'het chiasme in het groot' genoemd. Wat wil het geval: 'Het eerste wat direct opvalt, is de eigenaardige structuur van Mc 11:12ev: het ene verhaal wordt onderbroken door het andere. Anders gezegd: een verhaal 'omstrengelt' een ander verhaal. Vb. 1:21-27; 3:19b-35; 5:21-43 enz. (…) 'De verstrengelde verhalen interpreteren elkaar en de exegeet moet *deze* rangschikking van de stof analyseren.' Den Heyer neemt de analyse van Lambrechts over, maar geeft een eigen indeling:[28] Volgens Den Heyer vinden de drie lijdensaankondigingen hun climax in 10:45. De proclamatie van het komende Rijk Gods, begonnen in 1:14, is volgens hem tegelijk opschrift van het laatste deel van het evangelie. Het verhaal van het lijden en sterven van Jezus begint in het Marcus-evangelie in 10:46. Dit vormt het begin van het volgende blok, namelijk Mc 10:46-13:37. Binnen dit blok valt ook Mc 13:14. Aan het eind van zijn boek verdedigt Den Heyer[29] zich tegen het verwijt dat de structuur bij de uitleg nauwelijks een rol van betekenis speelt, maar alleen maar helpt de tekst vers voor vers te lezen en uit te leggen. De kritiek is er niet helemaal naast, want - wat Mc 13 betreft - doet Den Heyer bij de uitleg weinig met de structuur van het gedeelte, behalve dan dat hij er mee kan aantonen dat Mc 13 deel uitmaakt van een groter geheel; het zogenaamde anti-tempel-thema. Op zich is dit winst, want dit zou betekenen dat Mc 13 geen 'Fremdkörper' is. Zoals ook bij anderen, is bij Den Heyer het werkwoord 'zien' ('blepete') dat herhaald wordt in vs. 9, 23, 33 structurerend voor de perikoop[30]. Daar komen nog eens de tijdsaanduidingen 'otan' en 'meta', 'tote' en het werkwoord 'paradidonai 3x' als structurerende factoren, bij. Verder volgt hij - bij de uitleg - vers voor vers ook al gaat hij van kolon (tekstgedeelte) naar kolon. Mc 13:14 - inclusief de 'verwoestende gruwel' - vormt in deze structuuranalyse het begin van een nieuwe kolon in Mc 13. Den Heyer leest de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 in het licht van de parallel in Daniël 11:31 en constateert dat het heiligdom toen niet verwoest werd, maar ontwijd. Bij 'estekota' meldt hij dat men dit in het algemeen een 'constructio ad sensum' noemt. De evangelist ziet kennelijk in de 'gruwel' (in het Grieks neutrum) een persoon. Door velen wordt deze persoon geïdentificeerd met *de Antichrist.* In dit verband wordt ook gewezen op 2 Tes 2:3ev. Deze verklaring overtuigt Den Heyer niet, want 'nergens in de Evangeliën komt *de* Antichrist voor.' Over *het appèl aan de lezer* zegt Den Heyer: 'De lezer van het Marcus-evangelie – een unieke aansporing – wordt er opmerkzaam op gemaakt, dat de voorafgaande geheimzinnige opmerking te begrijpen is vanuit de context en vanuit het boek Daniël, met name 12:11.' Opmerkelijk is dat bij de structuuranalyse van Mc 13 te midden van Mc 11, 12 en 14 het thema van de tempel inhoudelijk de verbinding aanbrengt. [31]

2.2.4. Mc 13 bepaald door anti-tempelthema.

E. Struthers Malbon[32] ziet Formgeschichte en Redaktionsgeschichte als aanvulling op de historische benadering. Zij volgt Lacarpa in het lezen van de tekst in de bredere context. Mw. Struthers leest Mc 13 in de context van het boek Marcus. Zij gaat hierbij uit van 'vereenvoudigde typologie' oftewel 'simplified typology of contextual foci'. Daarvan vormen de goede vrouwen en de slechte mannen rondom Mc 13 een goed voorbeeld. Haar typologie gaat uit van de onderlinge relatie tussen intern én extern en literair én historisch. De tekst wordt op vier punten beoordeeld: A. tekst, B. context, C. directe sociale en culturele situatie en D. de bredere literaire en historische context. Zij ziet het 'anti-tempelthema' (ook door anderen gesignaleerd in de omringende hoofdstukken) in

[27] Den Heyer, *Exegetische methoden in discussie,* p 116/117.
[28] Den Heyer, *Exegetische methoden in discussie,* p 88.
[29] Den Heyer, *Exegetische methoden in discussie,* p 207.
[30] Den Heyer, *Exegetische methoden in discussie,* p 173.
[31] Den Heyer, *Exegetische methoden in discussie,* p 166/168.
[32] Struthers Malbon, Elizabeth, 'literary contexts of Mc 13', *Biblical and Humane,* 1996, p 105-124.

Mc 13 terugkomen. Mw. Struthers deelt de 'verwoestende gruwel' een belangrijke rol toe bij het anti-tempelthema. Dit zegt zij met zoveel woorden 'the cryptic use of the phrase from Daniel 'desolating sacrilege' in Mk 13:14 plays an important part in the unfolding of the anti-temple theme in Mk.'[33] Tegelijk wordt hiermee duidelijk dat zij de 'verwoestende gruwel' in vers 14 ziet als verwijzing naar het boek Daniël[34]. De uitdrukking wordt volgens Mw. Struthers na Daniël opnieuw gebruikt in Mc 13 om de oplettende lezer attent te maken op een dreigende herhaling van de ontwijding van de tempel. Dit laatste zal uitmonden in een crisis voor de volgelingen van Jezus Christus (vs. 20). Voor haar geldt het volgende wat de tempel betreft: its current glory, its future destruction. Mw. Struthers maakt opmerkzaam op drie lagen in Mc 13. 1. het aspect van *plaats:* Jezus ging zitten op de Olijfberg tegenover de tempel. De berg als plaats van God. 2. Mw. Malbon haalt *de tijd* naar voren: de aanwezigheid van tijdsaanduidingen, zoals: *Wanneer, dan* én *het einde nog niet* en *eerst moet het goede nieuws verkondigd worden*. Toch weet men niet van *dag* noch *uur.* 3. Zij maakt opmerkzaam op *de mensen*: er is een 'change in characters'. Eerst is er één discipel. Later zijn het 'de grote vier' die de dialoog met Jezus voortzetten. Maar de dialoog wordt een monoloog.[35] Ook maakt ze er op opmerkzaam dat van vs. 9 tot vs. 13 de tweede persoon (jullie) gebruikt wordt, terwijl de volgende sectie vs. 14 tot vs. 20 de derde persoon wordt gebruikt (zij). Het laatste deel van haar artikel is eveneens het overwegen waard. Mw. Struthers stelt dat Mc 13 op een apocalyps lijkt, maar veel weg heeft van een anti-apocalyps.[36] Omdat Mc 13 veel over de tijd zegt, maar tegelijk het weten van dag en uur voor onmogelijk houdt, komt het accent volgens Mw. Struthers te liggen op het bemoedigende en waarschuwende oftewel het parenetische karakter.

Conclusie: Such maakt uit de climax in tijdsbepalingen én het werkwoord 'blepo' (zien) op dat Mc 13:14 *het teken* vormt waar de discipelen naar vragen. In het kader van ons onderzoek is de aanwijzing van vs. 14 als het hart van Mc 13 niet zonder betekenis. Ook andere onderzoekers hebben oog voor dit terugkerende werkwoord in Mc 13 (3x) en ook voor paradidomai (overleveren) dat driemaal voorkomt in Mc 13 (Den Heyer). Op de achtergrond van de uitleg die men geeft aan Mc 13 en de keuzes die men maakt, speelt de geschiedenis van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV en de 'verwoestende gruwel' in Daniël bewust of onbewust een belangrijke rol. Opmerkelijk is dat het werkwoord 'paradidonai' niet alleen heel wezenlijk deel uitmaakt Mc 13 maar ook bij het lijden en de dood van Jezus Christus. Mw. Malbon ziet vs. 14 een belangrijke rol spelen in het *anti-tempelthema* van Mc 13. Grayston schildert de achtergrond die bedreigend is voor de jonge christenheid met kleuren uit de tempelontwijding die onlosmakelijk verbonden is met Mc 13:14 en ziet een correlatie tussen de dingen die Christus en Zijn volgelingen overkomen. Den Heyer ziet ook het tempelthema van de omliggende hoofdstukken als bepalend voor het thema van Mc 13. Uit bovenstaande komt duidelijk de groeiende confrontatie naar voren tussen Jezus Christus en de tempelhiërarchie, die aanleiding vormde van zijn kruisdood. De botsing bestond vooral hierin dat Jezus zich vereenzelvigde met God en de tempel en het altaar. Indien het anti-tempelthema beslissend is in Mc 13, kan in het licht van bovenstaande gezegd worden dat de verwoesting van de tempel als straf van God voortkomt uit de verwerping van Jezus de Messias door het Joodse volk. De waarschuwingen tegen valse Messiassen, mensen die zich voordoen onder de naam van Jezus Christus, (Mc 13: 6, 13, 21, 22) bevestigen dat het gaat om de keuze voor of tegen Jezus Christus.

2.3. Mc 13 in de context van het Evangelie van Marcus.

[33] Struthers Malbon, 'literary contexts of Mc 13' p 113.
[34] Struthers Malbon, 'literary contexts of Mc 13' p 121.
[35] Struthers Malbon, 'literary contexts of Mc 13' p 117.
[36] Struthers Malbon, 'literary contexts of Mc 13' p 123, 124, 'Mc 13 proclaims: the end is not now, not yet, not known: so keep alert, endure and be saved. Mk 13 deconstructs itself as an anti apocalyptic eschatological discourse. It moves from presumed knowledge to no knowledge. Thus Mk 13 is paranetic in function and present – rather than future – oriented.'

In het vorige hoofdstuk werd – onder meer door het gebruik van bepaalde werkwoorden in Mc 13 en het *anti-tempelthema* van de omliggende hoofdstukken 11, 12 en 14 - onbedoeld al een voorschot genomen op de plaats van Mc 13 in het Evangelie van Marcus. In deze paragraaf wordt Mc 13 door verschillende onderzoekers gelezen in de context van het gehele Evangelie. Ook hier wordt door verschillende onderzoekers het boek Daniël bij de uitleg betrokken.

2.3.1. Mc 13 in het kader van het lijden van Jezus en het lijden in de eindtijd.
Allison[37] trekt Mc 13 in navolging van Lightfoot volledig in de context van het lijdensverhaal. Daar heeft hij ook wel reden toe, want veel in Mc 13 komt terug in de volgende hoofdstukken, zoals 'paradidonai' (3x in Mc 13:9,11,12 en 7x in Mc 14). Ook in vs. 9 ziet Allison een verband met het lijden van Jezus: *'Jullie zullen voor het gerecht worden gesleept en in synagogen worden gegeseld, en jullie zullen voor gouverneurs en koningen moeten verschijnen om voor hen van mij te getuigen.'* Verder merkt Allison op dat *de Mensenzoon* in vs. 26 ook in de lijdensgeschiedenis voorkomt.' Allison vergelijkt dit vers met 14:62 waar we het volgende lezen. *Jezus zei: 'Dat ben ik, en u zult de Mensenzoon aan de rechterhand van de Machtige zien zitten en hem zien komen op de wolken van de hemel*.' Maar er zijn volgens Allison meer overeenkomsten tussen Mc 13 en het vervolg: Bijvoorbeeld
* *'deze generatie'*, en *'de donkerheid'* (Mc 13:24 en 15:33)
* *het tempelgordijn dat scheurt* en *de verwoesting* Mc 13:2 en 15:38
* *het verraad door vrienden* Mc 13:12,13 en 14:10,43
* *de vlucht van de naakte man* Mc 14:50-52 vgl. Mc 13:14-16
* *het komen en slapend vinden van de discipelen* Mc 14:40 en 13:36.
Allison ziet sterke overeenkomsten tussen het lijden van de christelijke gemeenschap in Mc 13 en het lijden van Jezus Christus.[38] Jezus' lijden behoorde zijns inziens reeds tot de grote verdrukking. De (eind)tijd die de volgelingen moeten doormaken, is op veel punten vergelijkbaar met 'de eindtijd' die Jezus Zelf doormaakte.

2.3.2. Lijnen vanuit Mc 13 naar het lijden van Jezus en de heiligen van Daniël.
Helen Graham[39] legt een relatie van Mc 13:14 met het boek Daniël en wijst op de correlatie in Daniël 7 tussen de *'Mensenzoon'* en *'de heiligen'* in het lijden en het delen in de heerlijkheid. In Mc 13 laat Jezus er geen misverstand over bestaan dat zijn volgelingen, net als Hij moeten rekenen op vervolging en lijden.[40] De eenheid van dit denkkader wordt o.a. aangewezen in het werkwoord 'paradidonai' dat driemaal voorkomt in Mc 13 en zeven maal in Mc 14 en onder meer wordt vertaald met 'uitleveren'. Dit werkwoord komt ook nadrukkelijk voor in de aankondiging van Jezus' lijden en sterven Mc 8:31; 9:31; 10:33 en 10:45. Graham herleidt dit gebeuren[41] tot Jesaja 52:13-53:12 en Daniël 7:25. Volgens haar heeft zowel Jesaja als Daniël veel invloed uitgeoefend op het materiaal van Marcus. Graham volgt Norman Perrin bij de uitwerking van het werkwoord 'paradidonai'. Nadere bestudering van dit werkwoord in relatie tot het lijden in het NT, leerde Norman Perrin het volgende: Er zijn twee traditielijnen, waarvan de eerste een *apologetische traditie* volgt. Daarbinnen treft men het passivum van dit

[37] Allison, Dale C., *The End of the Ages Has Come, An early interpretation of the Passion and Resurrection of Jesus*, 1987, p 1-40.
[38] Allison, *The End of the Ages Has Come,* p 38, 'If the Markan church suffers the 'messianic woes' then it may be proposed that the time of eschatological tribulation extends from the time of Jesus to the consummation, for the parallels between Mk 13 and the passion narrative suggest that the sufferings of Jesus himself belong to the great tribulation.'
[39] Graham, Helen R., 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', M.M. Maryknoll Sisters Quezoncity, Philippines, *Biblical Theology Bulletin,* vol. xvi. 1986, 1. S 18-22.
[40] Graham, 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', p 18, 'Mk 13 is the one place in the Gospel where the Markan Jesus directly predicts that those who follow him are to expect persecution. (…) Mk 13:9,11,12. The possibility of persecution is alluded too in other parts of the Gospel (see Mk 4:17; 8:34-38; 10:29-30,38,39).'
[41] Graham, 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', 'uitleveren' (paradidonai in de Septuagintvertaling) komt van 'geven' (natan in het Hebreeuws).

werkwoord aan met de Mensenzoon als karakteristieke titel. De tweede traditielijn volgt een *soteriologische traditie* waarbinnen het activum van het werkwoord wordt gebruikt. De parallellen in Mc 13 en Mc 14 en 15 dienen er toe om de bedoelde parallel tussen het lot van de Meester en dat van de discipel goed uit te laten komen.[42] Marcus verbond het lijden van Jezus met dat van de gemeente.

2.3.3. Mc 13 in het licht van de navolging van Jezus.

Geddert is een goed voorbeeld van iemand die Mc 13 leest en uitlegt in de context van Marcus.[43] De studie van Geddert levert bijzondere inzichten op om de grotere verbanden te zien in het boek Marcus; verbanden die ook Mc 13 raken. Geddert komt bijvoorbeeld door de context van het boek tot een bijzonder inzicht met betrekking tot het gebruik van de term 'semeion' (teken). Het waren volgens hem gewoonlijk de tegenstanders van Jezus, die om een teken vroegen. Jezus stond daar niet positief tegenover (Mc 8:12). Het gaat volgens Geddert in Marcus juist niet om het zoeken van tekenen. Het werkwoord zien (blepete) is in Marcus het alternatief voor het zoeken van tekenen, want er zijn geestelijke ogen nodig om de echte betekenis te onderscheiden. Zien (blepo) in Marcus wijst op het onderscheiden van de dingen achter de dingen (discernment concerning realities which lie beyond). Het geestelijke vermogen om te onderscheiden; daar komt het op aan. Kortom: Marcus zou bezig zijn om een christelijke kenleer te ontwikkelen.[44] Onmiskenbaar toont Geddert aan dat de genezing van de dove en de blinde in Mc 7 en 8 model staat voor de doofheid en blindheid van de discipelen. Een vergelijking dringt zich inderdaad op van Mc 7:31- Mc 8:26 met Mc 8:18 en Jezus' vraag: *Hebben jullie dan ogen die niet zien en oren die niet horen?* Ook bij de gelijkenis van de zaaier in Mc 4 zijn open ogen en oren nodig om de verborgen betekenis te verstaan. 'Zie toe' (blepete) komt in Mc 13 maar liefst vijf keer voor en vraagt om een helder onderscheidingsvermogen (correct discernment). Maar er is niet alleen *het juiste onderscheid* nodig. Het werkwoord *'waken'* (grègoreo) komt driemaal voor in Mc 13 en vraagt om *het juiste handelen* (correct behaviour). Het juiste handelen stemt overeen met de 'agenda van Marcus'. Marcus geeft niet alleen een soort 'kenleer', maar ook een 'discipelstage'. Prachtig is de plaats van Galilea in het boek Marcus, volgens de inzichten van Geddert. Deze legt op een bepaalde manier een relatie tussen Mc 14:28 en 16:7. Geddert haalt het woord van de engelen in 16:7 naar voren: *'Hij gaat jullie voor naar Galilea. Daar zullen jullie hem zien.'* Deze oproep om terug te gaan naar Galilea, heeft grote implicaties voor de manier waarop Geddert het boek Marcus uitlegt. Geddert interpreteert dit woord als volgt: de lezer loopt als het ware op met de Evangelieverkondiging vanaf Galilea naar Jeruzalem in nog-niet-begrijpen en nog-niet-navolging. Ná de dood en opstanding van Jezus loopt de lezer als het ware opnieuw met Christus op vanaf Galilea om tot een dieper verstaan en sterkere navolging te komen. Galilee as 'discipleships renewal'.[45] De officiële tekst van Marcus eindigt volgens Geddert - en veel andere onderzoekers - in Mc 16:8[46]. In feite echter ziet Geddert niet Mc 16, maar Mc 13 als het hoofdstuk waarop 'het goede verstaan' en 'het juiste handelen' uitlopen.
Hij brengt het onder in een schets, waarin de nummers 1 tot en met 6 de weg aangeven waarlangs de leerlingen oplopen met Christus van Galilea naar Jeruzalem en later opnieuw van Galilea uitlopend op Mc 13.

Marcus Hoofdstuk 1:1-15 1:16-12:44 13:1-37 14:1-16:8

---

[42] Graham, 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', p 19 'Placing this threefold prediction (beaten, trial and family) in the context of Jesus farewell discourse to the disciples.'
[43] Geddert, Timothy J., *Watchwords: Mk 13 in Markan eschatology,* Sheffield Academic Press, 1989.
[44] Geddert, *Watchwords,* De opzet van de 'secrecy and esoteric teaching' in het boek Marcus, ontleent Geddert - naar hij zegt - aan het boek Daniël. p 56.
[45] Geddert, *Watchwords,* p 166.
[46] Stuhlmacher, Peter, *Biblische Theologie des NT*, Band 2, GÖttingen, 1992-1999, p 134, 'Ob Mk. 16.8 der ursprüngliche Markusschluss ist, ist umstritten. K. Aland (Schluss des Markusevangelium) hat aber gezeigt, dass die Textüberlieferung den Abschluss des Evangeliums mit 16.8 bestätigt. Von 16.9 an folgen nur textgeschichtlich sekundäre Markusschlüsse.'

Jesusstory	1	2		3
Disciplestory	4	5	6	

In Ms 13 worden de lessen concreet die in Mc 1-12 geleerd zijn (discernment) en in Mc 14-16 (behaviour) in het echt zijn toegepast.[47] Geddert zegt 'Mk 13 is the point where Mk's metamessage becomes concrete, where lessons taught in Mk 1-12 and modelled in 14-16 find their historical application.' Er zijn twee cruciale gebeurtenissen in dit geheel: de dood van Jezus en de verwoesting van de tempel.
Geddert ziet in Mc 13 de straf van God tot uitdrukking komen in de vernietiging van de tempel. 'Marcus 13 is an anti-temple speech'[48]. Geddert ziet in de hoofdstukken die Mc 13 voorafgaan en opvolgen sterke anti-tempelressentimenten. Tegen die achtergrond verstaat hij Mc 13. 'Mk has the temple destruction in mind in 13:14'[49]. Geddert ziet een relatie tussen Mc 13:14 en 70 n Chr. en [50] de OT-boeken Jeremia en Ezechiël die de verwoesting van stad en tempel in 586 v Chr. vermelden. In Ezechiël 33:29 vindt Geddert ook de parallel met Mc 13:14: '*Wanneer ik vanwege al hun gruweldaden van het land een huiveringwekkende woestenij heb gemaakt.'* [51]. Het gaat Geddert in de parallel tussen Ezechiël 33:29 en Mc 13:14 om *'de gruwel'* en *'de woestenij'* in 33:29. Beide begrippen 'gruwel' en 'verwoesting' komen weliswaar niet als samengesteld begrip voor in Ezechiël 33:29, maar worden wel in eenzelfde zin aangetroffen.[52] Opmerkelijk is dat Geddert bijna voorbijgaat aan het verband met het boek Daniël waar de uitdrukking 'verwoestende gruwel' wel driemaal voorkomt en dat nog wel als *samengesteld begrip* zoals ook in Mc 13:14[53]. Zoals gezegd ziet Geddert een onlosmakelijk verband tussen 'verwoestende gruwel' in vs. 14 en de verwoesting van de tempel in vs. 2. Dat maakt het verband met Ezechiël begrijpelijk, die een eerdere tempelverwoesting beschrijft. Om de bijna satanische oppositie tegen Jezus te beschrijven, had Marcus geen beter woord dan 'verwoestende gruwel' kunnen kiezen, vindt Geddert. De mensen die de tempelverwoesting meemaken, moeten volgens Geddert vluchten omdat de verwoesting van God komt.

Conclusie: Allison en Graham, die Mc 13 lezen in de context van het hele Evangelie, zien een sterke correlatie tussen het lijden van Christus en het lijden van de christelijke gemeenschap in de eindtijd. Graham haalt hierbij parallellen uit Daniël 7 naar voren waar de Mensenzoon en de heiligen delen in hetzelfde lijden en hetzelfde eeuwige Koninkrijk van God. Opmerkelijk is de rol die ze hierbij geeft aan het werkwoord 'paradidonai' dat niet alleen in Mc 13 en in de volgende hoofdstukken opmerkelijk vaak voorkomt, maar ook aangetroffen wordt in (de Griekse Vertaling van) Daniël 7:25, waar dit (overleveren) over de gelovigen wordt gezegd. Duidelijk wordt uit bovenstaande onderzoeken dat de context van Mc de context van het boek Daniël nodig heeft om een gezamenlijk en helder licht te werpen op het verstaan van Mc 13. Geddert bewijst ons onderzoek een grote dienst door het werkwoord 'blepo' te zien in de context van *een dieper geestelijk verstaan* en 'gregoreo' (waken) te zien in de context van de *juiste navolging* van Jezus. Geddert kan de verwoesting van Jeruzalem vermoedelijk niet in verband brengen met de 'verwoestende gruwel' in Daniël, omdat hij de verwoesting als straf van God ziet. Om die reden trekt hij lijnen naar de eerste tempelverwoesting in 586 v Chr. en de profetieën die daarover gaan. Toch bewijst hij onbedoeld het Daniël onderzoek een grote dienst door Mc 13 te zien als het hoofdstuk dat vraagt om geestelijk inzicht dat nodig is om de apocalyptiek te verstaan en een sterke parenese om in tijden van verdrukking de goede

---

[47] Geddert, *Watchwords,* p 192.
[48] Geddert, *Watchwords,* p 146.
[49] Geddert, *Watchwords,* p 206.
[50] Geddert, *Watchwords,* p 210.
[51] LXX 'kai poèsoo tèn gèn autoon erèmon, kai erèmotèsetai dia panta ta bdelugmata autoon a epoièsan.' Ezechiël 33:29
[52] Ook Beasley-Murray legt relatie van de 'verwoestende gruwel' naar Jer 7:30,34 Ez 33:29 'to describe Jewish abominations which result in desolation.'
[53] Geddert, *Watchwords,* In de voetnoot op p 142 komt Daniël 9:27 en 11:31 en 12:11 bij Geddert naar voren als mogelijke parallel met Mc 13:14.

weg te bewandelen in navolging van Christus. Het onlosmakelijke verband tussen *zien* en *waken* dat er bestaat in Mc 13, is mogelijk op vergelijkbare wijze aanwezig in het boek Daniël.

2.4. De vraag naar het genre: Apocalyptiek en parenese.

Wetenschappers die Mc 13 bestuderen zijn benieuwd of dit gedeelte tot het genre 'apocalyptiek' gerekend kan worden. In dat geval kan de relatie tussen Mc 13 en de Joods apocalyptische literatuur - waar onder het boek Daniël gerekend wordt – op natuurlijke wijze gelegd worden. Eén van de zaken die men opmerkt in Mc 13 is de grote plek die ingeruimd is voor de parenese. Verschillende onderzoekers vragen zich af of dit een vast onderdeel is van de apocalyptiek. Op de vraag of Mc 13 al dan niet apocalyptisch van karakter is, zullen we ingaan in de volgende paragrafen. Ook in deze paragraaf zijn de parallellen die de wetenschappers leggen tussen Mc 13 en Daniël op veel plaatsen zichtbaar, hoewel niet allen het verband zien.

2.4.1. Mc 13 is apocalyptisch (impliciet parenetisch).

David M. Freedholm probeert het karakter van Mc 13 te bepalen.[54] De afgelopen jaren is er steeds discussie geweest op het punt van de relatie van Mc 13 tot de Joodse apocalyptiek. Sinds Colani werd Mc 13 vereenzelvigd met apocalyptiek, maar op dit moment is men daar iets meer terughoudend in. [55] Freedholm laat enkele onderzoekers de revue passeren die zich uitgesproken hebben over het karakter van Mc 13. Koch heeft acht criteria opgesteld die kenmerkend zouden zijn voor apocalyptiek. Het is de vraag of Mc 13 daar helemaal onder valt. Sommige onderzoekers, zoals R. Pesch menen zelfs dat Mc 13 'anti-apocalyptic' is. Aan de andere kant ziet iemand als E. Brandenburger een overvloed aan apocalyptisch materiaal in Mc 13. Freedholm wil met zijn artikel de relatie tussen Mc 13 en de Joodse apocalyptische literatuur verhelderen. Hij maakt zijn bedoeling als volgt duidelijk: 1. 'to attempt to bring into clearer focus the relationship between Mc 13 and Jewish apocalyptic literature and thought.' Daar komt nog iets bij: 2. hij wil laten zien dat Mc 13 een zekere apocalyptische 'timetable'[56] in zich draagt. Dat is volgens hem overigens niet zo bijzonder. Freedholm spreekt in dit verband van 'a feature that is rather common within apocalyptic literature.'[57] In tegenstelling tot de checklist van Koch, neemt Freedholm de definitie van J.J. Collins over. Deze Collins leidde in 1979 een studiegroep van de 'Apocalyps Group of the Society of Biblical Literature Genres Project'. Zij keken naar apocalyptische literatuur tussen 250 v en 250 n Chr. 'Their definition is[58]: *'Apocalypse is a genre of revelatory literature with a narrative framework, in which a revelation is mediated by an otherworldly being to a human recipient, disclosing a transcendent reality which is both temporal, insofar as it envisages eschatological salvation, and spatial insofar as it involves another supernatural world.'*[59] In 1992 is deze definitie van apocalyptiek aangevuld door Adela Yarbro Collins. Zij voegde op het punt van de functie van de apocalypse een relevant onderdeel toe: '*An Apocalyps is intended to interpret present, earthly circumstances in light of the*

---

[54] Freedholm, David, M, ' "When you see those things take place" Mk 13:29 an apocalyptic Timetable in Mc 13?', *To hear and obey,* 1997, p 130-150, Christian canon.

[55] Freedholm, "When you see those things take place", p 130 'Beginning with the work of T. Colani in the 19the century it became commonplace to refer to Mk 13 as the 'little apocalypse' or 'synoptic apocalypse'. Today however scholars hesitate to call Mk 13 an apocalypse.'

[56] Het Engels-Nederlandse Woordenboek geeft als vertaling van 'timetable' 1. dienstregeling, spoorboekje; (les)rooster; tijdtabel. 2 Muziek maattabel;

[57] Freedholm, "When you see those things take place", p 131.

[58] Freedholm, "When you see those things take place", p 132.

[59] de Heer, Jos, *De Apocalyps van Johannes: hemelse ontmanteling van aardse machten,* Zoetermeer, 1998. De Heer geeft een Nederlandse vertaling van deze definitie van apocalyptiek. p 13, 'Apocalyptiek is een genre onthullende literatuur met een verhalend kader (a) waarin een openbaring wordt bemiddeld door een wezen van een andere wereld aan een menselijke ontvanger (b) die een transcendente werkelijkheid onthult (c) die zowel temporeel is, in zoverre ze eschatologisch heil op het oog heeft, als ruimtelijk, in zoverre ze een andere, bovennatuurlijke wereld met zich meebrengt.'

supernatural world and of the future, and to influence both the understanding and the behaviour of the audience by means of divine authority.' In het licht van ons onderzoek kan men zeggen dat Yarbro Collins het element van *parenese* toevoegt als wezenlijk bestanddeel van de *apocalyptiek*.
Op één punt verschilt Mc 13 volgens Freedholm mogelijk van deze definitie, namelijk op het punt van 'mediated by an other worldly being'. Het hangt volgens hem af van de christologie van Marcus of het wel of niet voluit tot apocalyptiek gerekend mag worden. Jezus kan gezien worden als de persoon uit de andere wereld. 'Jesus is portrayed by Mark as 'an other worldly figure'[60]. Freedholm gaat met Jarbro Collins mee dat Marcus 'is very close to other apocalypses.' Freedholm kan, op het moment dat hij aangetoond heeft dat Mc 13 apocalyptisch van karakter is, de Joodse apocalyptiek bestuderen om van daaruit lijnen te trekken voor een beter verstaan van Mc 13.
Freedholm ziet een duidelijk verband tussen het tweede deel van de vraag van de leerlingen in Mc 13:4 'tauta sunteleisthai panta' en Daniël 12:7 LXX (vs. 8 NBV) waar we lezen: 'suntelestèsetai panta tauta'. 'Panta tauta' zou een technische term zijn, die naar de eindtijd verwijst. De relatie tussen Mc 13 en Daniël staat vast (Hartman). Volgens sommigen zou de vervolging van de gelovigen zonder directe parallel zijn in de apocalyptische literatuur, maar de relatie met *de verlichten* van Daniël 11:33-35 is onmiskenbaar. Freedholm brengt nog andere parallellen tussen Mc 13 en Daniël naar voren, die we ook van anderen kennen. Tenslotte komt Freedholm nog terug op een overeenkomst met de Joods apocalyptische literatuur: *An apocalyptic timetable*[61]. Zoiets zou namelijk bijna altijd samengaan met apocalyptische literatuur: een tijdschema. Freedholm ziet Daniël 7 tot 12 als een voorbeeld hiervan en ook in de zeventigwekenapocalyps van Daniël 9 en in 4 Ezra 2 en de Apocalyps van Baruch wordt 'a periodization of history' gevonden.[62] Freedholm doet in relatie tot de 'timetable' drie observaties in vergelijkbare apocalyptische literatuur die hij ook in Mc 13 veronderstelt: 1. De schrijvers van apocalyptische literatuur geloven dat zij en hun lezers dicht bij het einde leven 'very near the time of the end'. 2. Voor het ingaan van de nieuwe tijd zal er een grote verdrukking zijn. 'There will be a short period of greatly intensified evil, sometimes called tribulation.' 3. God Zelf zal ingrijpen ten behoeve van de uitverkorenen. 'A description of the intervention of God in history on behalf of the elect.' [63] Freedholm beschouwt Daniël 11:40-45 als toekomst gericht. De gebeurtenissen zoals opgeschreven

---

[60] Freedholm, "When you see those things take place", p 133.
[61] Hartman, Lars, 'The functions of some so-called apocalyptic timetables', *NTS* 22, p 1-14 aug. 1974, Hartman onderzoekt een aantal geschriften in de Joodse apocalyptiek, waaronder het boek Daniël en de Ass. Moses en de Apocalyps van Abraham en de tien weken Apocalyps van 1 Henoch. Hij komt tot de conclusie dat alleen van het boek Daniël mogelijk gezegd kan worden dat het om een 'timetable' gaat. Hartman volgt Plöger die het zeventigwekenvisioen in Daniël 9 (vgl. 2 Kron 36:21 Lev 25-26 en Jer 25:10ev met zijn 10x7 weken) als een jubeljaar ziet in het kader van een Deuteronomistische geschiedsvisie in berouw, vergeving en herstel. Van de andere Joods apocalyptische boeken gaat vooral een bemoedigend en waarschuwend effect uit naar de tijdgenoten. Bij de beoordeling van *timetables* gaat Hartman te rade bij taalfilosofen die er weet van hebben dat iedere zin zijn eigen interpretatie heeft. p 7 Hij ziet drie soorten begrip: boven historisch, historisch en een vermenging daarvan. Zelf zegt hij: 'Thus we have three ways of understanding: a. the one in the War scroll (Qumran) with less concretion, moving in a chiaroscuro in its eschatology, using quite general expressions of times of darkness and the time of God, disregarding the figures of the date and betraying an intensive supra-historic understanding of the situation b. Josephus' non eschatological understanding, seeing in principle historical rulers and dates predicted, although a special gift was needed for a correct understanding c. the understanding which according to Josephus was held by 'many of the wise men', namely an understanding very much like Josephus' own, but applying it to an expected divine extraordinary intervention in worldly history.'
[62] Freedholm, "When you see those things take place", p 137, Lars Hartman valt Freedholm bij: 'There are texts which periodize history until the end in such a way that an informed reader should be able to spot his place in the developing drama.'
[63] Freedholm, "When you see those things take place", p 137.

voorafgaande aan Daniël 11:40 e.v. zijn volgens Freedholm *ex eventu*.[64] Hij ziet *de grote verdrukking* in Daniël 12:1 als iets toekomstigs.

2.4.2. Mc 13 is apocalyptisch en parenetisch.

Egon Brandenburger[65] komt in de inleiding van zijn boek tot de constatering dat men de apocalyptiek bij de uitleg van de Bijbel veronachtzaamt. Letterlijk zegt hij: 'Die Apokalyptik wird fast nirgends positiv für die Interpretation in Anspruch genommen.' Men doet op die manier volgens Brandenburger geen recht aan het apocalyptisch karakter van een gedeelte. Voor hem staat het apocalyptische karakter van Marcus 13 als een paal boven water.[66] Hij ziet in Mc 13 veel apocalyptische denkvormen en karaktertrekken. Dat wil hij met zijn boek aantonen. Men moet Mc 13 wel een Apocalyps noemen. Het zou in Mc 13 gaan om het bekend maken van verborgen zaken en de manier van leven die daarop afgestemd is. [67] Brandenburger maakt gebruik van verschillende vormen van benadering zoals de Redaktionsgeschichte en Formgeschichte. Hij neemt de theorie van het apocalyptisch vlugschrift van Colani over. Omdat dit een oude en door velen aanvaarde theorie is, versterkt dit het uitgangspunt van Brandenburger; namelijk dat Mc 13 apocalyptisch zou zijn. Mc zou deze *kleine apocalyptiek* in zijn hoofdstuk verwerkt hebben. Brandenburger komt uiteindelijk tot een vorm- en structuuroverzicht van Mc 13, waarbij een gesprek tussen een leraar en leerlingen het uitgangspunt vormt. Binnen dit *leergesprek* met vragen van leerlingen en esoterisch onderwijs, wisselen met 'hotan' (vs 7,8) en 'hotan' (vs 14-20) en 'en ekeinais tes hemerais' (24-27) drie apocalyptische gedeelten en drie parenetische gedeeltes elkaar af (5,6 en 9-13 en 21-23). Eerst geeft Brandenburger een overzicht van de studies die hem voorgingen[68]: Daarna komt hij met zijn eigen inzet:[69] 'Grundstock ist für Mk eine jedenfalls *nach* Beginn des Jüdischen Krieges entstandene, die freilich vor allem zu Beginn kaum vollständig erhalten sein kann: vs 7f und 14-20 und 24-27'. Daarnaast is er 'Traditionsgut, Gleichnisstoff und Logienstoff'. De redacteur Marcus zou dit tot een geheel gemaakt hebben. Aanleiding tot het schrijven van Mc 13 zou zijn de ontwikkeling naar de Joodse oorlog uitlopend op de tempelverwoesting in het jaar 70 na Chr. Deze dingen kunnen niet losgezien worden van de 'verwoestende gruwel'. [70] Het uitgangspunt van de schrijver is vs. 14. 'Der Standort des Verfassers ist damit im Textverlauf der Vorlage *vor* V 14 festzulegen.' De 'verwoestende gruwel' kan volgens hem niet losgezien worden van de tempelontwijding door de Romeinse keizer. Vanuit Daniël en 4 Ezra en 1 Henoch valt een bijzonder licht op deze situatie. Gedoeld wordt op oorlogen en de vlucht naar Pella en het 'Endtyrannenmotiv'. Maar wat doet Brandenburger - die de 'verwoestende gruwel' vervuld ziet in de verwoesting in 70 n Chr. - dan met de Mensenzoon? Het komen van de Mensenzoon wordt door hem geïnterpreteerd als theofanie. Zoals ook bij Jes 13:10 sprake is van een theofanie in verband met oordeel en verwoesting, maar dan met andere elementen. In Mc 13 dient 'de komst van de Mensenzoon' volgens Brandenburger op zijn manier als metafoor voor tempelvernietiging.

---

[64] Freedholm, "When you see those things take place", p 138, 139.
[65] Brandenburger, Egon*, Markus 13 und die Apokalyptik*, Neukirchen, 1984.
[66] Brandenburger, *Markus 13 und die Apokalyptik*, p 12 'Wir haben mit Markus 13 einen Textcomplex vor uns, in dem nicht nur gehäuft apokalyptische Motive, sondern – wie ich meine – auch das Ganze bestimmende apokalyptische Gattungsmerkmale und Denkmuster vorliegen.'
[67] Brandenburger, *Markus 13 und die Apokalyptik*, p 13 'Alles ist vielmehr überformt von dem leitenden Interesse, eine im apokyptischen Verstehensrahmen erfasste Problemlage durch die Enthüllung der eschatol. Geheimnisse zu klären und aufgrund solcher Klärung Verhaltensregel zu vermitteln.'
[68] Wat de reconstructie van Mc 13 betreft: Hölscher let op Caligula's tempelontwijding in het jaar 40. Volgens hem ontkomt men niet aan een apocalyptisch vlugschrift. Hölscher bekijkt het vooral vanuit de 'Religionsgeschichte' en 'Formgeschichte'. Pesch denkt vanuit de 'Redaktionsgeschichte'. Hij gaat uit van de situatie van christenen vlak voor de uitbraak van de Joodse oorlog 66-70 n Chr. Hahn komt met een 'nachkritische' reconstructie poging: Hahn let meer op de structuur van Mc 13, maar ziet het geheel vervuld binnen de korte periode van 66-70 n Chr.
[69] Brandenburger, *Markus 13 und die Apokalyptik*, p 41.
[70] Brandenburger, *Markus 13 und die Apokalyptik*, p 46.

Brandenburger kijkt redaktiongeschichtlich naar delen van de tekst en naar het geheel. 'Die Mehrheit der Ausleger lässt Markus *nach* dem Jüdische Krieg schreiben'[71]. Markus zag de tempelontwijding (vs. 14) als tempelverwoesting gebeuren. Dit vraagt volgens sommigen om een andere lezing van de 'verwoestende gruwel' in vs. 14, namelijk als de 'antichrist'. Marcus heeft het niet over 'de antichrist' volgens Brandenburger. Anders had hij het daarna – vs. 21, 22 - niet nog eens over valse messiassen. Letterlijk zegt Brandenburger: 'Dass Markus nicht auf den Antichrist deutet, geht auch daraus hervor, dass er selbst hart neben v 14-20 die Überlieferung oder sogar die eigenen Formulierung von den vielen Pseudochristussen einbringt, ohne auch nur die leiseste Verbindung an zu deuten.' En wat de Mensenzoon betreft:[72] het liep anders dan verwacht. Marcus heeft daar goed op ingespeeld door de Mensenzoon los te maken van de historische en kosmische toestanden die zich voordeden, al maakte Marcus zich daarmee wel enigszins los van zijn voorbeeld Daniël. Maar Marcus verliet de vooronderstellingen van de apocalyptiek niet. Aldus Brandenburger, die hiermee dus zowel de antichrist, als de komst van de Mensenzoon laat opgaan in de verwoesting van stad en tempel in 70 n Chr.

2.4.3. Mc 13 is parenetisch en apocalyptisch.

Paul Myers[73] zegt over apocalyptiek en paranese in Mc 13, dat de apocalyptiek vaak oorlogen en aardbevingen bevat, maar dat in Mc 13 het parenetische het apocalyptische overheerst.[74] Als het gaat over de plaats van Mc 13 in het geheel van het boek, ziet hij Mc 1-12 als 'de geleerde lessen' en Mc 14-16 als 'illustratie daarvan' en Mc 13 als 'een historische uitwerking.'

1. l'usage du verbe paradidonai 13:9 = 14:53 15:5 enz
2. le jugement devant rois et gouverneurs 13:9 = 14:53 en 15:1
3. les élus sont avertis 13:22 ev = 14:50
4. l'intervalle de 'trois heures' 13:35 = 15:1, 25, 33, 42

Myers trekt niet alleen vanuit Mc 13 parallellen naar de rest van het boek Marcus, maar herkent de gebruikelijke ingrediënten en schema's van de Joodse apocalyptiek, waaronder het boek Daniël. Van vers 7 en 8 zegt hij: 'Ils contiennent les ingrédients habituels des schémas déterminant l'heure du dénouement[75].'

Guerres rumeurs	Dan 7:21, 9:26 11:4-27,44 Es 19:2
Il faut que cela arrive	Dan 2:28,45 9:19 (Mt et 2 Tess 2:2 Plan Divin)
Nation contre nation	Dan 11:25 Es 19:2
Royaume contre royaume	Dan 11:25 2 Kron 15:6
Tremblements de terre	Dan 2:40 Es 13:13 24:18 29:6 Ag 2:6
Famines	Es 8:21 14:30 Ez 5:12

Net als anderen ziet ook Myers de parallel van het woord 'paradidonai' (uitleveren) (3x in vs. 9-13) met Daniël 7:25. Ook bij de 'verwoestende gruwel' wordt de link gelegd met Daniël en het optreden van Antiochus Epiphanes IV. We moeten het nog iets sterker zeggen: deze uitdrukking 'verwoestende gruwel' moet volgens Myers helemaal vanuit het boek Daniël worden begrepen.[76] Verder volgt Myers de verandering van neutrum naar

---

[71] Brandenburger, *Markus 13 und die Apokalyptik*, p 76.

[72] Brandenburger, *Markus 13 und die Apokalyptik*, p 102, 'Ausgelöst wurde sie offenbar durch die Krisensituation in der Gemeinde, nachdem die mit den Drangsalen des Jüdischen Krieges verquickten Hoffnungen auf die Heilswende mit der Parusie des Menschensohnes durch die geschichtliche Realität als trügerisch erwiesen worden waren. ... Diese Neuinterpretation des Markus, welche die Hoffnung von den projektionen der geschichtlicht-kosmischen Drangsale dieser Weltzeit freimacht, ist eine *unter aktuellen Bedingungen gewonnen grundsätzlich kritische Denkbewegung.* Sie löst sich insoweit vom Danielischen Denkmuster …'

[73] Myers, Paul, 'une lecture synchronique', *Études Theologiques & Religieuses*,1992/4, TOME 67, Vancouver 'Marc 13'.

[74] Myers, 'une lecture synchronique', p 481, 'Il est vrai que 'l apocalyptique contient souvent des exhortations (guerre, tremblements de terre), mais ici le materiel parénétique (prendre, garde, veiller) controle le texte et c'est l'interaction entre les deux genres qui structure le chapitre.'

[75] Myers, 'une lecture synchronique', p 484.

[76] Myers, 'une lecture synchronique', p 487, 'Le sens du passage est entièrement lié à la compréhension des mots de Daniel – sacrilége désolateur – (bdelugma tes eremoseos Dn 9:27,

het mannelijk van *estekota* en komt uit – net als veel anderen - bij 'de antichrist'. Omdat deze de personificatie van het kwaad is, die zich in de tempel zet en zichzelf uitroept als god, is het verband met 2 Tess. 2:4 snel gelegd. 'Ce pourrait être donc l'anti-christ, la personnification du mal qui s'assied dans le temple de Dieu, se proclamant lui-même Dieu (2 Thess 2:4).' Tenslotte loopt bij Myers alles uit op de komst van de Mensenzoon, die komt op de wolken van de hemel.[77] Myers verbindt de Mensenzoon in Mc 13 ook nog met andere teksten in Marcus, die vooral het lijden en de dood van de Mensenzoon onderstrepen in Mc 8:31,38; 9:9,31; 10:45; 14:21. De autoriteit en macht van de *Mensenzoon* komt naar voren in Mc 2:10, 28; 13:24 en 14:62.

2.4.4. Ook als 'testament genre' behoort Mc 13 tot de apocalyptiek.

Malina[78] maakt bezwaar tegen het begrippenapparaat waarmee de moderne wetenschappelijke benadering probeert de geschriften van vroeger tijd aan te duiden[79]. In plaats van 'Eschatological Discourse' ziet hij liever '*the final discourse'*; the final words of a person about to die, describing what was forthcoming for those near and dear to him/her.' Malina heeft moeite met definities die hij anachronistisch vindt en in ieder geval een vlag die de lading niet goed dekt. Hij zoekt naar een begrip dat hoort bij de tijd van Jezus, oftewel de Bijbelse tijd en komt dan met *testament genre* (the final Discourse Genre) dat volgens hem veel beter past bij de agrarische cultuur van die tijd. Gedacht wordt aan de afscheidswoorden van Jacob tot zijn twaalf zonen en de vele testamenten die verschenen in de Joodse Apocalyptiek. Het *testament genre* is overigens een onderdeel van het overkoepelende genre van de Joods apocalyptische literatuur.

Mc 13 wordt vaak uitgelegd als voorzegging van de eindtijd, maar Thomas Hatina[80] gaat ervan uit dat gedoeld wordt op de tempelverwoesting van 70 n Chr. Hij benadert de tekst vanuit een *literair historisch perspectief*. Velen beschouwen volgens hem Mc 13 - wat genre betreft - als apocalyptiek. Mc 13 werd lange tijd zelfs *een kleine apocalyps* genoemd. De oorsprong van deze term komt van T. Colani en W. Weissenbach, die meenden dat Mc 13 gebaseerd was op een Joods of een Joods-Christelijk traktaat. Maar als Hatina kijkt naar de definitie van Collins en de aanvulling die daar later op gemaakt is, is zijn conclusie dat Mc 13 tegen deze achtergrond geen apocalyptische verhandeling is. Hatina noemt Mc 13 een 'farewell discourse', met als genre de parenese. Hij wil aantonen dat Mc 13:24-27 - het gedeelte over de verschijning van de Mensenzoon - de wijze is waarop in OT en Joodse apocalyptiek een verwoesting wordt voorzegd. (vgl. Brandenburger) Het zou niet gaan om een verschijning van de Mensenzoon, maar om een manier van zeggen, waarop God Zijn toorn tot uitdrukking brengt. Met andere woorden: dit gedeelte doelt volgens Hatina op de tempelverwoesting. Parenese past volgens hem ook beter bij de beschrijving van de tempelvernietiging. Het werkwoord 'suntelestai' in vs. 4 wordt op dezelfde manier in Daniël gebruikt om het einde aan te duiden. Hatina ziet Mc 13 als brug tussen Jezus' openbare optreden en de kruisiging. Twee motieven komen erin naar voren: 1. trouw discipelschap en 2. oppositie ten opzichte van de tempelleiding. Mc 13 is volgens hem een goddelijk oordeel over de

---

11:31 en 12:11) qui se réfère à la consécration, par Antiochus Épiphane du Temple au Dieu du Ciel syrien Baal Shamen (1M 1/59).'

[77] Myers, 'une lecture synchronique', p 489, 'Le drama cosmique atteint son apogée lorsque le Fils de l'Homme Dan 7:13 vient dans les nuages, symboles de la demeure de Dieu.'

[78] Malina, Bruce J., 'Exegetical Eschatology, the Peasant Present and the Final Discourse Genre: The Case of Mark 13' *Biblical Theology Bulletin,* vol. 32, 2002. p 49-59.

[79] Malina, 'Exegetical Eschatology, p 50, 'Apocalyptic' and 'eschatology' are two anglicized German theological words used to label temporal dimensions of NT 'theology'. 'Eschatology' was coined in 1804 by the German K.G. Bretschneider to refer to what previously was designated as 'the last things' that were to befall humans individually studied in treatises aptly titled 'De Novissimis'. (concerning the Latest). As for 'apocalyptic' it was the German scholar F. Lücke (in 1852) who decided to use the word 'apocalypse' as a label for the genre or category of the book of Revelation and documents presumably similar to it, such as the book of Daniel and those Israelite writings called 1 Enoch, 4 Ezra and Baruch.'

[80] Hatina, Thomas. R., 'The focus of Mark 13:24-27 the parousia or the destruction of the temple?' *Bulletin for biblical research*, 6, 1996, p 43-66

tempelhiërarchie. Heel Mc 13:5-37 is een antwoord op vs. 4 en betrokken op de verwoesting van de tempel. Met name '*deze generatie'* pleit voor Hatina's zienswijze, meent hij. Anders is er een probleem met de vervulling. Ook in het tweede deel van het artikel blijft Hatina op dit aambeeld hameren: de stijlvorm van de verzen 24-27 zou een *metafoor* zijn, waarmee gewoonlijk historische situaties worden beschreven, maar niet het eind van de historie. Als voorbeeld noemt hij Jesaja 13:9-11 dat met vergelijkbare metafoor over Babel spreekt. Het kosmische universele type van taal wordt figuratief gebruikt om de realiteit van die dagen te beschrijven, zoals ook de dood van Jezus zich afspeelt in ruimte en tijd en tegelijk bovennatuurlijk is. Hatina vergelijkt de Mensenzoon met andere Mensenzoon-citaten in Mc 8:38; 13:26; 14:62 en die op hun beurt met Daniël 7:13. Bij de verandering van tweede in derde persoon vanaf Mc 13:26 vraagt Hatina wie de wederkomst zullen meemaken. Door vergelijking van Mc 13:26 met 14:62 (over het zien van de Mensenzoon) kijkt Hatina naar de tempelhiërarchie. Dit woord wordt volgens hem derhalve gerealiseerd in de verwoesting van de tempel en de stad. Op het moment dat zij daarvan getuige zijn, zien ze *de Mensenzoon*. Omdat de collectieve opstanding in de verhandeling van Mc 13 ontbreekt, vraagt Hatina zich af of de parousia wel de finale is van de geschiedenis.

Conclusie: Pesch, Grayston, Malbon, Malina en Hatina vinden Mc 13 geen apocalyptiek, maar Brandenburger, Freedholm, Yarbro Collins en Myers juist wel. De parenese hangt nauw samen met het apocalyptische karakter van Mc 13 (Brandenburger, Myers). Parenese maakt deel uit van de apocalyptiek. (Yarbro Collins) Anderen vinden Mc 13 vooral parenetisch van karakter, zoals Malbon, Hatina en Malina en Hartman.
Hatina als Malina spreken liever van een 'farewell discourse'. Het testamentgenre is bekend uit de Joods-apocalyptische literatuur en om die reden ook zelf apocalyptisch qua genre. Dat men oog heeft voor het parenetische karakter kan ook afgeleid worden uit het genre dat men aangeeft: Mailina 'testament', Hatina 'afscheidswoord', Hartman 'Midrash' en Yarbro Collins 'scholastieke dialoog'. In bovenstaande onderzoeken worden allerlei verbanden gelegd met het boek Daniël. Deze zullen aan het eind van dit hoofdstuk in een schema worden gezet. Hiermee wordt de onmiskenbare relatie met Daniël bevestigd. Tenslotte willen we nog naar voren brengen dat de vereenzelviging van de 'verwoestende gruwel' met de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 n Chr. (Brandenburger en Hatina) bepalend is voor de uitleg van Mc 13. Op die manier wordt - bij deze twee onderzoekers - feitelijk een toekomstige vervulling (antichrist en komst van de Mensenzoon) uitgesloten.

2.5. Mc 13 tegen de achtergrond van het boek Daniël.

Uit de onderzoeken die reeds de revue passeerden, werd al duidelijk dat Mc 13 en daarvan in het bijzonder vs. 14 met de uitdrukking 'verwoestende gruwel', verwijst naar het boek Daniël. Komende paragrafen laten enkele onderzoekers aan het woord, die een grote overeenkomst tussen Mc 13 en het boek Daniël adstrueren.

2.5.1. Mc 13 inhoudelijk sterk door Daniël bepaald.

Desmond Ford[81] gaat via de 'verwoestende gruwel' naar het boek Daniël. Het boek Daniël heeft het boek Marcus diep beïnvloed, zeker op het punt van de eschatologie, meent Ford. Het boek Daniël zou de opzet van Mc 13 hebben bepaald.[82] Ford ziet Mc 13 niet alleen wat de vorm betreft, maar ook inhoudelijk sterk door Daniël bepaald. Referenties aan het boek Daniël zijn: de Mensenzoon, de verdrukking, het Koninkrijk, het komende einde, alle dingen die vervuld worden, de tempel, wat moet gebeuren, de geredden, 'lezer, begrijp dit goed'. Hij citeert - met instemming – Farrer, die zegt: 'It is the prophecy of Daniel which gives its decisive shape to Christ's prediction on the mount of

[81] Ford, Desmond, *The abomination of desolation in biblical eschatology,* University Press of America, 1979.
[82] Ford, *The abomination of desolation in biblical eschatology,* p 74, 'The author of the eschatological discourse has conformed it to the framework traced by Daniel.'

Olives.'[83] Volgens Ford nam Jezus deze motieven vanuit Daniël - die in die tijd als het ware in de lucht zaten - over. Hij zegt het als volgt: 'Jesus thereby encompassed all the main motifs of that book (of Daniel) which more than others was influencing the religious milieu of the times.' Ford spreekt zich uit over de eenheid van het boek Daniël. Deze zou vooral gelegen zijn in telkens terugkerende begrippen als het Koninkrijk van God en de Mensenzoon. Ook in *de bewaring van het heiligdom* en *de komst van het Koninkrijk van God* in Daniël 7 en 8 ziet Ford een goed voorbeeld van de eenheid van het boek Daniël. Bepaalde uitdrukkingen zoals het woordje 'totdat' komen in allerlei hoofdstukken terug. De 'verwoestende gruwel' en 'de Mensenzoon' en 'de heiligen' ziet Ford onlosmakelijk met elkaar verbonden bij Daniël en Mc 13.[84] De eenheid van het boek Daniël komt ook tot uitdrukking bij de inspanning die men zich getroost om Daniël 8 e.v. te verstaan in het licht van Daniël 7. Ford gaat met andere geleerden zoals Feuillet en Buhl mee die een diep verband en een krachtige lijn in Daniël aantreffen, uitlopend op het Koninkrijk van God.[85] Andere elementen die wijzen op de eenheid van thema van het boek Daniël, vindt Ford in *de verwoesting van de tempel* waarmee het boek Daniël begint en de karaktertrekken van *de antichrist* zoals trots, godslastering en afgodendienst en niet te vergeten *de naam van het boek* (Daniël 'mijn Rechter is God'): God treedt op als rechter.[86] Deze dingen kom je ook tegen in de rede van Jezus over de laatste dingen.

2.5.2. Mc 13 is een ' midrash' van Daniël.

Lars Hartman[87] vindt Mc 13 in de onderzoeken niet goed uit de verf komen.[88] Delen uit de Evangeliën die zich bezig houden met de laatste dingen (eschata), blijven obscuur. Dat komt ook door toedoen van Colani, die dit hoofdstuk van Marcus als puur Joods verklaarde met zijn *apocalyptisch vlugschrift*. Men zou er weinig van Jezus' eigen visie in vinden. Hartman wil in zijn boek licht werpen op de geschiedenis van de traditie van deze teksten, door tekstanalyse en vergelijking met het OT; in het bijzonder met de Joodse apocalyptiek. Hij verdeelt het materiaal in vijf groepen, gelet op hun inhoud:[89] 1. De grote verdrukking, 2. ingrijpen van Gods kant, 3. het oordeel, 4. het lot van de zondaren en 5. de vreugde van de uitverkorenen.
Hij maakt onderscheid tussen de grondvorm, zonder en met de Messias. Hartman ziet Daniël 7:23-27 als een voorbeeld van de bovenstaande elementen. Die elementen komen hier allemaal voor met uitzondering van de Messias.[90] Hartman volgt in de verwerking van de Joodse apocalyptische geschriften twee motieven: 1. de aardbeving en 2. de aanval door de heidenen. We zien bij dit onderzoek naar Joods apocalyptische literatuur de volgende zaken terugkomen en verder uitgewerkt worden:
Daniël 2:31-35 en 7:2-14 de Mensenzoon en het visioen van de vier Rijken.
Daniël 7:9-11 het oordeel over de Rijken.
Daniël 8:13,14 het vertrappen van het heiligdom en de herinwijding ervan.
Daniël 10:13,14,21 en 12:1 de hulp van de engelen Gabriël en Michael.
Bij het onderzoek naar de compositie van sommige apocalyptische teksten (waaronder die van Daniël) is op grond van de (on)bewuste citaten, de verbondenheid met de

---

[83] Ford, *The abomination of desolation in biblical eschatology,* p 112.
[84] Ford, *The abomination of desolation in biblical eschatology,* p 120, 'the unity of thought apparent in Daniel 7 & 8 with its parallel presentation of the kingdom being given to the Son of Man and the sanctuary being vindicated is a unity reflected in both Testaments.'
[85] Ford, *The abomination of desolation in biblical eschatology,* p 122, 'They are undoubtedly correct in seeing that the 3 passages Dan. 7:13,14 8:14 en 9:24 parallel to each other and apply to messianic kingdom.'
[86] Ford, *The abomination of desolation in biblical eschatology,* p 129, 'All these factors present in Daniel are to be found also in the Olivet discourse.'
[87] Hartman, Lars, *Prophecy Interpreted*, 'The formation of some Jewish apocalyptic texts and of the eschatological discourse Mark 13 Par.' , 1966. 299 p.
[88] Hartman, *Prophecy Interpreted*, p 12, 'the Gospel text which deals with 'ta eschata' most thoroughly, viz Mk 13 par, has fallen into some obscurity.'
[89] Hartman, *Prophecy Interpreted*, p 28, 'The preliminary Time of Evil. B. Divine intervention. C. The Judgement. D. The fate of sinners. E. The joy of the elect.'
[90] Hartman, *Prophecy Interpreted,* p 57, 'as an example of the complete basic pattern.'

boeken van het OT significant. Duidelijke parallellen tussen Mc 13 en het boek Daniël ziet Hartman in:
Mc 13:6,7 *And when you hear of wars* vgl. Dan 7:21; 9:26; 11:4-27
Mc 13:7 *This must take place* vgl. Dan 2:28ev, 45; 8:19.
Mc 13:7 *but the end is not yet* vgl. Dan 11:27.
Mc 13:8 *Nation will rise against nation* vgl. Dan 11:25ev
Mc 13:14 *When you see the abomination of desolation* vgl. Dan 11:31; 12:11; 9:27.
Mc 13:14 *set up where it not ought to be* Dan 11:31.
Mc 13:19-21 *such tribulations as have not been from the beginning of the creation* Dan 12:1
Mc 13:26 *They will see the Son of Man coming in clouds* vgl. Dan 7:14
Er zijn volgens Hartman nog meer parallellen te trekken tussen Mc 13 en het boek Daniël. Zo ziet Hartman het werkwoord 'paradidonai', dat driemaal in Mc 13 voorkomt, terug in Daniël 7:25. Het laatste vers van Mc 13 'wees waakzaam' is wellicht gebaseerd op Daniël 11:32 (hou vol) and vs. 35 (gezuiverd tot de eindtijd). Het zogenaamde 'vervolgingsmotief' werd door Hartman ook aangetroffen in Daniël 7:24ev en 8:24ev en meer gedetailleerd in 11:30ev.
De 'verwoestende gruwel' heeft volgens Hartman waarschijnlijk te maken met een vorm van godslastering die de laatste dagen zal kenmerken. Het zou kunnen dat de verwoesting van Jeruzalem en Judea er verband mee houdt. [91]
Hartman ziet in literair opzicht 'een Joodse 'midrash' als wezenlijk element van Mc 13. Na grondige vergelijking van Daniël met Mc 13 - waarin hij op veel overeenkomsten stuit - schrijft Hartman[92] dat er veel vragen zijn, maar dat 'midrash' voorlopig de vlag is die de lading het beste dekt. Hartman kiest voor de term 'midrash' omdat dit een uitleggende en vooral ook waarschuwende en bemoedigende vorm van (Joodse) prediking is; dit zou verklaren waarom er zoveel parenese geweven is in Mc 13. Het zou gaan om een 'midrash' van Daniël 2:31-45; 7:7-27; 8:9-26; 9:24-27 en 11:21-12:4 (13)[93]. Hartman werkt ook nog een nadere vergelijking uit tussen de rede van Jezus over de laatste dingen en de brieven aan de Tessalonicenzen. Interessant is de wijze waarop – volgens Hartman - Lucas Marcus verwerkt in zijn evangelie. Hartman meldt wat Dodd op dit punt zegt. Dodd ziet sterke overeenkomst tussen de beschrijving van Lc 21:20-24 en de verwoesting van Jeruzalem met de manier waarop de tempelverwoesting in 586 v Chr. in de LXX is beschreven. Hartman heeft er oog voor dat de verwoesting van Jeruzalem in de weergave van Lucas, een straf van God is.[94] Het is duidelijk dat Hartman bij al deze dingen bezig is om een redactiekritische vraag te beantwoorden: namelijk, hoe is Mc 13 als geheel ontstaan?

2.5.3. Mc 13 verstaan in het licht van Daniël.

Adela Jarbro Collins probeert Mc 13 te verstaan in het licht van het boek Daniël[95]. Zij volgt bij de bespreking van Mc 13 Lloyd F. Bitzer die eind jaren zestig van de vorige eeuw de term *'rhetorical situation'* introduceerde in het woordenboek van de rhetorische theorie. De functie van deze retoriek is om actie of verandering op gang te brengen. In het geval van Mc 13 spreekt Collins van een 'scholastieke dialoog', in de zin van leraar-leerling. In haar artikel probeert Collins Mc 13 te lezen als een toespraak geschreven in

---

[91] Hartman, *Prophecy Interpreted,* p 152, 'it seems probable that the symbol in question refers to some form of blasphemy which will characterize the last days. In addition, at least in the text as it now stands, it seems that the devastation of Jerusalem and Judea was associated with it.'
[92] Hartman, *Prophecy Interpreted*, p 174, 'If we wanted to call this 'exposition' on the basis of Daniel a midrash, the designation would not be completely inappropriate. For want of a better, I shall, in what follows use the designation, but within quotation marks. But many things must have happened to this midrash before the eschatological discourse took on the form it has now.'
[93] Hartman, *Prophecy Interpreted*, p 235.
[94] Hartman, *Prophecy Interpreted*, p 231, 'The manner of using OT motives here shows that the stress was placed not on the fact that Jerusalem will be destroyed, but on the assertion that the destruction will be a divine punishment.'
[95] Jarbro Collins, Adela, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context'. *Biblical Research*, 1995.

antwoord op een bepaalde historische situatie. Ze lokaliseert het moment tijdens de Joodse oorlog van 66 na Chr. toen Menahem zich ontwikkelde als Messiaans leider, maar vóór de verwoesting van de tempel in aug/sept van het jaar 70 na Chr. Messiaanse figuren als Theudas (44-46 n Chr) en de Egyptenaar en Menahem, een (klein)zoon van Judas de Galileeër en Johannes van Gishala 67 na Chr. en de Zeloten en Simon, de zoon van Gioras, passeren de revue. Collins meent dat 'velen' in Mc 13:6 refereren aan deze messiaanse en profetische figuren.[96] Volgens Collins komt het 'dei genestai' in Mc 7c uit Daniël 2:28,29. Als dat zo is, zegt het wel wat over Jezus. Hij is dan *een leraar* en tegelijk *een profeet* die orde aanbrengt in Bijbelse eschatologie en inzicht geeft in Gods plan.[97] Ook de zinswending 'verwoestende gruwel' - in het Grieks 'to bdelugma tes eremooseoos' - ziet zij als afkomstig uit het boek Daniël of de apocalyptische traditie die door dit boek is geïnspireerd. Daniël maakt volgens Collins niet duidelijk wat dit begrip voorstelt. Uit het boek Maccabeeën weten we dat het om een afgod of afgodsaltaar gaat. Collins ziet de verspringing van neutrum naar het mannelijke 'estekota' afkomstig van het beeld of de god naar wie het beeld verwijst. Al met al lijkt het er op dat de evangelist de profetie uit Daniël 9:27 als een voorzegging opvat van een gebeurtenis die zal plaatsvinden in de eindtijd. Duidelijk wordt uit Mc 13:14-20 dat de 'verwoestende gruwel' *de tweede fase* van het eschatologisch scenario in zal laten gaan: de verdrukking.[98] Collins citeert Martin Hengel die Mc 13:14 juist niet vindt passen tegen de achtergrond van de tempelverwoesting, maar het in verband brengt met de verschijning van de antichrist. Collins suggereert echter dat Marcus verwachtte dat de Romeinen een afgodsbeeld in de tempel zouden oprichten. Dit zou de toorn van God oproepen met als gevolg de vernietiging van de tempel. Collins ziet de verwoesting van Jeruzalem en het optreden van valse Messiassen als een beschrijving vanuit de gebeurtenissen (ex eventu) en vraagt zich af of de vele Messiassen de vermoedens dat de 'verwoestende gruwel' de antichrist zijn zou, niet ondermijnen. Collins ziet drie stappen in de eschatologie van Mc 13, die volgens haar ook in het boek Openbaring voorkomen: 1. vervolging. (tot vs. 14.) 2. oordeel over de vervolgers. (vanaf vs. 14-20) 3. redding van de gelovigen. (vs. 24-27). Mc 13:32 zou de vele speculaties die de ronde deden over het moment van de eindtijd, willen afremmen. [99] De verwachte actualiteit van de 'verwoestende gruwel' zou dit hebben uitgelokt. Collins verwijst naar Dan 12:11-13 waar gesproken wordt over 1290 en 1335 dagen en stelt 'The most likely explanation is that when the first deadline passed, the end was recalculated.' Telkens wanneer de datum was gepasseerd, werd een nieuwe berekening uitgevoerd.

Conclusie: Veel onderzoeken wijzen wat de uitdrukking de 'verwoestende gruwel' betreft, dwingend in de richting van het boek Daniël (Ford, Den Heyer, Helen Graham, Malbon, Myers, Yarbro Collins, Brandenburger, Freedholm, Lambrechts, Hartman). Het boek Daniël lijkt de achtergrond en het toegespitste interpretatiekader te zijn voor de 'verwoestende gruwel'. We gaan in het volgende hoofdstuk op zoek naar de plaats en de betekenis van deze uitdrukking in het boek Daniël. Daarna keren we terug om te zien welk licht er vanuit het boek Daniël valt op Mc 13.

2.5.4. Parallellen tussen Mc 13 en het boek Daniël.

Er wordt in Mc 13:14 een appèl op de lezer gedaan. Met de woorden *'Lezer, begrijp dit goed'* wordt de lezer aangespoord om zijn best te doen het gelezene te begrijpen. De onderzoeker Ford maakte er op attent dat (*de poging om te) begrijpen* (BIN) één van de grondwoorden in het boek Daniël is. Parallelle woorden en uitdrukkingen in Mc 13 en het boek Daniël bevestigen onmiskenbaar de onderlinge relatie. Door de parallellen te

---

[96] Jarbro Collins, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context', p 18, 'These prophetic and messianic figures are the most likely referents of the 'polloi' in Mk 13:6'

[97] Jarbro Collins, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context', p 18, 'It portrays Jesus as a teacher who classifies eschatological tradition (based on the Scripture) for his disciples, as well as a prophet who has insight into the divine plan.'

[98] Jarbro Collins, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context', p 23, '…will initiate the second stage of the esch. scenario: the thlipsis.'

[99] Jarbro Collins, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context', p 33.

rubriceren, kunnen we ons er van bewust worden hoe verrassend groot het aantal referenties is tussen Mc 13 en het boek Daniël.

Overeenkomsten Marcus 13 en Daniël.

David M. Freedholm[100]

'suntelestesetai panta tauta' Mc 13:4 al deze dingen vervuld	Dan 12:7

Paul Myers[101]

Geruchten van oorlogen Mc 13:6,7	Dan 7:21, 9:26 11:4-27,44
Die dingen moeten gebeuren Mc 13:7	Dan 2:28,45 9:19
Natie tegen natie Mc 13:8	Dan 11:25
Koninkrijk tegen koninkrijk	Dan 11:25
Aardbevingen	Dan 2:40
uitleveren *(paradidomai)*	Dan 7:25.

E. Struthers Malbon[102]

de 'verwoestende gruwel'	Dan 9:27, 11:31 en 12:11

Helen Graham[103]

De 'verwoestende gruwel'	Dan 9:27, 11:31 en 12:11
Mensenzoon en de heiligen	Daniël 7:13,14,18

Thomas Hatina[104]

Vervullen *'suntelestai'* Mc 13:4	Dan 12:7

Desmond Ford[105]

de 'verwoestende gruwel'	Dan 9:27, 11:31 en 12:11
de Mensenzoon	Dan 7:13
de verdrukking	Dan 12:1
het Koninkrijk	Dan 2:44
het komende einde	Dan 8:19 11:35 12:4
alle dingen die vervuld worden	Dan 12:7
de bewaring van het heiligdom	Dan 11:31-35
wat moet gebeuren	Dan 2:28,45 9:19
de geredden	Dan 12:2,3
lezer, begrijp dit goed	Dan 8:16, 17, 27; 12:10
'totdat'	Dan 9:27
de verwoesting van de tempel	Dan 1:1, 2 9:25

Lars Hartman[106]

Geruchten van oorlogen	Dan 7:21; 9:26; 11:4-27

[100] Freedholm, ' "When you see those things take place" Mk 13:29 an apocalyptic Timetable in Mc 13?', *To hear and obey,* 1997, p 130-150, Christian canon.
[101] Myers, Paul, 'une lecture synchronique', *'Études Theologiques & Religieuses'*, 1992/4, TOME 67, Vancouver 'Marc 13'.
[102] Struthers Malbon, Elizabeth, 'literary contexts of Mc 13' , *Biblical and Humane,* 1996, p 105-124
[103] Graham, Helen R., 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', M.M. Maryknoll Sisters Quezoncity, *Philippines Biblical Theology Bulletin,* vol. xvi.
[104] Hatina, Thomas. R., 'The focus of Mark 13:24-27, the parousia or the destruction of the temple?' *Bulletin for biblical research*, 6, 1996, p 43-66.
[105] Ford, Desmond, *The abomination of desolation in biblical eschatology,* University Press of America, 1979.
[106] Hartman, Lars, *Prophecy Interpreted,* 'The formation of some Jewish apocalyptic texts and of the eschatological discourse Mark 13 Par.' , 1966. 299 p.

Dit moet gebeuren	Dan 2:28ev, 45; 8:19.
Het einde nog niet	Dan 11:27.
Natie tegen natie	Dan 11:25ev
De 'verwoestende gruwel'	Dan 11:31; 12:11; 9:27.
staan waar het niet hoort	Dan 11:31.
Zulke verschrikkingen zijn er niet geweest sinds het begin van de schepping	Dan 12:1
De Mensenzoon zien komen met de wolken	Dan 7:14
Overleveren *'paradothenai'*	Dan 7:25
wees waakzaam'	Dan 11:32, 35
Grote verdrukking	Dan 7:24ev; 8:24ev; 11:30ev

Adela Jarbro Collins[107].

het moet gebeuren *'dei genestai'*	Dan 2:28,29

C.S. Mann[108]

veel misleiden	Dan 8:24; 11:32
wanneer je hoort van oorlogen	Dan 7:21; 8:24; 9:26; 11:4-27
moet gebeuren	Dan 2:28-30; 8:19
Het einde	Dan 11:27; 9:26; 11:35
natie tegen natie	Dan 11:25-27
koninkrijk tegen koninkrijk	Dan 11:25-27
aardbevingen	Dan 2:40
overleveren	Dan 7:25
getuigen	Dan 6:13
weest niet bezorgd	Dan 7:25
ter dood brengen	Dan 11:33
wie volhoudt, wordt gered	Dan 11:32,35; 12:1,12
'verwoestende gruwel'	Dan 11:31; 12:11 Dan 9:27
staan, oprichten	Dan 11:31
in een heilige plaats	Dan 9:27
(lezer begrijp dit goed)	Dan 9:23,25
de verdrukking	Dan 12:1; 9:24
misleiden	Dan 8:24
zullen zij de Mensenzoon zien	Dan 7:13
grote macht en eer	Dan 7:14

Conclusie Uit bovenstaande parallellen tussen Mc 13 en het boek Daniël mag duidelijk worden dat de 'verwoestende gruwel' niet op zichzelf staat, maar een exponent is van de grote verwevenheid van de eschatologie van het boek Daniël en die van Mc 13.

2.5.5. De onderzoekers in kaart gebracht.

We willen het overzicht en het inzicht in de materie vergroten door de ingenomen standpunten van de verschillende onderzoekers in kaart te brengen. Het is niet mogelijk uit de artikelen van de onderzoekers hun mening op alle punten te leren kennen. Wanneer het punt blanco is gehouden, is de mening van de schrijver niet bekend.

	Mc 13:14 verwijst naar	Mc 13:14 doelt op tempelverwoesting 70 n Chr.	Apoca-lyps en parenese	Anti-tempel thema	Mc 13:14 doelt op antichrist	Time table	

[107] Jarbro Collins, Adela, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context'. *Biblical Research*, 1995.
[108] Mann, C.S. *Mark,* The anchor Bible, 1986, p 499.

	Daniël						
Such		Ja			(2de vervulling)		
Ford	Daniël	Neen	Apocalyps. /parenese		Ja		
Den Heyer	Daniël	Neen	Apocalyps. /parenese	Ja	Neen		
Graham	Daniël en Jesaja						
Allison		Ja		Ja			
Geddert	Jeremia en Ezechiël	Ja		Ja			
Grayston	Daniël	Ja	Parenese/ apocalyps	Ja			
Freedholm	Daniël		Apocalyps. /parenese			Ja	
Branden-Burger	Daniël	Ja	Apocalyps. /parenese	Ja	Neen		
Myers	Daniël		Parenese/ apocalyps		Ja		
Malbon	Daniël	Ja	Anti apocalyps	Ja			
Malina			Parenese/ apocalyps				
Hatina	Daniël	Ja	Parenese/ apocalyps	Ja	Neen		
Hartman	Daniël	(mogelijk)	Apocalyps. /parenese	mogelijk	Ja		
Y. Collins	Daniël	(mogelijk)	Apocalyps. /parenese		Ja		

Conclusie: Volgens de gerubriceerde onderzoekers ligt er een direct verband tussen de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 en een vergelijkbare uitdrukking op enkele plaatsen in het boek Daniël. Ook lijkt de overeenstemming tussen het boek Daniël en Mc 13 groot wat het genre betreft. Het genre van Mc 13 wordt vrij unaniem gezien als Apocalyptiek met inbegrip van parenese. In het volgende hoofdstuk gaan we op zoek naar de betekenis van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël en de mogelijke implicaties voor de uitleg van Mc 13.

3. De 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël.

3.1. Relevante thema's in Daniël commentaren besproken.

Verantwoording: vijftien commentaren over Daniël 8-12
Tot nu toe hebben we vooral gelet op Mc 13. Vanwege de vele parallellen, maar vooral door toedoen van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in vs. 14 werden we bij de vermoedelijke achtergrond van deze uitdrukking in het boek Daniël bepaald. Het ligt in de bedoeling om nu een aantal commentaren op het boek Daniël de revue te laten passeren. Deze commentaren vormen een grote variatie in wetenschappelijke benadering van het boek Daniël. Ook worden in een goed commentaar de meningen van anderen verwerkt. Op deze wijze menen wij een redelijk complete benadering van het boek Daniël te geven en recht te doen aan alle mogelijke visies en invalshoeken. Ook komt op deze wijze bijzonder bruikbare wetenschappelijke informatie voorbij, die ons inzicht geeft in een redelijk eensluidende kijk op de 'verwoestende gruwel' enzovoorts.; maar ook alternatieve visies worden genoemd. Onze aandacht gaat vooral uit naar de hoofdstukken 7 tot en met 12. De aanleiding wordt gevormd door de uitdrukking 'verwoestende gruwel'. Deze komt voor in Daniël 9 en 11 en 12, maar ook Daniël 8:13 vertoont sterke overeenkomsten in context en woordkeus met deze uitdrukking. Omdat Daniël 8 tot en met 12 het thema van Daniël 7 uitwerkt - de vijandige koning die het volk Israël raakt in het hart van zijn godsdienst - gaat onze aandacht vooral uit naar deze vijf hoofdstukken.

Zeven ijkpunten in vijftien commentaren.
Het is niet doenlijk en niet werkbaar om de vijftien commentaren op wisselende punten te citeren. We hebben een aantal ijkpunten gekozen waarover we de commentaren aan het woord laten. Op die manier moeten we wel ongeveer een totaal impressie krijgen van wat er zoal over de verschillende issues wordt gedacht en gezegd. Belangrijke thema's die ter sprake kwamen bij de bespreking van Mc 13 zullen ook hier aan de orde worden gesteld. Maar ook andere zaken komen aan de orde, omdat ze gegeven zijn met het karakter en de inhoud van het boek Daniël zelf en relevant zijn in verband met het doel van ons onderzoek.
De uitkomsten van het onderzoek naar de inzichten van de commentaren zijn in kolommen opgenomen. Een meer uitvoerige beschrijving van onderliggende punten per commentaar kan men in de bijlage bij deze scriptie vinden.
Genre: Wat zeggen de commentaren over het genre: *apocalyptiek en parenese*. Indien veel commentaren deze termen van toepassing zouden vinden op het boek Daniël, of de laatste vijf, zes hoofdstukken van dat boek, dan is de vergelijking met Mc 13 wat in dat geval tot hetzelfde genre behoort, nog beter mogelijk.
Eindtijd: Komt de vraag naar het *'Wanneer'* ook voor in deze hoofdstukken als vraag naar de afstand in tijd tot de eindtijd? De eindtijd is de tijd waarin de tegenstander van God en Zijn volk zich openbaart. In Mc 13 wordt nadrukkelijk gevraagd naar het *Wanneer*. Opmerkelijk is dat niet Daniël maar de engel de vraag stelt naar het *Wanneer* of wellicht beter ongevraagd het antwoord op die vraag geeft. Naar welke tijd verwijzen de aanduidingen van de eindtijd, waarvan sprake is in:
Daniël 8:16 *En over het Ulaikanaal hoorde ik een menselijke stem roepen: 'Gabriël, zorg dat hij het droomgezicht begrijpt.'*
Daniël 8:17b *Hij zei: 'Begrijp, mensenkind, dat het visioen naar de tijd van het einde verwijst.'* Septuagint: eis horan kairou. Theodotion: eis kairou peras.
Daniël 8:19 *en zei: 'Ik zal je vertellen wat er gebeurt als Gods toorn is uitgewoed, want het gaat over het tijdstip van het einde.* Septuagint: eis horan kairou. Theodotion: eis kairou peras.
Daniël 8:26b *En jij, houd dit droomgezicht voor je, want het verwijst naar een verre toekomst.'* Septuagint: eis hèmeras pollas. Theodotion: eis hèmeras pollas.
Daniël 11:35 *Maar ook sommige van de verlichten komen ten val; mogen zij worden gelouterd, gereinigd en gezuiverd tot aan de eindtijd, want de vastgestelde tijd is nog niet aangebroken.* Septuagint: heos kairou sunteleias. Theodotion: heos kairou peras.

Daniël 11:40 *In de eindtijd zal de koning van het Zuiden met hem in botsing komen en de koning van het Noorden zal hem bestormen met wagens en ruiters en talloze schepen.* Septuagint: kath horan sunteleis. Theodotion: en kairou perati.
Daniël 12:4 *Maar houd deze woorden geheim, Daniël, en verzegel het boek tot de eindtijd. Velen zullen op zoek gaan en de kennis zal toenemen.'* Septuagint: heos kairou sunteleias. Theodotion: heos kairou sunteleias.
Daniël 12:9 *Maar hij zei: 'Ga heen, Daniël, want deze dingen blijven verborgen en verzegeld tot de eindtijd.* Septuagint: heos an. Theodotion: eis kairou peras.
3.5 jaar: Er is in verband met de tijd nog een relevant punt: Komt de vraag naar het *'Hoelang'* ook voor in deze hoofdstukken in Daniël als vraag naar de tijdsduur van de eindtijd? De eindtijd is het begin van de tijd waarin de tegenstander van God en Zijn volk zich openbaart, totdat God reddend ingrijpt. In Mc 13 wordt nadrukkelijk gevraagd naar het *'Hoelang'.* Opmerkelijk genoeg is het niet Daniël die de vraag naar het *Hoelang* stelt, maar de openbaringgever (Daniël 8:13 en 12:6). In het boek Daniël komen als antwoord op de vraag naar het *Hoelang* allerlei variaties op eenzelfde thema van ongeveer 3.5 jaar.
Daniël 7:25 *Hij zal in opstand komen tegen de hoogste God, en de heiligen van de hoogste onderdrukken. Hij zal proberen hun feesten en hun wet te veranderen, en zij zullen aan zijn heerschappij zijn overgeleverd voor één tijd, een dubbele tijd en een halve tijd.*
Daniël 8:13 *Toen hoorde ik een heilige spreken, en een andere heilige zei tegen degene die gesproken had: 'Hoe lang zal het duren, wat in het visioen is gezegd over het dagelijks offer en de verwoestende overtreding, de ontwijding van het heiligdom en het vertrapte leger?'*
Daniël 8:14 *Hij zei tegen mij: 'Drieëntwintighonderd avonden en ochtenden; daarna zal het heiligdom in ere worden hersteld.'*
Daniël 9:27 *Hij zal een sterk bondgenootschap sluiten met velen, één week lang. De helft van de week zal hij offers noch gaven laten brengen, en boven op het altaar zal een verwoesting brengende gruwel te zien zijn, totdat het aangekondigde einde van die verwoestende kracht komt.'*
Daniël 12:6 *Een van hen zei tegen de in linnen geklede man die zich boven het water van de rivier bevond: 'Hoe lang duurt het tot het einde van deze wonderbaarlijke gebeurtenissen?'*
Daniël 12:7 *Daarop hoorde ik de in linnen geklede man die zich boven het water van de rivier bevond spreken. Hij hief beide handen op naar de hemel en zwoer bij de eeuwig Levende: 'Eén tijd, een dubbele en een halve tijd: wanneer de macht van het heilige volk niet langer verbrijzeld zal worden, dan zullen al deze dingen zich hebben voltrokken.'*
Daniël 12:11 *En vanaf het moment dat het dagelijks offer wordt afgeschaft en een verwoesting brengend afgodsbeeld is opgericht, zullen er twaalfhonderdnegentig dagen verstrijken.*
Daniël 12:12 *Gelukkig is de mens die blijft wachten en dertienhonderdvijfendertig dagen bereikt.*

De vier Rijken: Deze vraag is ook relevant om de volgende reden: In Daniël 7 wordt een tegenstander van God en Zijn volk verwacht in het vierde Rijk. In Daniël 7, maar ook in Daniël 2 gaat het over vier Rijken die elkaar zullen opvolgen. In Daniël 2 wordt een tip van de sluier opgelicht: Babel is het eerste van de vier Rijken. (Nebukadnessar, u bent het gouden hoofd Daniël 2:38) Wanneer men nu de algemeen erkende volgorde van wereldrijken neemt, is Medië/Perzië het tweede Rijk. Het Griekse Rijk is het derde Rijk en het Romeinse Rijk het vierde. Nu wil echter het geval dat in Daniël 8-12 de tegenstander van God, waar Daniël 7 naar verwijst, zich voordoet ten tijde van het Griekse Rijk. De tegenstander zou Antiochus Epiphanes IV zijn, die van 164-167 v Chr. de tempel in Jeruzalem ontwijdde.
Datering: Veel wetenschappers gaan om die reden uit van een jonge datering. Het boek Daniël zou zijn uiteindelijk vorm en inhoud hebben gekregen rondom het jaar 164 v Chr. Dit doet men mede omdat men niet kan veronderstellen dat er in het boek Daniël sprake zou zijn van echte profetie. Men gaat uit van vaticinium ex eventu oftewel voorspellen uit

de gebeurtenissen zelf. Als dat zo is, kan men zich niet voorstellen dat de schrijver een voorzegging van Godswege opschrijft en die vervolgens niet in het juiste Rijk laat uitkomen. Derhalve – zo redeneert men – moet de schrijver zich een Rijk vergist hebben. Hij zal het Griekse Rijk voor het vierde Rijk aangezien hebben. Door het Medische en het Perzische Rijk te splitsen komt men tot de vier Rijken waarvan het Griekse het vierde is. Ook meent men aanwijzingen in Daniël te vinden (onder meer de positie van de onbekende Darius), die er op wijzen dat dit de gedachtegang van de schrijver zou zijn. Het mag duidelijk zijn dat deze zogenaamde 'Greek View' gevolgen heeft voor de interpretatie van het boek Daniël. De gebruikelijke visie is de 'Roman View', die weliswaar spoort met de algemeen erkende volgorde van de vier Rijken, waarbij het Romeinse Rijk het vierde is, maar wel echte profetie veronderstelt. Ook de zogenoemde 'Roman View' heeft effect op het verstaan van het boek Daniël. Interessant is de vraag hoe de commentaren die deze visie aanhangen omgaan met een tegenstander die voor het vierde Rijk wordt aangekondigd, maar ten tijde van het derde Rijk opduikt. Om die reden letten we bijzonder op hoe men de aanduidingen in Daniël die verwijzen naar de eindtijd, interpreteert. De vraag is: is er in Daniël 8-12 te merken aan de tijdsaanduidingen dat de schrijver zich ervan bewust is dat de tegenstander een Rijk te vroeg is en wat is dan de mogelijke implicatie daarvan? De meest voor de hand liggende verklaring is die van *een voorlopige* en *een definitieve vervulling*. Maar dan zou dit aan de tijdsaanduidingen in het boek Daniël én de gewekte verwachtingen voor de definitieve vervulling ook te merken moeten zijn.

De 'verwoestende gruwel': Het heeft natuurlijk onze bijzondere aandacht wat de commentaren te melden hebben over de uitdrukking 'verwoestende gruwel' die in Daniël 8 en 9 en 11 en 12 met kleine verschillen in de terminologie wordt gebruikt. Welke betekenis hechten de commentaren aan de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Daniël 8:13 en 9:27 en 11:31 en 12:11?

Het zeventigwekenvisioen: In Daniël 9:24-27 treffen we het zogenaamde zeventigwekenvisioen aan. Hoe gaan de commentaren om met de drie fasen waarin dit visioen cq. deze geschiedenis zich voltrekt, uitlopend op de 'verwoestende gruwel'?. Wat zijn de eventuele implicaties voor dit aspect van de 'verwoestende gruwel'?.

De commentaren in kolom. Het is binnen het kader van het onderwerp dienstig om de commentaren (zie bijlage) op een rijtje te zetten en hun keuzes te rubriceren op die punten die in discussie zijn.

	Date-ring	Het vierde Rijk **(I)**	Apoca-lyps en parenese	'verwoes-tende gruwel' **(III)**	Zeventig Weken Visioen **(IV)**	Eindtijd **(VI)**	Hoe Lang? 3.5 jaar **(VII)**
Mont Gomery 1950	2de eeuw	Het Griekse Rijk	Apoca-lyps en parenese	Daniël 9, 11**(II)**, 12	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV	3.5 A.E.
Slotki 1951	5de eeuw	Het Romeinse Rijk	Apocalyps	Daniël 9, 11, 12	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV	3.5 A.E.
Bentzen 1952	2de eeuw	Het Griekse Rijk	Apocalyps en parenese	Daniël 7, 8, 9, 11, 12	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV (+ 11:40 antichrist)	3.5 A.E.
Kessler 1956	2de eeuw	Het Grieks	Apocalyps En	Daniël 8, 9, 11, 12	Antiochus Epiphane	Antiochus Epiphanes IV	3.5 A.E.

		e Rijk	parenese		s IV (3 perioden)	(+ v.a. 12 antichrist)	
Aalders 1962	5de eeuw	Het Romeinse Rijk	Profetie **(V)** (Apocalyps en parenese)	Daniël 8, 9, 11, 12,	Christus en 70 n Chr. (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV (+ 12:11 antichrist)	3.5 A.E.
Plöger 1965	2de eeuw	anders	Apocalyps	Daniël 8, 9, 11, 12,	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV	3.5 A.E.
Porteous 1968	2de eeuw	Het Griekse Rijk	Profetie (Apocalyps en parenese)	Daniël 8, 9, 11, 12	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes (v.a. 11:40 onvervulde profetieën	3.5 A.E.
Hartman Di Lella 1978	2de eeuw	Het Griekse Rijk	apoca-lyps en parenese	Daniël 8, 9, 11, 12	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes (v.a. 11:40 onvervulde profetieën	3.5 A.E.
Maier 1982	5de, 6de eeuw	Het Romeinse Rijk	Profetie (Apocalyps en parenese)	Daniël 8, 9, 11, 12	Christus en 70 n Chr. (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV + 11:40 antichrist	3.5 A.E.
Collins 1984	2de eeuw	Het Griekse Rijk	apoca-lyps en parenese	9, 11, 12(glosse)	Antiochus Epiphanes IV. (3 perioden)	Antiochus Epiphanes (v.a. 12 onvervulde profetieën	3.5 A.E.
Lebram 1984	2de eeuw	Het Griekse Rijk	apoca-lyps en parenese	8, 9, 11, 12	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV	3.5 A.E.
Goldingay 1989	2de eeuw	anders	anders	8, 9, 11, 12	Antiochus Epiphanes IV (3 perioden)	Antiochus Epiphanes IV (v.a. 11:40 geen ex eventu)	3.5 A.E.
Miller 1994	2de eeuw	Het Romeinse Rijk	apoca-lyps en parenese	8, 9, 11, 12	(3 perioden) antichrist	Antiochus Epiphanes IV + v.a. 11:40 e.v. antichrist	3.5 A.E.
Koch 1999	2de eeuw	Het Romeinse Rijk				Geen periodisering, maar feit van reddend ingrijpen essentieel.	
Longman 1999	6de eeuw v Chr.	anders	Profetie (Apocalyps en	8, 9, 11, 12	(3 perioden)	Geen periodisering, maar feit van reddend	3.5 A.E.

			parenese)			ingrijpen essentieel.	

Legenda
(I) In de wetenschap bestaat de zogenaamde 'Greek View' en de 'Roman View'. Dit geeft antwoord op de vraag welke van de vier Rijken, waarvan sprake is in het boek Daniël, als het vierde Rijk wordt gedacht; het Griekse of het Romeinse Rijk.
(II) Wanneer 11 is onderstreept, wil dit zeggen dat de onderzoeker de historische achtergrond van de 'verwoestende gruwel' opdelft uit de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV zoals beschreven is in onder meer 1 Maccabeeën.
(III) Bij de 'verwoestende gruwel' gaat het om de vraag of de onderzoeker Daniël 8:13, 9:27, 11:31 en 12:11 als vergelijkbare uitdrukkingen met elkaar in onlosmakelijk verband ziet.
(IV) Bij het zeventigwekenvisioen wordt de vraag beantwoord of men deze in de 'verwoestende gruwel' ziet uitlopen op de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV óf op de verwoesting in 70 n Chr. of op de antichrist in de eindtijd; of een combinatie van deze interpretaties.
(V) Bij het woord 'profetie' dat Aalders gebruikt en ook iemand als Maier moet mogelijk niet aan een tegenstelling met apocalyptiek gedacht worden. Het is goed denkbaar dat deze onderzoekers apocalyptiek zien als onderdeel van de profetie, zoals ook apocalyptiek aangetroffen wordt bij de klassieke profeten.[109] In het geval er geen tegenstelling is tussen profetie en apocalyptiek, maakt de parenese er ook onderdeel van uit.
(VI) De antwoorden in verband met 'de eindtijd' (8:17, 19, 26) wordt meestal gedacht aan de periode van Antiochus Epiphanes IV. Als Daniël 11:40 en volgende tussen haakjes genoemd worden en de antichrist, is er sprake van een dubbele verwijzing naar een voorlopige en definitieve eindtijd.

[109] Vriezen, Th. C., Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament, Wageningen, 1977, p 493 e.v. Men kan, volgens Vriezen, voor een goed overzicht van de ontwikkeling der heilsgedachte in het O.T., het best vier perioden onderscheiden:
1. *De pre-eschatologische periode*. Deze stamt uit de tijd vóór de klassieke profetie. In die tijd speelt de verwachting van een *jom Jahwe.* De toekomst wordt gezien in het licht van het verleden, de geïdealiseerde davidische periode gezien. Vriezen is van mening dat men deze vorm eigenlijk niet *eschatologisch* noemen, 'omdat het in deze verwachting niet gaat om de vernieuwing der wereld, maar om Israël's grootheid.'
2. *De proto-eschatologische periode*. Dit is de periode van Jesaja en zijn tijdgenoten uit de 8ste eeuw v Chr. De tijd van Amos tot Jeremia. Dit is de periode waarin de visie van een nieuw volk en een nieuw rijk een rol gaat spelen. Gedoeld wordt op een rijk, dat 'de wereld gaat omspannen en dat gedragen wordt door geestelijke krachten uit God geboren;'Vriezen zou dit de periode van de ontwakende eschatologie willen noemen. Dit Rijk is een eschaton, "*acharith".'*
3. *de nabij- (of zich realiserende) eschatologische periode*. Hier merkt men het actualiserend spreken van Deuterojesaja en anderen (Ezechiël) tijdens de Babylonische ballingschap. Het Godsrijk wordt niet alleen in visioenen gezien als iets wat nog moet komen, maar het wordt als ook komende ervaren. Deze periode is de voorloper van de vierde, die van de apocalyptiek. In die tijd wordt een *dualistische eschatologie* geboren
4. *De transcenderent-eschatologische periode*. Het nieuwe heil wordt alleen na een geweldige kosmische catastrofe in een nieuwe wereld ervaren. In deze *apocalyptische periode* wordt de eenheid van plaats en tijd verbroken. De verwerkelijking van het nieuwe rijk brengt een andere plaats met zich mee, want deze wereld wordt vernietigd en er komt een nieuwe wereld. Ook de tijd verandert, want we treden de eeuwigheid binnen. Ook de handeling is verschillend. Er waren talrijke handelende figuren, die voorbereidend werk doen (o.a. Elia). Maar de de Messias is de brenger van de heilstijd zelf. Tot zover Vriezen.
Het is vooral de *transcendent-eschatologische periode* die van toepassing is op het boek Daniël, en dan vooral op Daniël 2, 7 en 12 waar deze schepping in een nieuwe schepping overgaat en de koninkrijken der aarde in een eeuwig koninkrijk dat niet meer vergaat.

(VII) De vraag naar het 'Hoelang' (8:13) kent een antwoord dat altijd een vorm van meer dan 1000 dagen behelst en globaal aangeduid wordt met 3.5 jaar; daarbij denkt de meerderheid aan de periode van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV.

Voorlopige conclusies uit de commentaren op het boek Daniël
De commentaren op het boek Daniël zijn vergeleken met elkaar met betrekking tot de keuzes die ze maken op een aantal essentiële punten. Uit de vergelijking van de verschillende commentaren kunnen voorzichtige eerste conclusies worden getrokken over de stand van de wetenschap.
Datering De meeste commentaren komen wat de datering betreft uit op de 2de eeuw. De gedachten van de meeste onderzoekers gaan uit naar een eindredacteur cq. schrijver, die tijdgenoot was van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV in de periode 167-164 v Chr. Verschillende commentaren houden een combinatie van oud en recent materiaal voor mogelijk. Bij de datering speelt een rol dat Daniël 11 wel heel erg gedetailleerd de feitelijke historische situatie weergeeft, maar ook de vraag of men het voor mogelijk houdt dat er sprake kan zijn van echte profetie. Onderzoekers die kiezen voor een jonge datering gaan voor het merendeel uit van een *vaticinium ex eventu*. Commentaren die Bijbelse profetie (met inbegrip van voorzeggen) voor mogelijk houden, houden vaak vast aan oude datering in de tijd waarin de hoofdpersoon Daniël gesitueerd is: de 5de, 6de eeuw v Chr.
Het vierde Rijk Wanneer men gekozen heeft voor een jonge datering, kiezen commentaren vaak voor de zogenaamde 'Greek View'.
The 'Greek View' heeft er oog voor dat Daniël de eindtijd in Daniël 7 plaatst in het vierde Rijk. Omdat men van mening is dat de eindredacteur cq. schrijver van Daniël vanuit de eindtijd onder Antiochus Epiphanes IV schreef, gaat men er van uit dat hij het Griekse Rijk als vierde Rijk moet hebben gezien; anders zou hij er verantwoordelijk voor zijn dat een goddelijke voorzegging niet op de bestemde tijd vervuld wordt. Men geeft toe dat in de gewone geschiedenis - gezien vanaf het eerste Rijk Babel - niet het Griekse maar het Romeinse Rijk het vierde Rijk is. Om die reden veronderstelt men een vergissing bij de afschrijver. Bij de 'Greek View' gaat men er terecht of ten onrechte van uit dat de schrijver van Daniël zelf veronderstelde te leven in de tijd van de vervulling. Men leest dit terug in het boek met name waar men de historisch moeilijk te plaatsen Darius, de Meder tegenkomt. Op basis van deze vooronderstelling komt men tot een door de schrijver abusievelijk verondersteld zelfstandig Medisch Rijk.
Blijkbaar is de keus voor 'the Roman View' of 'the Greek View' een wetenschappelijk verantwoorde als een principiële keus, want men kan niet zeggen dat alle commentaren vanaf een bepaalde tijd voor het een of het ander kiezen. Met wetenschappelijk goed recht valt de ene of de andere keus blijkbaar goed te verdedigen. Ook kan men niet zeggen dat met de keus voor 'the Greek View' het boek Daniël feitelijk zijn eschatologische functie verliest, want de commentaren gaan daar verschillend mee om. Men zou op zijn hoogst kunnen zeggen dat men hier niet geheel consequent mee omgaat.
'The Roman View' kent in de besproken commentaren per definitie een toekomstige vervulling, waarvan de geschiedenis onder Antiochus Epiphanes IV een beeld geeft. 'Per definitie' zeggen we, omdat het Romeinse Rijk als vierde Rijk buiten het gezichtveld van het boek Daniël valt. De achterliggende reden is dat in Daniël 7 de ontknoping van de geschiedenis zich tijdens het vierde Rijk voordoet, terwijl in Daniël 8-11 de ontknoping zich niet tijdens het Romeinse Rijk, maar het Griekse Rijk aandient. Het is vanwege deze discrepantie dat gedacht wordt aan *een voorlopige vervulling* in Daniël 8-11 en *een definitieve vervulling* in de Romeinse tijd. Het is belangrijk om er op te letten of - wanneer een commentaar op het boek Daniël de 'Roman View' is toegedaan - er ook aanwijzingen in het boek Daniël gezocht worden die deze visie bevestigen. Indien er namelijk bij de 'Roman View' sprake zou zijn van een voorlopige én een definitieve vervulling, zouden er in de Daniël-tekst aanwijzingen moeten zijn die deze visie - die in dat geval ook bij de schrijver van Daniël verondersteld moet worden - bevestigen. Immers ook bij de 'Greek View' heeft men gezocht naar bevestiging in de Daniël-tekst, er van uitgaande dat de schrijver van Daniël in de veronderstelling verkeerde dat het

Griekse Rijk het vierde Rijk was. Het is opmerkelijk dat de commentaren die de 'Roman View' zijn toegedaan, de toekomstige vervulling niet uit de Daniël-tekst als zodanig opmaken, maar zich daarbij eerder laten leiden door referenties vanuit het NT over de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël en associaties met de antichrist. Ook de poging om het boek Daniël te duiden speelt de commentaren parten. In deze scriptie willen we er goed op letten of de 'Roman View'ook terug te herleiden is tot de Daniël-tekst.
Apocalyps en parenese De meeste commentaren houden (zeker de laatste zes hoofdstukken van) het boek Daniël voor *apocalyptisch*. Terwijl het woord *parenese* lang niet altijd valt, hebben alle commentaren bewust of onbewust oog voor de bemoedigende en vermanende gedeelten in het boek Daniël; vaak ziet men dit zelfs als doel van dit boek. Sommige commentaren spreken liever van *profetie* omdat ze een toekomstige vervulling van het boek Daniël veronderstellen en ze de eenheid van Daniël met de andere profetische boeken willen beklemtonen in plaats van dat wat het boek Daniël van de andere profetische literatuur in de Bijbel onderscheid naar voren te halen.
'verwoestende gruwel' De meeste commentaren leggen een verband tussen de 'verwoestende gruwel' in Daniël 8:13, 9:27, 11:31 en 12:11, hoewel sommigen de eerste en anderen de laatste als glosse zien. Duidelijk is dat in Daniël 8:13 sprake is van de 'verwoestende overtreding'. Het is niet alleen op de klank af dat men parallellen ziet, maar men signaleert ook in de directe omgeving overeenkomsten in woorden als offer en altaar en een tijdsbestek van goed 1000 dagen. Voor alle onderzoekers wordt in Daniël 11 de historische setting getekend, zodat uit de geschiedenis duidelijk kan worden opgemaakt wat er verstaan moet worden onder de uitdrukking 'verwoestende gruwel'. De geschiedenis van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV zoals beschreven onder meer in het boek 1 Maccabeeën vormt de historische achtergrond.
Zeventigwekenvisioen Verschil van mening is er onder de commentaren over de vraag waar de 'verwoestende gruwel' in 9:27 op doelt. De meeste commentatoren kiezen voor de geschiedenis van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV. Maar er zijn er ook die de tempelverwoesting in 70 n Chr. als vervulling zien. Dit laatste hangt samen met de interpretatie van de tweede gezalfde in het zeventigwekenvisioen: Wanneer men bij de tweede gezalfde kiest voor Jezus Christus, moet de aanval op de tempel later liggen. Op die manier komt men op de tempelverwoesting van 70 n Chr. Of men nu het woord *timetable* in de mond neemt of niet (alleen Collins doet dit in verband met Daniël 9:24-27), iedere onderzoeker onderscheidt drie perioden die elkaar opvolgen in dit zeventigwekenvisioen en in de werkelijke geschiedenis; die van de eerste en de tweede gezalfde en die van de 'verwoestende gruwel'; oftewel de periode van de eerste zeven weken; die van de 62 weken en de laatste week. De 'verwoestende gruwel' in Daniël 9:27 maakt derhalve deel uit van een periodisering van de tijd. Deze periodisering van de tijd werpt een bijzonder licht op de uitdrukking 'verwoestende gruwel'; het is interessant om te zien of en zo ja hoe deze uitdrukking in het boek Marcus deel uitmaakt van een periodisering van de tijd.
Eindtijd Er zijn nogal wat vragen naar 'het wanneer' en aanduidingen van tijd in de laatste hoofdstukken van het boek Daniël; zelfs de uitdrukking 'eindtijd' valt. Een van de commentaren ziet al die aanduidingen van tijd hun doel bereiken in de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV. Alle anderen denken in eerste instantie in dezelfde richting, maar hebben oog voor wat men kan noemen een toekomstige vervulling die achter het optreden van Antiochus Epiphanes IV zou liggen. Omdat – in zekere zin – na de geschiedenis van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV te lezen valt in Daniël 11:35 dat de eindtijd nog niet is aangebroken en ook omdat de engel deze vragen over het hoelang en wanneer opwerpt, wordt onze nieuwsgierigheid geprikkeld of de aanwijzingen met betrekking tot de eindtijd in Daniël 8-12 niet in de richting wijzen van voorlopige en definitieve vervulling. Opmerkelijk is het gegeven dat veel commentaren Daniël 11 als vaticinium ex eventu beoordelen, maar vanaf vs. 40 willen spreken van echte voorzegging, omdat de Bijbel en de gang van de geschiedenis na dat vers niet langer parallel lopen. Dit geeft een redelijk grote communis opinie over het eschatologische karakter van Daniël 11:40 tot en met Daniël 12. Indien vanaf Daniël 11:40 echte profetie gevonden zou worden, zou dit een bijzonder licht werpen op de beoogde 'de eindtijd' en plaats van de 'verwoestende gruwel' en de vragen over het

Hoelang en *Wanneer* in Daniël 12. Dit zou een bijzonder bevestiging kunnen zijn van de vermoede *voorlopige en definitieve verwachting cq. vervulling* in het boek Daniël.
3.5 jaar Er is grote overeenstemming onder de commentaren over de 3.5 jaar. Bij de korte periode van 3.5 jaar denken vrijwel alle commentaren aan de periode van de tempelontwijding van 167-164 v Chr. Feitelijk wordt die korte periode benaderd door alle variaties op hetzelfde thema. De verklaring voor de geringe verschillen tussen de verschillende opgaven van de tijdsduur en de feitelijke duur van de tempelontwijding, verschilt. Sommige commentaren denken aan een latere bijstelling.
De algemene conclusie kan luiden dat er op het punt van de 'verwoestende gruwel' en verwante zaken een opmerkelijk grote wetenschappelijke overeenstemming. Mocht er al sprake zijn van een verschil, dan zou dit het verschillende antwoord moeten zijn op de vraag: wat is het vierde Rijk? In deze scriptie wordt gekozen voor een jonge eindredactie van het boek Daniël en de 'Roman View'. Het is waardevol om de implicaties van de 'Greek View' eens kritisch tegen het licht te houden en te laten zien dat er wel veel vragen bij te stellen zijn. Het is overigens in het kader van deze scriptie niet noodzakelijk om dit te doen. Beide visies zijn immers wetenschappelijk verantwoord. Maar het is wel interessant op te zien hoe men op die 'Greek View' komt en hoe men die verdedigt en hoe sterk die verantwoording staat. De 'Roman View' behoeft op zich niet verdedigd te worden omdat hij spoort met de algemene historische inzichten over de opeenvolging van de grote wereldrijken in die tijd. Een relevante vraag hierbij in deze scriptie is of een eventuele eindredacteur in de tweede eeuw v Chr., zich bewust is geweest van het verschil tussen gewekte verwachting in Daniël 7 en vervulling in Daniël 8-12 en of de sporen hiervan ook in het boek Daniël te traceren zijn?

3.2. Wat is het vierde Rijk volgens het boek Daniël?

In het boek Daniël doet zich een complicatie voor in verband met de vier Rijken. Alle wetenschappers hebben oog voor de vier Rijken die elkaar opvolgen. De zaak spitst zich toe op de vraag naar het vierde Rijk. Er is een visie binnen de wetenschap die beweert dat het Romeinse Rijk het vierde Rijk is, maar ook een visie die meent dat daarmee het Griekse Rijk bedoeld wordt. De twee verschillende visies staan inmiddels in de wetenschap bekend als de *Roman View* en de *Greek View,* al naar gelang men meent dat het Romeinse Rijk of het Griekse Rijk het vierde Rijk is.
1. de *Roman View*[110]. Er zijn verschillende wetenschappers die er zeker van zijn dat het Romeinse Rijk het vierde Rijk is, waarop de profetie van Daniël 7 doelt[111]. Zij proberen de vervulling van de voorzegging van Daniël 7 te ontdekken in het Romeinse Rijk. De datering van het boek is daarbij niet doorslaggevend. Deze visie brengt met zich mee dat

[110] Caragounis, C., 'History and supra-history', *The book of Daniel in the light of new findings,* (red.) A.S. van der Woude, Leuven. 1993, p 387. 'One of the most tenacious problems in the book of Daniel is the identification of the four empires. Interpreters of Daniel have been divided on this issue since pre-Christian times. Among the many solutions proposed two views have preponderated. The larger part of the Jewish and early Christian as well as the modern conservative traditions have identified the four empires with Babylon, Medo-Persia, Greece and Rome, making the so-called *Roman view*. The minority ancient as well as the modern critical view has identified the four empires with Babylon, Media, Persia and Greece, constituting the so-called *Greek View*. The most thorough exposition of the *Greek view* though now in certain respects dated, is perhaps Rowleys masterly investigation '*Darius the Mede and the four World Empires in the book of Daniel'*. Accepting the strictly historical approach to Daniel Rowley identified the second empire with that of Media however, since Media had ceased to be an independent empire already some 11 years before the fall of Babylon. Rowley concluded that the author was confused about the actual course of history. Rowley's interpretation is the dominant view among scholars today. On the other hand, the *Roman view* rejects Media as the second empire on the historical ground that there was no Median empire after the fall of Babylon.'
[111] Maier, Gerhard, *Der Prophet Daniel,* Wuppertal, 1982, p 132, 133, 'Als drittes Königreich müssen wir dann Griechenland einsetzen. (…) Diese Deutung hat zunächst den Vorzug, dass sie mit Dan 8 übereinstimmt. Denn nach Dan. 8 lösen die Griechen die Perser ab. (…) Das vierte Königreich ist Rom. So hat Jesus gedeutet, so deutete der Jude Josephus, so deutete die ganze Kirche, bis zum beginn der Neuzeit, auch Luther und Calvin.'

het boek Daniël in ieder geval voorzeggingen bevat voor de toekomst, omdat het Romeinse Rijk in het boek Daniël nog niet is aangebroken.
2. De *Greek View*[112]. Deze onderzoekers menen dat de schrijver van het boek Daniël zelf, het Griekse Rijk als het vierde Rijk beschouwt. Men gaat hierbij uit van een jonge datering. De redenering luidt als volgt: een profeet die zelf een vervulling meemaakt tijdens het Griekse Rijk, laat de profetie niet verwijzen naar het volgende Rijk, namelijk het Romeinse Rijk. Volgens deze opvatting lezen we in het boek Daniël zowel de voorzegging als de vervulling. Dit wil overigens niet zeggen dat het boek Daniël daarmee voor de betrokken onderzoeker zijn eschatologische waarde verloren heeft.

3.2.1. Het boek Daniël doelt op het Griekse Rijk.

Er zijn - zoals gezegd - onderzoekers die menen dat de schrijver van het boek Daniël zelf van mening was dat het Griekse Rijk het 4de Rijk was. Deze wetenschappers zijn zich er van bewust dat de zogenaamde *Greek View* niet in overeenstemming is met de feitelijke historische opeenvolging van de grote Rijken. Het is dus niet zozeer hun visie als wel die van de schrijver van Daniël. Deze zou zich hebben vergist. Door het vierde Rijk als het Griekse te zien, is het boek Daniël verlost van een zekere inconsistentie. Wat Daniël 7 voorspelt over het vierde Rijk - de aanval op God en zijn volk - gebeurt volgens de schrijver van Daniël dus ook feitelijk in het Griekse Rijk. Het is de wetenschapper H.H. Rowley[113] die van het onderwerp bijzonder veel studie heeft

gemaakt. Hij heeft veel materiaal bijeen gebracht en een uitgebreide literatuurverwijzing. Rowley gaat, net als de meeste andere wetenschappers die de *Greek View* zijn toegedaan uit van een jonge datering[114] van Daniël. Kort samengevat komen de conclusies van zijn boek hier op neer: Het vierde Rijk moet het Griekse Rijk geweest zijn[115]. Binnen dat Rijk opereerde Antiochus Epiphanes IV. Hij is de tegenstander uit

---

[112] Collins, John J, *Daniel with an introduction to apocalyptic literature,*Volume XX, 1984, p 52 'Though the four kingdoms are not named they can be identified only as Babylon, Media, Persia, and Greece, and this sequence is made explicit by the subsequent references to 'Darius the Mede' and Cyrus of Persia.'

[113] Rowley, H.H., *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel*, a historical study of contemporary theories, Cardiff, 1959.

[114] Davies, Philip R., *The book of Daniel, composition and reception,* John J. Collins en Peter W. Flint, Part 1, Leiden, p 248, 'This battle was still being fought by H.H. Rowley, who very sharply insisted on a single second century setting for the entire contents and elaborated greatly on its historical inaccuracies.'

[115] Lebram, Jürgen-Christian, *Das Buch Daniel,* Zürcher Bibelkommentare, Zürich, 1983. p 52, 'Die Füsse, die in der Vision als besonderer Teil des Körpers von den Schenkeln getrennt sind, werden hier mit diesen zusammengezogen zur beschreibung eines vierten Reiches, das das starke Reich Alexander und die daraus entstandenen Diadochenreiche umfasst.'
Collins, John J., *a commentary on the Book of Daniel*,1993. p 312, 'There is general agreement that the kings in question correspond to the four kingdoms of chap. 2, which are identified in modern scholarship as Babylonian, Median, Persian, and Greek. The prevailing traditional interpretation identified the fourth kingdom as Rome.'
Montgomery, James A., *The book of Daniel*. The international critical commentary, 1950. p 61, 'Support for this postulate of a Median hegemony succeeding that of Babylon was held in the Bible itself. Several prophetic oracles had announced the coming destruction of Babylon by the Medes - doubtless a true reflex of the triumph of the Umman Manda over Nineveh - and this expectation affected the Jewish retrospection. Such passages are Is. 13:17, 21:2; Jer 51:11,27-29 (n.b. ' the king of the Medes').'
Naastepad, Th. J. M, *Daniël,* Kampen, 1988. p 71,72
Caragounis, Chrys, *'The Son of Man', vision and interpretation, Tübingen, 1986,* p 237, 'From that standpoint no other culture or religion is more hybristic or repugnant than the culture and religion of Greece. Hence the fourth beast is described as "different" from all others.'
de Heer, *de Apocalyps van Johannes.* 'In Daniël is het eerste beest, de leeuw, Babylon; het tweede, de beer, het rijk van de Meden; het derde, de luipaard, de Perzen en het vierde beest met de 10 horens het rijk der Seleuciden, opvolgers van Alexander de Grote. (...) Daniël 7 is voor het geheel van Apocalyps 12-14 erg belangrijk.'

Daniël 7, die het opneemt tegen God en de heiligen. Rowley komt tot die conclusie op grond van het boek Daniël, want daarin komen volgens hem de volgende vier rijken naar voren: 1. Babel 2. Medië 3. Perzië 4. Griekenland[116]. Wanneer iemand hier tegen inbrengt dat dit niet strookt met de feitelijke gang van de geschiedenis, zal Rowley er op wijzen dat de schrijver van Daniël zich inderdaad vergist moet hebben in dit opzicht. De schrijver van Daniël moet de indruk gehad hebben dat er tussen de laatste Babylonische koning Belsassar en de eerste Perzische koning Cyrus nog een koning moet zijn geweest. Hij noemt namelijk een zekere Darius, de Meder. (Daniël 6:1,29; 9:1; 11:1) Deze Darius, is echter in de contemporaine geschiedenis niet terug te vinden. Vandaar het onderzoek naar Darius, de Meder in zijn boek. Rowley gaat er vanuit dat de schrijver van het boek Daniël leefde in de tijd van Antiochus Epiphanes, dat wil zeggen in de buurt van het jaar 170 v. Chr. Dit was ook de tijd waarin de visioenen in Daniël werden vervuld[117]. De schrijver van Daniël heeft zich overigens - volgens Rowley - niet alleen vergist wat het verleden betreft, maar men kan ook vragen stellen bij zijn verwachtingen voor de toekomst. Rowley heeft het over 'The recognition that there are historical errors in the book of Daniel' (…) 'the author's imperfect knowledge of the past history and exaggerated hopes for the future' (...)[118]

3.2.2. Evaluatie en beoordeling van de 'Greek View'.

Het is overigens niet verstandig geringschattend te doen over de visie van Rowley. Daarvoor zijn de argumenten te sterk. Ook wordt zijn visie door onderzoekers breed en met groot respect overgenomen. Of koning Darius het pleit kan beslechten in het voordeel van de 'Greek View is onduidelijk; wel is duidelijk dat niemand deze persoon in de contemporaine geschiedenis kan plaatsen[119].
Toch zijn er wel enkele kritische vragen te stellen bij het boek van Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel*.

1. Rowley wijst op de zijns inziens onhoudbare orthodoxe[120] eschatologische interpretatie van het boek Daniël. Zijn verwijt is: 'Niemand heeft een bevredigende oplossing kunnen geven.' Rowley doelt hierbij op een houdbare duiding van de voorzeggingen in het boek Daniël over de toekomst. Hier heeft Rowley mogelijk een punt. De consequentie van Rowley's denken is echter dat het boek Daniël zijn betekenis voor de toekomst verliest. Want volgens Rowley is het boek Daniël in eschatologisch opzicht in zichzelf vervuld. Het is mogelijk dat geen enkele onderzoeker een relevantie eschatologische visie heeft ontwikkeld op grond van het boek Daniël. Desondanks blijft het boek Daniël volgens het NT zich wel degelijk uitspreken over toekomstige gebeurtenissen. De wijze waarop het NT het boek Daniël citeert - de identificatie van Jezus met Mensenzoon Daniël 7:13 en de 'verwoestende gruwel' in Mt 24:15 en Mc 13:14 - blijft volledig buiten beschouwing bij Rowley. Wanneer we een onderzoeker als Jeremias, maar ook andere gezaghebbende geleerden serieus nemen, behoren deze aanhalingen uit het boek Daniël tot de authentieke woorden van Jezus. Indien dit zo is, moeten wij constateren dat het NT het boek Daniël *niet* beschouwde als eschatologisch in zichzelf vervuld, maar als nog niet definitief vervuld en derhalve toekomst gericht.

Hartman, Louis F., Di Lella, Alexander A., *The book of Daniel*, The anchor Bible, New York, 1978, p 147. 'As explained in the introduction part VI the second, third and fourth kingdoms of ch. 2 are those of the Medes, the Persians, and the Greeks (or Macedonians) respectively.

[116] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel*, p 137, 147, 150, 151, 176, 177.

[117] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel,* p 2.

[118] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel,* p 179/180.

[119] Waterhouse, S. Douglas, 'Why was Darius, the Mede Expurged from History?' *To understand the Scriptures,* Essays in honour of William H Shea, p 173-190, 'The name 'Darius the Mede' well known to the readers of the book Daniel, has not yet been found in any extra-biblical inscription of pre-Christian times.'

[120] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel*, p. 179.

2. De schrijver van het boek Daniël heeft volgens Rowley een historische fout gemaakt door Darius, de Meder, tussen Belsassar en Cyrus in te plaatsen. Toch is dat voor verschillende onderzoekers een grote vraag. Hoe kan men dit denken van de schrijver van het boek Daniël? In Daniël komt juist de onverbrekelijke eenheid tussen Medië en Perzië naar voren. Hij heeft het bijvoorbeeld stelselmatig - ook in de tijd van Darius' koningschap - over de '*wet van Meden en Perzen'*. Zie Daniël 6:9,13,16. Ook ziet hij in Daniël 8 een ram, waarvan de beide hoorns Medië en Perzië voorstellen. Rowley wijst er op dat de ene hoorn hoger is dan de andere en later opkomt. Dat mag dan waar zijn, maar het zijn hoe dan ook de horens van de ene ram, zoals we ook verder bij Daniël 8:20 lezen: *De ram die gij gezien hebt, met de twee horens, doelt op de koningen der Meden en Perzen*. Ook hier wordt door de schrijver van het Daniël-boek een eenheid van Meden en Perzen gesuggereerd[121]. De suggestie van Rowley dat het hier - in onderscheid met de twee andere Rijken - om raciale verschillen zou gaan, kan moeilijk overtuigen[122].
3. Er is nog een vraag aan Rowley te stellen. De tekst van Daniël verraadt geen bewuste opzet of vergissing van de schrijver van het boek. Als deze schrijver - volgens de *Greek View* is dat namelijk het geval - in de veronderstelling verkeerde, dat Darius koning werd van een zelfstandig Rijk der Meden, waarom noemt hij hem nergens koning der Meden? Hij noemt Darius *koning van de Chaldeeën* (Daniël 9:1), terwijl hij Cyrus NB wel koning der Perzen noemt (Daniël 10:1). Rowley is overigens bekend met het Bijbelvers waarin Darius *koning van de Chaldeeën* genoemd wordt, maar bestrijdt een ander punt namelijk de betekenis van Darius' koningschap: Dat zou gedelegeerd zijn[123]. Nee, zegt Rowley, 'het moet een groot koning geweest zijn'. Rowley noemt in dat verband Daniël 6:2 en vs. 26. Maar dat is niet het punt van bovenstaande vraag. Het punt is: indien de schrijver van mening was dat er een apart Medisch Rijk was, waarom noemt hij Darius dan niet koning der Meden? Nog een vraag aan Rowley, ditmaal van Maier: Hoe kan van deze Darius gezegd worden *dat hij het koningschap verkreeg?* (Daniël 6:1) [124]. Hoe zou Darius, die - naar Rowleys zeggen - volgens de schrijver van het boek Daniël de macht van Babel heeft over genomen, dit koningschap kunnen hebben ontvangen? *Het koningschap ontvangen* betekent: in alle vrijheid de waardigheid van koning in ontvangst nemen. Ook blijft de vraag: indien Darius het koningschap niet gedelegeerd kreeg, wat wil het dan zeggen dat hij het ontving? Uit de tekst zelf is onvoldoende op te maken dat de schrijver van het boek Daniël in de veronderstelling verkeerde dat er een zelfstandig Medisch Rijk is geweest.
4. Rowley kiest ook voor het Griekse Rijk als het vierde Rijk omdat deze zienswijze volgens hem de oudste papieren heeft[125]. Rowley noemt de Sibyllijnse Orakels die gedateerd worden 140 v. Chr. en zelfs 4 Ezra ook een oude getuige, die overigens zelf voor het Romeinse Rijk als vierde Rijk kiest, maar wel meldt dat het Griekse Rijk de oudste papieren heeft. Verder heeft de Peshitta vertaling van het boek Daniël bij 7:7 'het Griekse koninkrijk' bijgevoegd. Daarnaast worden nog vele oude en betrouwbare getuigen genoemd. Dit lijkt niet alleen een sterk argument, maar dat is het ook. Al moet er wel een relativering aan toegevoegd worden en wel deze: het is

---

[121] Miller, Stephen R, *Daniel*, The New American Commentary, Volume 18, Nashville, 1994, p 94/95: 'Since the Median Empire never existed as a separate world power after the Neo-Babylonian, however this would mean that Daniel committed an enormous blunder. … Also the author of Daniel demonstrated throughout the book that he was well aware that Media and Persia were not two separate world kingdoms but a unified empire. For example in 8:20 the two horned ram (symbolizing one kingdom) represents 'the kings of Media and Persia' and in chap 6 the author referred to the 'laws of the Media and Persia' cp 8:15 indicating that Darius ruled by the laws of the Medo-Persian Empire, not a separate median Kingdom.'

[122] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel*, p 149.

[123] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel,* p 51-53.

[124] Maier, Gerhard, *Der Prophet Daniel,* Wuppertaler Studienbibel, Wuppertal, 1982, p 233 `Wo immer im Biblischen Aramäischen das Wort empfangen auftaucht, da meint es das Empfangen aus der Hand eines Höheren.'

[125] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel,* p 70,71.

en het blijft - hoe oud ook - interpretatie van de Daniël-tekst. Ook moeten we ons realiseren dat de schrijver cq. hoofdpersoon van een boek er zelf blijk van geeft nog veel vragen te hebben. Hem wordt bekendgemaakt dat men later een beter zicht zal hebben op de betekenis van de openbaring, dan hijzelf op dat moment. (Daniël 12:4,8).

5. Ook het woord peres - gebruikt in Daniël 5:28 - pleit niet voor de zienswijze van Rowley. Als er een associatie is met peres, dan is dat niet met de Meden, maar met de Perzen. Letterlijk staat er: peres - uw koninkrijk is verdeeld en aan de Meden en de Perzen gegeven. Daar komt nog iets bij. De schrijver van Daniël was zich wel bewust van het onderscheiden karakter van Medië en Perzië, maar zag hen toch altijd als eenheid. Ook hier - in het woord tot de laatste koning van Babel - Belsassar - wordt door de schrijver van het Daniël-boek een eenheid van Meden en Perzen gesuggereerd. Dit gebeurt ook in Daniël 6:29 waar Darius en Cyrus broederlijk naast elkaar worden genoemd. Ook in Daniël 6:29 valt op dat van Cyrus wel gezegd wordt 'de Pers' maar van Darius niet 'de Meder'. Rowley wijst - wat Belsassar betreft - op het gegeven dat het Rijk van de Meden en de Perzen een gedeeld rijk zou zijn[126]. Maar 'het gebroken of gedeeld' wordt niet gezegd van de Meden en de Perzen, maar van de regering van Belsassar 'uw koninkrijk is verdeeld en aan de Meden en Perzen gegeven.'

Conclusie Het is inderdaad moeilijk te begrijpen dat Daniël 7 op Gods gezag iets zou voorspellen voor het Romeinse Rijk, terwijl het zich feitelijk voordoet tijdens het Griekse Rijk. Dat lijkt een zekere inconsistentie. De inconsistentie in het boek Daniël moet een verklaring hebben. Is het Griekse Rijk niet gewoon het vierde Rijk? Dan zou alles op zijn plaats vallen. Maar men moet wel heel vergaande vooronderstellingen aannemen om deze zienswijze - oftewel de *Greek View* - enigszins aanvaardbaar te maken. Er is veel dat er tegen pleit: kan men zo'n kapitale vergissing bij de schrijver van Daniël veronderstellen? De schrijver van Daniël staat voor de geschiedschrijving van zijn eigen tijd bekend als bijzonder nauwkeurig[127]. Verder bevestigt het boek Daniël de veronderstelling van de *Greek View* niet of nauwelijks, behalve dan misschien de moeilijk te plaatsen koning Darius. Er zijn daarentegen veel aanwijzingen dat er geschreven is vanuit de veronderstelling van een gezamenlijk Medisch-Perzisch Rijk. Een bijkomend argument is dat in de Joodse literatuur - zoals het boek 4 Ezra, maar ook de Targum en de literatuur uit Qumran en de geschiedschrijver Josephus - steevast het Romeinse Rijk voor het vierde Rijk wordt gehouden. Onze voorkeur gaat uit naar de 'Roman View', omdat die de beste papieren heeft. Het is waar; het valt niet te ontkennen dat de opeenvolging van de Rijken in het kader van het boek Daniël binnen de *Roman View* een bepaalde inconsistentie oplevert. De vraag is wat een mogelijke verklaring zou kunnen zijn van deze discrepantie die opgemerkt wordt tussen de voorzegging van Daniël 7 en de vervulling in Daniël 8-11: wat verwacht wordt voor het vierde Rijk, wordt vervuld tijdens het derde Rijk. De verklaring die wij in deze scriptie voorstaan is dat de verwachting voor het vierde Rijk *in eerste instantie* vervuld wordt voor het derde Rijk. *De voorlopige vervulling* tijdens het derde Rijk geeft een duidelijk historisch beeld voor de definitieve vervulling. Het mag duidelijk zijn dat deze verklaring door de tekst van Daniël bevestigd zou moeten worden.

---

[126] Rowley, *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel,* p 148.

[127] Delcor, M., 'L'histoire selon le livre de Daniel', *The book of Daniel in the light of new findings,* (red.), A.S. van der Woude, Leuven, 1993, p 365 ,385, 'On peut tenir pour historiquement les faits rapportés par Daniel, qui sont de plus en plus précis à mesure que l'on se rapproche de l'époque où vivait l'auteur de Daniel, durant la persécution d'Antiochus Épiphane, mais avant la mort de ce dernier survenue en 163 av. J.C. il en va tout autrement après cette date. Sur ce point, le philosophe néo-platonicien Porphyre, mort en 304 ap. J.C. avait déjà découvert que les prophéties de Daniel correspondent exactement au cours de l'histoire jusqu'au temps d' Antiochus Épiphane mais qu'elles sont fausses pour la période qui suit à mort. L'œuvre de Porphyre est un traité contre les Chrétiens en quinze livres aujourd'hui perdu, qui nous est en partie connue par le commentaire de St. Jérôme sur Daniel.'

3.2.3. De voorlopige en de definitieve vervulling in het boek Daniël.

Opmerkelijk is dat de onderzoekers die de '*Roman View'* zijn toegedaan weinig of niets doen met de discrepantie die gevoeld wordt in het boek Daniël. Dit is ook een van de verwijten van Rowley aan de onderzoekers van de *Roman View.* Er wordt van de kant van de *Roman View* geen overtuigende verklaring van het boek Daniël voor het Romeinse Rijk gegeven. Wel kan men in het algemeen zeggen dat de *Roman View* onderzoekers meer doen met het toekomstgerichte karakter van het boek Daniël. Misschien kunnen we in deze scriptie iets verder komen in de verklaring van de discrepantie. Zoals gezegd: een even voor de hand liggende als eenvoudige verklaring zou kunnen zijn dat er in het boek Daniël sprake is van *een voorlopige* en *een definitieve vervulling*.

In deze scriptie wordt een legitieme wetenschappelijke mening gevolgd dat het Griekse Rijk het derde Rijk moet zijn en niet het vierde. Ook is een poging ondernomen enkele zwakke kanten 'the Greek View' te laten zien, zonder overigens uitputtend te willen zijn. 'the Roman View' is een wetenschappelijke visie. Indien 'the Roman View' het bij het juiste eind heeft, is duidelijk dat er in Daniël 8 tot en met 12 geen sprake kan zijn van een *definitieve vervulling.* De vervulling zoals beschreven in Daniël 8-11 zou in dat geval ook in de visie van de schrijver van het boek Daniël een *voorlopige vervulling* moeten zijn. Het is opmerkelijk dat de onderzoekers die de 'Roman View' zijn toegedaan, hun gegevens vooral uit het NT putten. Jezus stelt bijvoorbeeld de 'verwoestende gruwel' in Mc 13 en Mt 24 als iets toekomstigs voor ogen. Andere uitdrukkingen die gezien de context herinneringen oproepen aan de 'verwoestende gruwel' zoals 'de wetteloze mens' in 2 Tess. 2 en 'het beest' in het boek Openbaring verwijzen ook naar de toekomst. Het NT maakt de onderzoekers duidelijk dat de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël blijkbaar niet een *definitieve vervulling* heeft gekregen in het optreden van Antiochus Epiphanes IV maar een beeld geeft van die vervulling. Genoemde commentaren hebben vooral oog voor de NTische invalshoek; dit mag duidelijk worden uit het gebruik van de term antichrist voor de 'verwoestende gruwel'. De onderzoekers hebben voor zover bekend uit de bovengenoemde commentaren geen oog voor de discrepantie tussen verwachting in Daniël 7 en vervulling in Daniël 8-12. Het lijkt alsof ze zich er niet bewust van zijn; althans ze geven zich er geen rekenschap van. Ook onderzoeken ze de mogelijke implicaties van de discrepantie niet voor het verstaan van het boek Daniël. Maar één ding moet duidelijk zijn: indien het optreden van Antiochus Epiphanes IV in Daniël 8-11 volgens de schrijver van Daniël *een voorlopige vervulling* is, zouden de hoofdstukken 8-11 daar sporen van moeten dragen. Het is opmerkelijk dat de aanhangers van de 'Greek View' op zoek gaan naar sporen die deze visie bevestigen, terwijl de aanhangers van de 'Roman View' voor hun kijk op de zaak nauwelijks bevestiging zoeken in het boek Daniël. Er lijken in Daniël 8 tot en met 12 aanwijzingen voor te komen, die bovenstaande uitleg - dat het volgens de schrijver om een voorlopige vervulling gaat in Daniël 8 tot en met 11 - bevestigen. Zoals

a. De definitieve doorbraak van Gods Rijk In Daniël 8 t/m 11 wordt de definitieve doorbraak van Gods Koninkrijk - zoals aangekondigd in Daniël 7 - gemist. De aankondiging van *het oordeel van God* en *het eeuwige Koninkrijk* zoals we die in Daniël 7:14,18,22,26,27, aantreffen, wordt in de hoofdstukken 8-11 in de vervulling tevergeefs gezocht.

In de *voorlopige vervulling* in Daniël 8-11 wordt het einde van de koning die de aanval uitvoerde op God en de heiligen voorzegd. We lezen over deze koning de volgende voorzegging: Daniël 8:25 *zonder dat er een mensenhand aan te pas komt zal hij gebroken worden.* En in 11:45 lezen we: *zonder dat iemand hem helpt*. Echter *het oordeel van God* en *de komst van de Mensenzoon* en *het eeuwig Koninkrijk voor de heiligen* breekt niet aan in de geschiedenis zoals beschreven in Daniël 8-11 en wordt daarin ook niet genoemd of verwacht. Vandaar dat het vermoedelijk gaat om een voorlopige en beperkte vervulling en niet om een definitieve vervulling.

b. Einde en beeld van het einde. De vraag naar *het Wanneer*. In Daniël 8 tot en met 11 wordt vermoedelijk op allerlei manieren gewezen op het feit dat dit visioen niet zelf de eindtijd is, maar naar de eindtijd verwijst.

Daniël 8:17 (…)kai eipen pros me Sunes, huie anthropou eti gar eis kairou peras hè horasis. (dianoetheti … eis horan kairou touto to orama LXX)	Daniël 8:17 (…) Hij zei: 'Begrijp, mensenkind, dat het visioen naar **de tijd van het einde** verwijst.'
Daniël 8:19 kai eipen idou egoo gnooridzoo soit a esomena ep eschatoon tes orges eti gar eis kairou peras he horasis. (eti gar eis horas kairou sunteleias menei LXX)	Daniël 8:19 en zei: 'Ik zal je vertellen wat er gebeurt als Gods toorn is uitgewoed, want het gaat over het tijdstip van het einde.
Daniël 8:26 kai su sfragison ten horasin, hoti eis hemeras pollas. (kai nun pefragmenon to horame, eti gar eis hemeras pollas LXX).	Daniël 8:26 En jij, houd dit droomgezicht voor je, want het verwijst naar **een verre toekomst**.'
Daniël 10:14 kai elthon sunetisai se hosa apantesetai tooi laooi sou ep eschatoon toon hemeroon, hoti eti he horasis eis hemeras. (elthon hopodeikzai soi ti hupantesetai tooi laooi sou ep eschatou toon hemeroon, eti gar horasis eis hemeras LXX).	Daniël 10:14 Ik ben gekomen om je inzicht te geven in wat er aan het einde van de tijd met je volk zal gebeuren; want dit is opnieuw een visioen dat **over de toekomst** gaat.'
Daniël 11:35 kai apo toon sunientoon asthenesousin tou puroosai autous kai tou eklekzastai kai tou apokalupthenai, heoos kairou peras, hoti eti eis kairon. (dianoethesontai eis to katharisai heautous kai eis to eklegenai kai eis to katharisthenai heoos kairou sunteleias, eti gar kairon eis hooras. LXX)	Daniël 11:35 Maar ook sommige van de verlichten komen ten val; mogen zij worden gelouterd, gereinigd en gezuiverd **tot aan de eindtijd,** want **de vastgestelde tijd is nog niet aangebroken.**
Daniël 11:40 kai en kairou perati (kai kath hooran sunteleias LXX)	Daniël 11:**40 In de eindtijd** zal de koning van het Zuiden met hem in botsing komen en de koning van het Noorden zal hem bestormen met wagens en ruiters en talloze schepen.
Daniël 12:4 Kai su, Daniel, emfradzon tous logous kai sfragison to biblion heoos kairou sunteleias, heoos didachthoosin polloi kai plethunthei he gnosis. (kalupson ta prostagmata kai sfragisai to biblion heoos kairou sunteleias LXX)	Daniël 12:4 Maar houd deze woorden geheim, Daniël, en verzegel het boek **tot de eindtijd**.
Daniël 12:6 Kai eipen tooi andri (…) heoos pote to peras hoon eirekas toon thaumasioon. (pote oun sunteleias hoon eirekas moi toon thaumastoon kai ho katharismos toutoon LXX)	Daniël 12:6 Een van hen zei tegen de in linnen geklede man die zich boven het water van de rivier bevond: 'Hoe lang duurt het **tot het einde** van deze wonderbaarlijke gebeurtenissen?'
Daniël 12:8,9 kai egoo hekousa kai ou suneka kai eipa Kurie, ti ta eschata toutoon. (tis he Lusis tou logou toutou, kai tinos hai parabolai autai; LXX)	Daniël 12:8,9 Ik hoorde het, maar begreep het niet en zei: 'Mijn heer, hoe zal dit alles aflopen?' 9 Maar hij zei: 'Ga heen, Daniël, want deze dingen blijven verborgen en verzegeld **tot de eindtijd.**

Het feit dat niet Daniël de vraag naar het Wanneer uitdrukkelijk stelt, maar de openbaringgever, is veelzeggend. Voor Daniël of de schrijver van het boek, lag het duidelijk: de eindtijd zou aanbreken ten tijde van het vierde Rijk. Wanneer tot tweemaal toe (in Daniël 8 en 12) met veel nadruk Daniël met de neus op het Wanneer wordt gedrukt, geeft te kennen dat het anders ligt dan hij vermoedelijk verwacht. Wanneer na de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV in Daniël 11:35 wordt gesteld dat *de vastgestelde tijd is nog niet aangebroken,* wordt duidelijk dat deze geschiedenis niet de definitieve eindtijd vormt. Daar komt nog iets bij.

c. Vervulde en onvervulde profetie Veel commentaren zien vanaf Daniël 11:40 de profetie zich verwijderen van de gebeurtenissen rondom Antiochus Epiphanes IV. Was vóór die tijd de feitelijke geschiedenis in de tekst van Daniël 11 tot in detail herkenbaar, vanaf vs. 40 ontbreekt die link tussen profetie en de historie, waarin de schrijver staat. Een behoorlijk groot aantal onderzoekers gaat ervan uit dat we vanaf Daniël 11:40 niet meer met vaticinium ex eventu, maar met werkelijke profetie te maken hebben. Een goede verklaring zou kunnen zijn dat wat *voorlopig en in beperkte mate* is vervuld in Daniël 8-11:39, in de volgende verzen zijn *definitieve en volledige vervulling* zal ontvangen.
Dit wordt bevestigd door Daniël 12:1-3 waar we horen van *de grote verdrukking* die ditmaal wel gevolgd wordt door *het oordeel* en *het eeuwige koninkrijk van God*. Ook vanuit het NT wordt deze mening bevestigd door de wijze waarop Jezus in Mc 13:14ev in het bijzonder Daniël 12 citeert.

Conclusie. Daniël 8-11 heeft een verwijzend karakter naar de eindtijd en Antiochus Epiphanes IV geeft een beeld van de toekomstige tegenstander van God en de gelovigen.. Op deze wijze wordt Antiochus Epiphanes IV - of wellicht juister - het altaar van Zeus dat hij in de tempel plaatste, niet vanuit het NT, maar vanuit het boek Daniël zelf gezien. De winst van deze zienswijze is dat het boek Daniël niet vanuit het NT, maar vanuit zichzelf wordt verstaan. Alleen wanneer men de 'verwoestende gruwel' vanuit het boek Daniël probeert te begrijpen, kan men de implicaties voor het NT beter tot zijn recht laten komen. Indien Daniël 8 -11:39 een voorlopige en beperkte vervulling is van de verwachting die Daniël 7 wekt, dan spreekt Daniël 11:40-12:13 van de definitieve en volledige vervulling. Wanneer het NT daarbij ook nog eens vooral aanhaakt bij Daniël 12 zou het plaatje compleet zijn en zou de OT-verklaring vanuit het boek Daniël en de NT-verklaring vanuit de verwijzing door de 'verwoestende gruwel' in Mc 13, elkaar aanraken en completeren. Dit is dan ook een goed moment, waarop de gegevens vanuit het boek Daniël, zoals we die in de commentaren hebben leren kennen, en die uit Mc 13, elkaar gaan aanraken en aanvullen. Om die reden kijken we, bij de nu volgende behandeling van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël in eerste instantie naar het 12de hoofdstuk van Daniël. Wanneer aangetoond kan worden dat hier de overeenstemming met Mc 13 in het bijzonder vs. 14 het grootst is, zal de acceptatie dat we zowel over da als over Mc 13 spreken toenemen.

3.3. De 'verwoestende gruwel'

Het ligt in de bedoeling om nu de betekenis en de duiding van de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël 8:13, 9:27, 11:31 en 12:11 te traceren, of beter gezegd om hetgeen we vonden als *communis opinio* in de commentaren te gaan verwerken. Wanneer we meer inzicht hebben in de betekenis van de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël, kan dit dienstbaar zijn om deze uitdrukking in de tekst en context van Mc 13 te verstaan. Op het moment dat we Daniël 11:31 nader hebben bekeken, is het wellicht raadzaam ook goed te kijken naar Daniël 8:13 waar een vergelijkbare uitdrukking namelijk ‘verwoestende overtreding’ mogelijk in dezelfde context voorkomt.

3.3.1. De 'verwoestende gruwel' in Daniël 11:31 (8:13) historisch in beeld.

In Daniël 11:31 komen we de uitdrukking 'verwoestende gruwel' voor de derde maal tegen. Er is een lichte afwijking te constateren ten aanzien van de uitdrukking in Mc 13:14 en Daniël 12:11. In Daniël 11:31 lezen we in het Grieks ‘bdelugma eremooseoos’ terwijl we in Mc 13 ‘bdelugma tes eremooseoos’. Het is een klein verschil dat in het Nederlands zou neerkomen op het weglaten van het lidwoord ‘de’: Gruwel van (de) verwoesting. Het oorspronkelijk Hebreeuws luidt ‘hasjikkuts mesjomeem’. Er is geen enkele onderzoeker die om deze reden de parallellie betwijfelt tussen de uitdrukking in Mc 13 en Daniël 11, maar het blijft een verschil, hoewel het een klein verschil is. Des te opmerkelijker blijft de letterlijke overeenstemming in de Griekse tekst tussen Mc 13:14 en Daniël 12:11.

Nu we de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in zijn historische context in Daniël 11 gezien hebben, kunnen we mogelijk aan de hand van andere plaatsen waar sprake is van eenzelfde gebeurtenis, de 'verwoestende gruwel' traceren. Zo'n andere plaats is Daniël 8. In Daniël 8 is sprake van de strijd tussen Medië/Perzië en het Griekse Rijk. Er wordt in het visioen voorzegd dat er in het Griekse Rijk een koning zal opstaan die zich zal keren tegen de tempel in Jeruzalem. In Daniël 8 wordt voor het eerst gesproken van de directe aanval van een Griekse vorst op de tempel en de godsdienst van Israël, terwijl Daniël 9 en 11 van diezelfde gebeurtenissen gewagen. Letterlijk lezen we in Daniël 8:9-14 over deze Griekse vorst:
12 Hij bracht een leger op de been tegen het dagelijks offer, hij overtrad de wet en richtte de waarheid te gronde. Alles wat hij ondernam lukte hem. 13 Toen hoorde ik een heilige spreken, en een andere heilige zei tegen degene die gesproken had: 'Hoe lang zal het duren, wat in het visioen is gezegd over het dagelijks offer en de verwoestende overtreding, de ontwijding van het heiligdom en het vertrapte leger?' 14 Hij zei tegen mij: 'Drieëntwintighonderd avonden en ochtenden; daarna zal het heiligdom in ere worden hersteld.'*
* In de LXX en de Theodotiontekst lezen we over '*hè harmartia eremooseoos'.* In het Hebreeuws staat: 'Vehapèsja sjomeem'.
We zien in Daniël 8 (*over het dagelijks offer en de verwoestende overtreding*, de ontwijding van het heiligdom)* dezelfde zaken als in Daniël 11. De uitdrukking 'verwoestende overtreding' in Daniël 8:13 is - qua betekenis - een synoniem voor de 'verwoestende gruwel'.
Conclusie: De meeste commentaren leggen een verband tussen Daniël 8:13 en de 'verwoestende gruwel' in 11:31. Men maakt dat niet alleen op uit de literaire tekst en context maar ook uit de vergelijkbare historische setting.

Hoewel Daniël 8 en 11 in de vorm van een voorzegging tot ons komt, heeft de historische overeenkomst die aangetroffen is tussen deze voorzegging en de feitelijke geschiedenis geleid tot een vereenzelviging met de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV. Het zijn - naast de geschiedschrijving onder Josephus die van later datum is - vooral de boeken 1 en 2 Maccabeeën, die inzicht geven in de historische gang van zaken die achter de profetie van Daniël 11 gelegen is[128]. Een belangrijke link tussen Maccabeeën 1 en Daniël

[128] I Maccabeeën Het 1ste boek Maccabeeën beschrijft de strijd die de Judeeërs gevoerd hebben tegen de Syrische koning Antiochus Epiphanes IV (175-164 v Chr) en zijn opvolgers om hun godsdienstige en politieke zelfstandigheid te behouden. Het boek is een geschiedenis van de Maccabeeën als 'de mannen aan wie het gegeven was de bevrijding van Israël te bewerken' 1 Mac 5:36. Rond het jaar 100 v Chr. is dit boek vermoedelijk in het Hebreeuws geschreven.
Op bepaalde punten vergelijkbaar met het boek Daniël:
(1) verbond met de heidenen 1:11
(2) Heilig verbond 1:15,57,63; 2:20,27,50; 4:10
(3) tempelroof en ontwijding 1:21-24; 1:36,39
(4) als een woestijn verlaten 1:39; 2:7; 3:45; 4:38;
(5) de 'verwoestende gruwel' 1:54,59; 2:12; 6:7(gruwel);
(6) Geen onreine spijzen eten 1:63
(7) Daniël in de leeuwenkuil met ere genoemd 2:60
(8) heiligdom, hart van geloof en volk 3:58,59; 4:36, 41; 5:1; 6:26,54; 7:33, 42; 9:54; 10:39-45; 13:3,6 14:15, 29-31; 15:7,9
(9) leven volgens heilige gebruiken 3:21; 6:59
(10) tempel herinwijding 4:36, 59
(11) altaar als hart van het heiligdom 4:44-47,53; 5:1; 7:37
(12) (dood van) Antiochus Epiphanes IV 1:10; 6:7-16.
(13) de Grieken 1:10
(14) mensen die de leer houden 13:48
2 Maccabeeën Het tweede boek Maccabeeën vormt niet het vervolg van het eerste boek, maar is een oorspronkelijk Grieks werk, dat circuleerde onder de Joden van Alexandrië. Het boek ademt een veel sterker uitgesproken godsdienstige geest dan het eerste boek. Als de brief van 2 Mac 1:1-10 de aanleiding is geweest tot het samenstellen van het boek, dateert het 2de boek Maccabeeën evenals de brief, volgens onderzoekers uit 124 v Chr.
Op bepaalde punten vergelijkbaar met het boek Daniël

11 vormt de uitdrukking 'verwoestende gruwel'. Deze link rechtvaardigt het verband tussen Daniël 11 en de historische achtergrond vanuit het boek Maccabeeën. Alle wetenschappers lezen achter de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Daniël 11 de historische setting van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV. In 1 Maccabeeën 1:45 treffen we dezelfde uitdrukking 'verwoestende gruwel' aan. We geven een korte weergave van de wijze waarop deze uitdrukking in 1 Macc. 1 is opgenomen.

1 Macc. 1:54-59 'De vijftiende kislew van het honderdvijfenveertigste jaar liet de koning de gruwel van de verwoesting bouwen op het brandofferaltaar; in de steden van Juda werden afgodsaltaren opgericht en voor de ingang van de huizen en op de pleinen brandde men wierook. Alle schriftrollen die men kon opsporen werden verscheurd en verbrand, en degene bij wie men een boek van het verbond aantrof, of die de Wet nog onderhield, werd volgens koninklijk besluit ter dood gebracht. De beambten lieten de Israëlieten hun macht voelen door maandelijks in hun steden degenen terecht te stellen die op overtreding betrapt waren. De vijfentwintigste van de maand werd er een offer opgedragen op het afgodsaltaar dat op het brandofferaltaar stond.'*
* De LXX heeft 'bdelugma eremooseoos'

Opmerkelijk genoeg is in 1 Maccabeeën sprake van het altaar en het offer wat op het altaar van de heidens god wordt gebracht, terwijl in 2 Maccabeeën 6:2 de naam van de heidense god *Zeus Olympus* bekend werd gemaakt, waar de tempel aan werd gewijd.

Historisch beeld Wanneer we letten op de betekenis van de 'verwoestende gruwel' in de profetie in Daniël 11 tegen de historische achtergrond van 1 en 2 Maccabeeën, komt het volgende beeld naar voren.
Antiochus Epiphanes IV valt Israël aan op het hart van zijn geloof: de tempel. De tempel wordt ontwijd door het altaar en het offer voor de heidense god Zeus. Door de ontwijding vanwege de heidense god (gruwel) staat de tempel er verlaten bij (verwoesting cq. verlatenheid). Dit is een periode van grote verdrukking voor de verlichten. Volharding wordt van hen gevraagd. Gods reddend ingrijpen maakt met behulp van de Maccabeeën een einde van de tempelontwijding. Na 3.5 jaar maakt dit de herinwijding van de tempel mogelijk.
Daniël 11 is - ook als het een *vaticinium ex eventu* is - geschreven in de vorm van een apocalyptisch toekomstbeeld. Er is geen sprake is van het eeuwige koningschap van de Mensenzoon en de heiligen. Deze verwachting wordt echter wel gewekt door de schrijver van Daniël 7. Dat we dit laatste deel van de verwachting van Daniël 7 niet terugvinden in Daniël 11 is er een bevestiging van dat de schrijver van Daniël zich realiseerde niet met de definitieve, maar met een *voorlopige en beperkte vervulling* te maken te hebben.

De 'verwoestende gruwel' in Daniël 11:31 gelezen vanuit Mc 13:14
De meeste onderzoekers ontlenen hun kennis van Mc 13:14 en de 'verwoestende gruwel' aan Daniël 11. De historische achtergrond van die uitdrukking in Daniël vormt de setting waarin zij de NTische toekomstverwachting interpreteren. Tegen de OTische achtergrond

---

(1) de tempeldienst hersteld 1:7-9; 2:16-19; 10:1,8
(2) De strijd tegen en dood van Antiochus Epiphanes IV 1:14-17; 2:20-22; 4:7 9:5-7 9:12 epiphanes.
(3) centrale betekenis van tempel en offerdienst 3:2,3; 15:18;
(4) Tempelontwijding 3:18; 5:15; 8:17 (gruwelen) 14:31-36; 15: 32-34
(5) helleniseren 4:7-17; 11:2
(6) Deutronomistische geschiedsduiding. De woede van God tegen Zijn volk en Zijn ontferming 5:17,18-20; 7:18, 32, 33, 38; 8:5,11,15,27 12:40-42; 10:4; 13:7,8;
(7) oude gebruiken (niet) verloochenen 6:1,6-9, 18; 7:1 11:24,25,31
(8) de gruwel 6:2; 7:33,34
(9) de verwachting van de opstanding 7:9,11,14,23; 12:43.
(10) verbond 7:36; 8:15; 10:16; 14:15
(11) rein voedsel eten 11:31
(12) koning der koningen (v God) 13:4

valt regelmatig de term *antichrist*. Voor de inhoud van deze NTische term betekent de historische context in Daniël 11 het volgende:
Door Jezus wordt in dit Bijbelgedeelte nadrukkelijk en herhaaldelijk gewaarschuwd voor valse christussen. (Mc 13:5,6 en vs. 20-22). Daar komt nog bij dat de 'verwoestende gruwel' in de toekomst volgens de meeste commentatoren (estekota = mannelijk *'staan'* in Mc 13:14) de gestalte aanneemt van een *persoon*. Wanneer de onderzoekers zich tot de vergelijkbare uitdrukking in Daniël 11:31 wenden, komen ze tot het volgende. Met het altaar in 167 v Chr. en de god Zeus keerde Antiochus Epiphanes IV zich tegen de God van Israël en stelde een andere god in Zijn plaats. Het voorvoegsel 'anti' in *antichrist* kent beide betekenissen 'tegen' en 'in plaats van'. De overeenkomst tussen wat er gebeurde rondom 167 v Chr. en wat zich in de toekomst nog eenmaal zal herhalen in de persoon van *de antichrist* is opmerkelijk groot. Deze persoon zal zich zowel als 'als 'god' tegen Jezus Christus keren door zich in Zijn plaats op te werpen als god.
Soms wordt de suggestie gewekt dat het vooral zou gaan niet om een beeld van Zeus (Daniël 11:31 en Macc 2) maar om het altaar en de offers voor Zeus (Macc. 1:54 en Daniël 9:27). Gelet op het door elkaar gebruiken in verschillende teksten van het beeld van de god Zeus én het altaar voor deze god, komt de 'antichrist' in de buurt van de tegenstander van God, die de plaats van Christus voor zich opeist als HEER en als Christus.

3.3.2. De 'verwoestende gruwel' in Daniël 9:27 en de Marcus-studie.

In Daniël 9:27 treffen we de eerste maal de uitdrukking aan 'verwoestende gruwel'. Er is een klein verschil met dezelfde uitdrukking in Mc 13:14. Aldaar lezen we in het Grieks 'bdelegma tes eremooseoos', terwijl in Daniël 9 sprake is van 'bdelugma toon eremooseoon'. Op zijn beurt is dit de Griekse vertaling van het Hebreeuwse 'sjikutsim mesjomeem'. De NBV vertaalt met 'een verwoesting brengende gruwel'. Het gaat onmiskenbaar om dezelfde uitdrukking, maar het valt niet te ontkennen dat er een klein verschil is in de weergave: verwoesting staat in Daniël 9 in het meervoud, terwijl het in Mc 13 om enkelvoud gaat. Letterlijk vertaald: de gruwel die verwoestingen aanricht. Dit verschil is voor geen enkele NTische of OTische onderzoeker overigens aanleiding om de parallellie te betwijfelen.

Wanneer we de betekenis en de duiding van deze uitdrukking in Daniël 9:24-27 proberen te verhelderen, is het goed om in herinnering te roepen dat zo goed als alle onderzoekers in het zeventigwekenvisioen drie perioden onderscheiden, uitlopend op de 'verwoestende gruwel'. Het is Collins die met zoveel woorden spreekt van een *periodisering van de geschiedenis.* In dit onderzoek hebben we bijzondere aandacht gevraagd voor het feit dat de 'verwoestende gruwel' in Daniël 9 deel uitmaakt van deze periodisering en er zelfs de climax van vormt. Naast Collins willen we nu nog een paar onderzoekers naar voren halen die oog hebben voor deze bijzondere karaktertrek van de apocalyptiek.
Freedholm gaat net als Collins terug naar de vier Rijken in het boek Daniël, maar ook naar het visioen van de zeventig weken in Daniël 9 waarvan de 'verwoestende gruwel' deel uitmaakt. Hij wordt hierin bevestigd door de Joods apocalyptische literatuur (4 Ezra 2 en de Apocalyps van Baruch), waarin hij dezelfde periodisering aantreft. Freedholm neemt zelfs de term *timetable* in de mond. Hij vindt bij Koch, die acht criteria opstelde voor apocalyptiek, een medestander, die de timetable als een van de criteria ziet van apocalyptiek. Koch's vierde criterium luidt: 'The time of this world is divided into pre-determined segments.' Goed beschouwd vormen de acht criteria van apocalyptiek van Koch op zichzelf ook al een soort opeenvolging van gebeurtenissen. Niet alleen Koch, maar ook Adela Yarbro Collins laat in haar definitie van apocalyptiek een bijzondere interesse zien voor de opeenvolging van toekomstige gebeurtenissen.
Freedholm spreekt van 'a feature that is rather common within apocalyptic literature'. Freedholm ziet deze *timetable* trouwens niet alleen in Daniël maar ook in Mc 13. Sterker nog, hij wil laten zien dat Mc 13 ook een zekere apocalyptische 'timetable' in zich draagt. Freedholm doet drie observaties in vergelijkbare apocalyptische literatuur en ook in Mc 13. Deze observaties laten zien waar die periodisering van de geschiedenis volgens Freedholm mee te maken heeft. Ten eerste: de schrijvers van apocalyptische literatuur

geloven dat zij en hun lezers dicht bij het einde leven. Ten tweede: voor het ingaan van de nieuwe tijd zal er een grote verdrukking zijn. Ten slotte zal God Zelf ingrijpen ten behoeve van de uitverkorenen.
Ook Desmond Ford – zie hoofdstuk 2 - gaat via de 'verwoestende gruwel' naar het boek Daniël. Het boek Daniël zou de opzet van Mc 13 hebben bepaald. Ford ziet Mc 13 niet alleen wat de vorm betreft, maar ook inhoudelijk sterk door Daniël bepaald. Referenties aan het boek Daniël zijn: de Mensenzoon, de verdrukking, het Koninkrijk, het komende einde, alle dingen die vervuld worden, de tempel, wat moet gebeuren, de geredden, lezer, begrijp dit goed. Hij citeert - met instemming - Farrer, die zegt; 'It is the prophecy of Daniel which gives its decisive shape to Christ's prediction on the mount of Olives'. Volgens Ford nam Jezus deze motieven vanuit Daniël - die als het ware in de lucht zaten in die tijd - over. Hij zegt het als volgt: 'Jesus thereby encompassed all the main motifs of that book (of Daniel) which more than others was influencing the religious milieu of the times.'
Lars Hartman vindt Mc 13 in de onderzoeken niet goed uit de verf komen[129]. Hartman wil in zijn boek licht werpen op de geschiedenis van de traditie van deze teksten, door tekstanalyse en vergelijking met het OT; in het bijzonder met de Joodse apocalyptiek. Ook bij Hartman komen we een vaste opeenvolging van gebeurtenissen tegen. Hij verdeelt het materiaal in vijf groepen cq. fasen[130], gelet op hun inhoud: 1. de grote verdrukking 2. ingrijpen van Gods kant 3. het oordeel 4. het lot van de zondaren en 5. de vreugde van de uitverkorenen. Hartman ziet Daniël 7:23-27 als een voorbeeld waar het basispatroon compleet wordt aangetroffen met uitzondering van de Messias. Freedholm die de term timetable gebruikt, citeert Hartman. Deze zou gezegd hebben: 'There are texts which periodize history until the end in such a way that an informed reader should be able to spot his place in the developing drama.'
Naast bovenstaande korte impressies van onderzoeken zijn nog vele anderen te noemen, al beperkt de overeenstemming die men aantreft in Daniël en Mc 13 zich soms tot één gebeurtenis.
* de correlatie in Daniël 7 en Mc 13 tussen de *'Mensenzoon'* en *'de heiligen'* in het lijden en het delen in de heerlijkheid'. (Helen Graham[131]))
* de ontwijding van Jeruzalem onder Antiochus Epiphanes IV in Daniël 11, die sterk meespeelde op de achtergrond van Mc 13 zoals dat ontstond in de periode tussen 44-66 n Chr. (K. Grayston[132])
* het 'Endtyrannenmotiv' (Egon Brandenburger[133]) in Daniël en Mc 13.
* de interactie tussen apocalyptiek en paranese in Daniël, die altijd gevonden wordt in apocalyptische teksten, terwijl in Mc 13 de paranese de overhand heeft. (Paul Myers[134])
De conclusie van bovenstaande moet wellicht zijn dat iedere onderzoeker die een parallel ontdekt tussen Mc 13 en het boek Daniël, vanuit Daniël probeert de betekenis en de duiding voor Mc 13 te vinden. Een aantal van deze onderzoekers gaat een stap verder en ziet niet alleen parallellie op één punt, maar heeft ook oog voor een overeenstemming in de opeenvolging van de gebeurtenissen. De opeenvolging van bepaalde gebeurtenissen in het boek Daniël en andere Joods-apocalyptische literatuur, waarvan de weerslag gevonden wordt in Mc 13, helpt de lezer om inzicht te krijgen in de loop van de geschiedenis.

---

[129] Hartman, Lars, *Prophecy Interpreted,* The formation of some Jewish apocalyptic texts and of the eschatological discourse Mark 13 Par., 1966, p 12, 'the Gospel text which deals with 'ta eschata' most thoroughly, viz Mk 13 par, has fallen into some obscurity.'
[130] Hartman, *Prophecy Interpreted,* p 28, 'The preliminary Time of Evil. B. Divine intervention. C. The Judgement. D. The fate of sinners. E. The joy of the elect.'
[131] Graham, Helen R., 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', M.M. Maryknoll Sisters Quezoncity, *Philippines Biblical Theology Bulletin,* vol. xvi.
[132] Grayston, K., *the study of Mark XIII* , 1973, p 371-387
[133] Brandenburger, Egon*, Markus 13 und die Apokalyptik*, 1984, 182 p.
[134] Myers, Paul, 'une lecture synchronique', *'Études Theologiques & Religieuses'* ,1992/4, TOME 67, Vancouver 'Marc 13, p 481, 'Il est vrai que 'l apocalyptique contient souvent des exhortations (guerre, tremblements de terre), mais ici le materiel parénétique (prendre, garde, veiller) controle le texte et c'est l'interaction entre les deux genres qui structure le chapitre.'

De 'verwoestende gruwel' in Daniël 9:27 en de periodisering van de tijd.
Wanneer we zoeken naar de betekenis van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Daniël 9:27, is het belangrijk – zoals gezegd - om er oog voor te hebben dat deze deel uitmaakt van het grote geheel van het zeventigwekenvisioen in vs. 24-27. Dat grotere geheel vormt, naar de woorden van Collins en Freedholm, een belangrijk voorbeeld van *de periodisering van de geschiedenis.*
De toorn van God. Voor ons onderzoek is het niet het hoofddoel om een antwoord te vinden op de vraag, waarom er zoiets is als een vaste opeenvolging van de geschiedenis. Toch zou het een omissie zijn, de reden die in het boek Daniël en dat nog wel juist in verband met het zeventigwekenvisioen ervoor gegeven wordt, niet te noemen. Volgens Daniël 9:24 is de achtergrond van de periodisering van de geschiedenis: de toorn van God. In Daniël 9 doet Daniël een beroep op Gods genade. Hij brengt God het woord van Jeremia in herinnering. Deze heeft gesproken over 70 jaar. Dat zou de duur van de ballingschap zijn. Daarna zou God Zijn volk weer terugbrengen naar het land van herkomst en het verbond weer herstellen. Terwijl Daniël nog aan het bidden was, verschijnt Gabriël aan hem. Deze vertelt hem het zeventigwekenvisioen (Daniël 9:24-27). In dat visioen hoort Daniël dat er inderdaad een terugkeer zal zijn van het Joodse volk, maar dat de periode waarin de toorn van God is uitgewoed (Daniël 8:19 en 11:36) daarmee nog niet is afgesloten. De periodisering van de geschiedenis hangt dus samen met de gebeurtenissen die zich *moeten* voltrekken, voordat de toorn van God is omgezet in eeuwige gerechtigheid.

Het zeventigwekenvisioen in Daniël 9:24-27 geeft een indruk van de dingen die noodzakelijk moeten gebeuren, *voordat de zonden zijn afgesloten* en *eeuwige gerechtigheid is gebracht*. Wanneer we de bepalende momenten volgens de commentaren op een rijtje zetten krijgen we het volgende beeld.
*** periode 1. (vs 25) Zeven weken:**
De straf van God voor Zijn volk Israël die tot uiting kwam in de verwoesting van Jeruzalem en de tempel en de ballingschap. Belofte van terugkeer.
*** periode 2. (vs 25, 26) Tweeënzestig weken:**
Een Gezalfde koning en de mogelijkheid om terug te keren naar land van herkomst.
De terugkeer van het Joodse volk naar land van herkomst. Herbouw van stad en tempel.
Een - naar verhouding - lange tijd, die niet zonder moeilijkheden verloopt.
* **periode 3. (vs 27) een week**
Moord op Gezalfde. Aanval op godsdienst van Israël. De 'verwoestende gruwel'. Grote verdrukking. Gods reddend ingrijpen. Dood van de tegenstander.

Periodisering van de geschiedenis. Alle commentaren maken ons er onbedoeld van bewust dat de 'verwoestende gruwel' deel uitmaakt van *de periodisering van de geschiedenis.* In dat punt zijn wij buitengewoon geïnteresseerd, want het zegt veel over de uitdrukking. Van de opeenvolgende perioden vormt de 'verwoestende gruwel' de laatste en misschien wel meest ingrijpende gebeurtenis. In deze scriptie gaan we mee met die commentaren die in de 'verwoestende gruwel' van vs. 27 een verwijzing zien naar de voorlopige vervulling in het optreden van Antiochus Epiphanes IV. Een belangrijke overweging hierbij is het door ons geconstateerde kennelijke besef van de schrijver van het boek met betrekking tot *de voorlopige vervulling* onder Antiochus Epiphanes IV en de *definitieve vervulling* in de toekomst. Een bevestiging van het gegeven dat het ook in Daniël 9 om een voorlopige vervulling gaat, is het ontbreken van *het oordeel* en *het eeuwige koningschap van God en Zijn volk* in Daniël 9, zoals was aangekondigd in Daniël 7. Het enige wat in de voorlopige vervulling – ook elders – wel genoemd wordt, is het einde oftewel de dood van de tegenstander van God en Zijn volk. Collins en Freedholm maken ons ervan bewust dat er in het boek Daniël op meer dan een manier sprake is van die zgn. *periodisering van de geschiedenis:* de vier Rijken in Daniël 2 en de vier dieren in Daniël 7 staan ook voor een ontwikkeling van de geschiedenis in verband met Gods Koninkrijk. De Rijken die van kostbaar naar doorsnee metaal gaan, worden er niet beter op. Dit teruglopen van de rijken in gerechtigheid en barmhartigheid

loopt uit op de overname van de macht door het Koninkrijk van God op een moment dat het einde niet ver meer kan zijn. Datzelfde geldt in zekere zin van het zeventigwekenvisioen dat loopt van de tijd van de ballingschap onder Babel van 586 v Chr. tot het optreden van Antiochus Epiphanes IV in 167 v Chr. Er zijn nogal wat dwarsverbanden te noemen tussen de periodisering in het zeventigwekenvisioen en die van de vier Rijken. De toorn van God begonnen met de ballingschap komt pas tot rust als vrome Joden een tegenstander van God en Zijn volk gelovig het hoofd bieden. Op die wijze zal de *toorn van God* genoemd in Daniël 8:19 en 9:24 en 11:36 tot rust komen bij Gods reddende ingrijpen bij *'verwoestende gruwel'* in 8:13, 9:27, 11:31 en 12:11. Het is interessant en belangwekkend om te zien welk licht de periodisering van de geschiedenis op de 'verwoestende gruwel' werpt in Mc 13:14.

De 'verwoestende gruwel' in Daniël 9:27 vanuit Marcus 13:14.
Er zijn verschillende geleerden (Maier) die bij de 'verwoestende gruwel' in Daniël 9 de link leggen met de tempelverwoesting in het jaar 70 n Chr. Onderzoekers die Marcus 13 bestuderen, zien de 'verwoestende gruwel' vaak ook in vervulling gaan bij de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. Toch is juist in Daniël 9:24-27 (maar ook bij de verwante uitdrukkingen in 8:13 en 11:31) merkbaar dat er een ingrijpend verschil is tussen de verwoesting van de tempel in 586 v Chr. en die van 167 v Chr. De verwoesting van Jeruzalem in 586 v Chr. is *een straf van God* terwijl de verwoesting c.q. verlating van de tempel in 167 v Chr. ging om een vijandelijke aanval op de het geloof van Israël en de tempel van God, waarbij God na korte tijd reddend optreedt voor Zijn volk. Dat is een ingrijpend verschil dat niet mag worden veronachtzaamd bij de interpretatie van Daniël 9:27 en Mc 13:14: een straf van God voor Zijn volk is immers van geheel andere orde dan een aanval op het geloof van Israël en de tempel van God, waarbij God reddend ingrijpt ten gunste van Israël. Het zeventigwekenvisioen loopt van de verwoesting van de tempel in 586 v Chr. (als straf van God) tot aan de verwoesting van de tempel 164 v Chr. (als aanval op God en de gelovigen). De woorden lijken op elkaar, maar tekenen een zeer verschillende realiteit. Aangezien de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. een straf van God was (anti-tempelthema in Mc 13) kan dit niet de vervulling zijn van de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14. Wanneer men recht wil doen aan de profetische en historische achtergrond van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël, kan men dit begrip noch vanuit Daniël 9:27 noch vanuit Mc 13:14 toepassen op de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr.

Naast dit gegeven van *straf van God* of *Gods reddend ingrijpen*, *tempelvernietiging* of *tempelontwijding* is er nog meer licht dat vanuit Daniël 9 over het gebruik van dezelfde uitdrukking in Mc 13:14 valt. De 'verwoestende gruwel' maakt namelijk – zo leren we uit Daniël 9:24-27 - deel uit van *een periodisering van de tijd*. Wanneer we vanuit deze wetenschap naar Mc 13 kijken, zien we in de vele bepalingen van tijd die op vs. 14 uitlopen en ook in de opmerkingen als *Die dingen moeten gebeuren, maar daarmee is het einde nog niet gekomen* en een gegeven als *Want eerst moet aan alle volken het goede nieuws worden verkondigd* dat evenals in Daniël 9:24-27 ook in Mc 13 sprake is van een periodisering van de tijd. Daarin gaat het niet vooral om het vooraf kennen van precieze tijdstippen en jaren, maar om het feit dat een aantal dingen zich moet voltrekken in de geschiedenis, voordat men de 'verwoestende gruwel' kan verwachten.

Conclusie Wat in Daniël 9 (het visioen van de zeventigweken) en in heel het boek Daniël met de opeenvolging van de vier Rijken duidelijk zichtbaar wordt in relatie tot het geloof van Israel, is dat de 'verwoestende gruwel' deel uitmaakt van een groter geheel. De 'verwoestende gruwel' staat voor de aanval op het geloof van Israël en de God van Israël aan het einde van de periode, terwijl de periode begint met de verwoesting van stad en tempel als straf van God. (Daniël 1:1,2). Wanneer we goed opletten ontdekken we in Mc 13 - naast de directe gebeurtenissen rondom de 'verwoestende gruwel' (aanval op God en Zijn volk, de grote verdrukking, Gods reddend ingrijpen) - ook een periodisering van de geschiedenis, die op beslissende punten vergelijkbaar is met de perioden zoals

aangetroffen in het zeventigwekenvisioen, beginnend met de tempelverwoesting in het jaar 70 n Chr. als straf van God en uitlopend op het optreden van de antichrist.

3.3.3. De 'verwoestende gruwel' in Daniël 12:11 als toekomstverwachting

De 'verwoestende gruwel' in Daniël 8, 9 en 11 lijkt om bovengenoemde redenen te gaan om een *voorlopige vervulling* van de voorzegging in Daniël 7 over de aanval op God en de gelovigen. In Daniël 12 lijkt het om de verwachting van *de definitieve vervulling* te gaan.

Daniël 12 en de definitieve vervulling gezien vanuit Daniël .
Er zijn allerlei aanwijzingen vanuit het boek Daniël die wijzen in de richting dat Daniël 12 de voorzegging van de definitieve vervulling in zich bergt.
* De meeste commentaren zien de voorzegging van Daniël 11 parallel lopen met de historische situatie onder Antiochus Epiphanes IV en wel tot vers 36 of vs. 40 van dat hoofdstuk. Vanaf 11:40 zou het gaan om echte voorzegging. In ieder geval is hier het directe verband met de historisch bekende achtergrond volgens de meeste onderzoekers afwezig.
* In Daniël 12:1-3 vinden we *de grote verdrukking*, maar wat belangrijker is ook *het oordeel* en *het eeuwig koningschap van de heiligen*, zoals in de voorzegging van Daniël 7 uitgesproken. Er is met andere woorden in Daniël 12 sprake van *de definitieve en volledige vervulling van Daniël 7*.
* In Daniël 12 komt de uitdrukking *'Eén tijd, een dubbele en een halve tijd' voor als antwoord op de vraag naar het 'Hoelang?'.* Precies deze tijdsaanduiding - variaties op hetzelfde thema vinden we in Daniël 8 en ook in Daniël 12 - komt alleen voor in Daniël 7:25. Met deze uitdrukking wordt dus teruggegrepen op de oorspronkelijke voorzegging die de definitieve vervulling aanduidde.

Daniël 12 en de definitieve vervulling gezien vanuit Marcus 13.
Marcus 13 bevestigt de visie dat we in Daniël 12 met de voorzegging van de definitieve en volledige vervulling te maken hebben. In Mc 13 legt Jezus een relatie met het boek Daniël, vooral met het toekomstgerichte hoofdstuk Daniël 12.
* De wijze van uitdrukken in Mc 13:19 '*verschrikkingen als er in die tijd zullen plaatsvinden, zijn er sinds het begin van Gods schepping nooit geweest'* (Thlipsis, hoia ou gegonen toiautè ap' archès ktiseoos) vertoont opmerkelijke overeenkomsten met Daniël 12:1 'een tijd van verdrukking, zoals er niet geweest is sinds er volken bestaan' (thlipsis hoia ou gegonen af' hou gegenètai ethnos epi tès gès).
* Nestle legt een verband tussen *'Lezer, begrijp dit goed' (ho anaginooskoon noeitoo)* en Daniël 12:4 waar Daniël de opdracht krijgt *om het boek te verzegelen tot de eindtijd* gevolgd door de opmerking '*Velen zullen op zoek gaan en de kennis zal toenemen.*'
* De uitdrukking *'Lezer, begrijp dit goed'* in Mc 13:14 (Noeito), verwijst naar Daniël 12:10 (Ford). *Bin*, oftewel *begrijpen*, is volgens Ford een kenmerkend woord in het boek Daniël.
* De wijze van uitdrukken *'Wanneer gaat dat allemaal gebeuren'* (tauta sunteleisthai panta) in de vraag van de leerlingen in Mc 13:4, wijst in de Griekse grondtekst direct naar Daniël 12:7. ('suntelestesetai panta tauta'.)
* Jezus' gebruik van de uitdrukking de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 en die uitdrukking in de Griekse vertaling van Daniël 12:11 (LXX en Theodotion) komen *letterlijk* overeen: 'bdelugma tes ermooseos' (Nestle). Bij de parallelle uitdrukkingen in Daniël 8:13, 9:27 en 11:31 komen meer of minder kleine verschillen voor.
* 'Wie volhoudt, wordt gered' uit Mc 13:33-36 sluit aan bij Daniël 12:1,12 (Mann).

Conclusie: Vanuit het boek Daniël zelf, maar bevestigd door de referenties vanuit Mc 13, wordt duidelijk dat we in Daniël 12 - vermoedelijk vanaf Daniël 11:40 - te maken hebben met de voorzegging van de definitieve en volledige vervulling van de profetie van Daniël 7. De voorlopige vervulling zoals beschreven in Daniël 8-11 vormt hiervan een voorbode en voorbeeld. Dit geeft ons de gelegenheid om vanaf nu sterker de bevindingen over de 'verwoestende gruwel' vanuit het boek Daniël en die van Mc 13 bij elkaar te brengen.

4. De betekenis van de 'verwoestende gruwel' in Daniël en Mc 13.

4.1. De 'verwoestende gruwel' in relatie tot de tempelverwoesting in 70 n Chr.

We hebben in hoofdstuk 3 aannemelijk gemaakt dat de voorzegging in Daniël 7 zijn *voorlopige vervulling* vindt in Daniël 8-11. Die *voorlopige vervulling* geeft een goed inzicht in de betekenis van de 'verwoestende gruwel' zowel in Daniël 9:27 als in Daniël 11:31 (en ook in Daniël 8:13). De verwachting van de *definitieve vervulling* is in Daniël 12 geformuleerd, mogelijk vanaf 11:40. We hebben gezien dat dit ook het hoofdstuk is, waaraan Mc 13 op verschillende manieren direct refereert. De eschatologie van Jezus in Mc 13 en van Daniël 12 blijken beide op de toekomst gericht te zijn. De *voorlopige vervulling* in Daniël 8-11 geeft een goed inzicht in *de periodisering van de tijd* en *de historische realiteit* die bepalend is voor uitdrukking de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14. Nu het in Daniël 12 en Mc 13:14 om de verwachting van *de definitieve vervulling* gaat, kunnen we aan de hand van Daniël 8-11 mogelijk tot een beter verstaan komen van Mc 13 in zijn geheel en vs.14 in het bijzonder.

4.1.1. Vervulling in de verwoesting van 70 n Chr.

We laten nu een aantal onderzoeken naar Marcus 13 de revue passeren. We zullen er op letten welke betekenis de onderzoeker toekent aan de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël en ook hoe hij of zij deze betekenis benut voor het verstaan van Mc 13.

De Caligula-crisis als achtergrond van Mc 13. N.H. Taylor[135] ziet allerlei vormen van tempelontwijding in de tijd van Jezus. Volgens Taylor was het evenwel de Caligula-crisis die het begrip van de 'verwoestende gruwel' de christelijke eschatologie binnen bracht.[136] Keizer Caligula probeerde namelijk in 39/41 n Chr. een standbeeld van zichzelf in de tempel te brengen, vergelijkbaar met wat Antiochus Epiphanes IV deed in 167 v. Chr. In Daniël 11 staat deze geschiedenis opgetekend van die heiligschennis van de tempel rondom 167 v Chr. In die geschiedenis valt het woord 'verwoestende gruwel', dat Caligula met zijn actie onder het stof vandaan gehaald zou hebben. Taylor staat sterk, wanneer hij ons bewust maakt van nog andere zaken die in het begin van de eerste eeuw speelden en uitstekend bij Mc 13 passen, namelijk mensen die beweren dat ze de Messias zijn. Vergelijk de verzen vs. 5, 6, 21, 22 in Mc 13. Er is inderdaad in die tijd, behalve van een poging tot tempelontwijding, ook sprake van 'valse Messiassen', zoals Theudas, Simon Magus en de Egyptenaar. Verder behoorden rechtzaken en vervolgingen, waarop Mc 13:5-13 doelt, tot de werkelijkheid van dat moment. Taylor ziet de omstandigheden van Mc 13 als achtergrond van de situatie waarin de Palestijnse christenen van die dagen verkeerden.[137] Hij verwijst hierbij naar de lotgevallen van de discipelen in het begin van het boek Handelingen. Taylor ziet de nasleep van de Caligula-crisis als de historische setting van deze verzen[138]. Toch is het plaatje dat de achtergrond van Mc 13 moet vormen nog niet compleet: De tekenen aan de hemel en de komst van de Mensenzoon ontbreken. Met betrekking tot Mc 13:14-20 geeft hij toe dat dit verwachtingen zijn die nog wachten op een toekomstige vervulling. Taylor stelt in zijn conclusie dat de Caligula-crisis als voorteken voor de komst van Christus, zich in deze tijd verwortelde in de christelijke eschatologie. In zijn woorden: 'The expectation of desecration of the temple through imperial idolatry, as a prelude to the eschatological return of Christ, became rooted in Christian expectations at this time.' De eschatologische verlossing bleef evenwel uit. De aanwijzing die Taylor ziet voor het

[135] Taylor, N.H., 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis', Part II, The Markan eschatology discourse, *JSNT,* 62 , 1996, p 13-41.
[136] Taylor, 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis', p 14,15.
[137] Taylor, 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis', p 19, 'My hypothesis is that Mk 13:5-27 reflects the circumstances of the Palestinian Christians during this period (…).'
[138] Taylor, 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis', p 35 'The aftermath of the Caligula crisis would therefore seem the most plausible setting for these verses.'

uitblijven van de verlossing, is dat de christenen problemen kregen met 'the delayed parousia'.[139]

De 'verwoestende gruwel' is de tempelverwoesting van 70 n Chr. Gerhard Maier[140] schrijft in zijn *Marcuscommentaar* over de relatie tussen tempelontwijding door Antiochus Epiphanes IV en de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14. Maier gaat er vanuit dat verschillende leerlingen met eigen ogen de vervulling zullen meemaken. Dat maakt hij op uit vs. 14 'wanneer jullie zien'. De opmerking in vs. 14 (lezer begrijp dit goed) verwijst volgens Maier naar Daniël en de tempelontwijding in 167 v Chr.[141] Interessant genoeg zag Jezus blijkbaar het gebeuren in de tweede eeuw v Chr. nog niet als de definitieve vervulling. Maier ziet de verwoesting van Jeruzalem in 70 na Chr. als vervulling van Mc 13:14. Hij maakt overigens een helder onderscheid tussen tempelverwoesting en -ontwijding. Wat er in 167 v Chr. gebeurde, was tempelontwijding. Toch ziet Maier 70 na Chr. als vervulling van Mc 13:14. Wat hem over de streep haalt is het feit dat er ook in 70 na Chr. sprake was van tempelontwijding. Dat maakt dat naast 'verwoesting' – dat woord gebruikt Marcus in vs. 14 - ook iets van 'de gruwel' te zien is geweest, waar datzelfde vers melding van maakt. Mc 13:14 is derhalve in Maiers ogen de vervulling van Mc 13:2,4.

Actuele en toekomstige vormen van 'tempelontwijding'. James Brooks[142] geeft in zijn commentaar op Marcus een overzicht van de tempelontwijdingen die plaatsvonden in het begin van onze jaartelling. Tegelijkertijd krijgen we zijn zienswijze te horen over de 'verwoestende gruwel'. Brooks refereert met die uitdrukking aan Daniël en maakt een helder onderscheid tussen verwoesting en ontwijding.[143] Hij ziet de gebeurtenissen van 167-164 v Chr. als prototype van een reeks van tempelontwijdingen. Hij noemt bijvoorbeeld de Romeinse generaal Pompei die in 63 v Chr. Jeruzalem veroverde en de tempel binnenging; de gouverneur Pilatus die afgodische standaards de stad binnen bracht; en wat Caligula probeerde in 40 n Chr. Ook noemt hij als voorbeeld de Zeloten

---

[139] Taylor, 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis', p 38. 'While undoubtedly informed in part by experiences of the Palestinian Christians, these are nevertheless future expectations.'
[140] Maier, Gerhard, *Marcus-Evangelium,* Bibelkommentar zum NT., Holzgerlingen, 2000.
[141] Maier, *Marcus-Evangelium,* p 555, 556, 'Der Wechsel erfolgt beinahe abrupt: *Wenn ihr aber den Greuel der Verwüstung stehen sieht, wo er nicht sollte* (v 14). '*Ihr seht'*: also wird es mindestens ein Teil der damaligen Jünger noch erleben. Das war in der Tat der Fall. Johannes zumindest, der erst ca 100 n Chr. starb, hat es noch erlebt, vermutlich auch Andreas, Matthäus und Philippus*. Greuel der Verwüstung* ist ein Atl. Ausdruck, dem wir in Dan 9:27; 11:31 und 12:11 begegnen. Gerade deshalb, weil man davon im AT liest, kann Jesus auffordern: *Wer es liest, erfasse es.* (vgl Dan 12:4) Damit ist die Aufgabe gestellt den *Greuel der Verwüstung* zu identifizieren. Dabei kommt dem Begriff V*erwüstung* eine Schlüsselrolle zu. Verwüstung bedeutet die Entheiligung des Tempels (Dan 8:11). Eine solche Verwüstung des Heiligtums durch einen aufgestellten Greuel (Zeichen des Göttzendienstes) fand unter Antiochus Epiphanes IV (175-164 v Chr.) statt (vgl 1 Makk 1:57; 6:7). Dieser Antiochus Epiphanes IV von Syrien errichtete am 25 Dezember 167 v Chr. im Tempel einen griechischen Altar auf dem Schweine geopfert wurden. (1 Makk 1:46ff) (…) Interessanterweise sah Jesus darin noch nicht die volle Erfüllung von Daniël 9:27; 11:31 en 12:11. Vielmehr sollte eine weitere Erfüllung kommen. Diese weitere Erfüllung geschah durch die Römer, die im Jahre 70 n Chr. den zweiten Tempel zerstörten und im Tempelgebäude ihre Legionsadler aufpflanzten. Ja, sie opferten sogar diesen Legionsadlern. Josephus, der Zeitgenosse des Paulus, berichtet darüber: Als der Tempel selbst sowie alle umliegenden Gebäude in Flammen standen, trugen die Römer ihre Feldzeichen in den heiligen Bezirk und stellten sie dem östlichen Tor gegenüber auf. Eben an dieser Stelle brachten sie ihnen dann Opfer dar. (Jüdischen Krieg 6 Buch Paragr. 316) Jesus hat also auch insoweit mit seiner Prophetie recht behalten.'
[142] Brooks, James A, *Mark*, The New American commentary, Broadman Press, Nashville, 1991.
[143] Brooks, *Mark,* p 212, 'The expression 'abomination that causes desolation' (...) goes back to Dan 9:27,11:31, en 12:11 and 1 Macc 1:54. The word 'abomination' indicates that which is repulsive to God and his people. The word 'desolation' suggests that as a result of its profanation the temple is abandoned by the true people of God. In Daniel and 1 Maccabees the words refer to the statue of Zeus Olympus and the pagan altar Ant. Epiphanes of Seleucid Syria erected in the Jerusalem temple in 167 B.C. Originally the expression referred not to the destruction of the temple, but to its desecration by a foreign persecutor.'

die niet in de tempel hadden mogen komen in 70 n Chr. Voor deze schrijver is de verwoesting cq. ontwijding van de tempel door Titus in 70 n Chr. de eerste vervulling van de 'verwoestende gruwel' in Mc 13, terwijl in de toekomst de definitieve vervulling wordt verwacht[144]. Wat de toekomstige vervulling betreft legt Brooks een verband vanuit het mannelijk (estekota) 'staan' in vs. 14, met de wetteloze mens van 2 Tes. 2:1-12. Terwijl de tempel in 167 v Chr. ontwijd werd door een altaar en/of een beeld van Zeus, zou de toekomstige ontwijding door een mens gebeuren. 'In the second instance the term appears to refer to a future sacrilege by some profane and oppressive person, possibly the man of lawlessness of 2 Tes 2:1-12. The word 'abomination' is neuter, but the participle 'standing' contrary to proper grammar, is masculine. (…) This consideration may indicate that the future abomination is a person rather than an object or event.' Brooks geeft met zijn commentaar aan dat het boek Daniël een diepe verbondenheid kent met de Apocalyps van Marcus en goed gekend moet worden, wil men Mc 13 verstaan.

Zoeken naar de relatie tussen de Apocalyps en de geschiedenis. Dyer[145] ziet de apocalyptische woorden van Mc 13:32 in eerste instantie als historisch ervaren realiteit voor de christelijke gemeente van Syrië. Deze gemeente ving vluchtelingen op uit de verwoeste stad Jeruzalem in het jaar 70 n Chr. Met onder meer een beroep op Deutr. 18:22 (profetie moet blijken), maar sterker nog vanuit de historische situatie van de hoorders, pleit Dyer voor datering van het boek Marcus na de Joodse oorlog. Uit de wijze waarop historici (Josephus) de verwoesting van Jeruzalem en tempel beschreven, is op te maken dat dit als een apocalyptisch gebeuren werd ervaren[146]. Dyer ziet de verwoesting van de tempel in 70 n Chr. niet als de definitieve vervulling van Mc 13:14, maar een eerste vervulling daarvan. Een belangrijk aanknopingspunt voor Dyer zijn de woorden: '*lezer, begrijp dit goed'*. Volgens Dyer was er in die tijd geen sprake van lezers, maar eerder van hoorders van het Evangelie, die het begrepen vanuit hun eigen ervaring.[147] Wat die mensen wel konden lezen 'when you see' en ook lazen, was het geld in hun hand, waarop de beeltenis te zien was van Vespasianus 69 n Chr. die volgens Dyer niet mocht worden afgebeeld op de munt, omdat hij nog geen keizer was. Hij refereert hier aan Mc 13:14 'ziet staan waar hij niet behoort'. Op dat moment werd die mensen aangeraden te vluchten.[148] Ook voor Dyer is het woord 'deze generatie' (40 jaar) veelzeggend. Die mensen maakten het zelf mee.[149] Het historische wordt een voorafbeelding van het eschatologische.[150] Dyer let op het onderscheid in termen als 'in die dagen' of 'in die tijd' van vers 17, 19 en 24 - wat op een historische situatie duidt - én de eschatologische gebeurtenis in vers 32, die wordt aangeduid met de term 'op die dag' of 'dat uur', zodat men vanuit de historie oog krijgt voor de eschatologie.[151] Het

---

[144] Brooks, *Mark*, p 207-208, 'His answer applied first to events in the near future, especially the destruction of Jerusalem and its temple in A.D. 70, and second to the end of the world and his own return.'

[145] Dyer, Keith D., 'But concerning that day..' (Mark 13:32) "prophetic" and "apocalyptic" eschatology in Mk 13', *SBL Seminar papers,* 1999,

[146] Dyer, 'But concerning that day..', p 114.

[147] Dyer, 'But concerning that day..', p 112, 'The exhortation to read texts and understand them carefully (whether Daniel or a pamphlet) means nothing to a community largely without texts or the skills to read them.'

[148] Dyer, 'But concerning that day..', p 113.

[149] Dyer, 'But concerning that day..', p 105, 'I shall argue that the corresponding shift from 'apocalyptic' (transcendent) to 'prophetic' (history) categories is more consistent with the processes behind the birth of a written gospel in an oral culture.'

[150] Dyer, 'But concerning that day..', p 117, 'The assurance that Jesus' discourse will not pass away (v 31) then acts as a transition between recent and current events (which v 30 makes very clear) and future cosmic events (v 31) about which no-one apart from God can know anything (v 32).'

[151] Dyer, 'But concerning that day..', p 121, 'Thus the discourse which acts as the last will and testament of Jesus in Mark can be read as a testament should: as words of verified prophecy giving reassurance and exhortation to the authorial audience. Whilst these words historize the recent apocalyptic events experienced by some in the community, they do not tame nor nullify the threat

zoeken naar een relatie tussen de Apocalyps en de geschiedenis wordt zeker gestimuleerd door de wijze waarop in Mc 13 is geredigeerd. Ook het boek Daniël richt - met vragen als 'hoelang' en 'wanneer' en 'nog niet' - de ogen op de historische vervulling.

Het christelijk onderwijs en de moeilijkheden die de kerk ondervond. Beasley-Murray[152] voelt zich erg verwant met de benadering van C.H. Dodd, die Mc 13 rekent tot de 'Christian catechesis'[153]. Mede gelet op het onderwijs van Paulus aan de kerk in bijvoorbeeld 1 Tes 2:13; 4:1-8; 2 Tes 2:15; 3:6. Beasley-Murray volgt D.A. Koch, die de lijn van 'eschatologische instructie aan het eind' bij Mt ook bij Mc 8:27-9:1 opmerkt als 'the central discourse' van Mc 13. Op de vraag of er een link is met de lijdensgeschiedenis, wordt R.H. Lightfoot geciteerd die de toespraak in Mc 13, waarvan de taal ontleend is aan het boek Daniël - over lijden en volharding; redding en vernietiging - onlosmakelijk verbindt met de persoon van de Mensenzoon[154]. De termen 'overleveren' en 'weest waakzaam' komen in de lijdensgeschiedenis terug. De 'sitz im Leben' is gegeven met het christelijk onderwijs en de moeilijkheden die de kerk ondervond.[155]
De vraag of Mc 13 een Apocalyps is, welke definitie men ook hanteert, blijft om vs. 14 cirkelen.[156] Beasley-Murray merkt op dat het Joodse volk met de achterliggende geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV vertrouwd was, vanwege het jaarlijkse feest van de tempelvernieuwing. Als doel van de eschatologische rede van Jezus noemt Beasley-Murray 1. om het geloof te versterken en 2. om de christenen te waarschuwen tegen valse leringen met betrekking tot het einde. Beasley-Murray legt geen relatie vanuit de eschatologie naar de geschiedenis en ziet dat dus ook niet als een van de doelen van Mc 13. Bij Mc 8:27-9:1 en Mc 13 ziet Beasley-Murray de lijdensgeschiedenis in het verlengde liggen. In 'a commentary on Mark 13' legt Beasley-Murray een verband tussen de 'verwoestende gruwel' en Jer. 25:8-12; 29:10-14 en Ez 5:11-15. Dat neemt niet weg dat Beasley-Murray Mc 13:14 zo interpreteert dat een ontwijding de aanleiding zal zijn voor een verwoesting van stad en tempel en daarmee vers 2 verbindt met vers 14.[157] Beasley-Murray houdt open wanneer en waar dit zal geschieden.

De 'verwoestende gruwel' wordt in de eerste plaats vervuld in de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. Volgens Such[158] is *het teken* waarnaar gevraagd wordt in vs. 4 de 'verwoestende gruwel' in vs. 14. De 'verwoestende gruwel' wordt volgens Such vervuld bij de verwoesting van de tempel in 70 na Chr.[159] Anderen zijn van mening dat met de komst van de antichrist ook de eindtijd zou ingaan. Omdat dit niet gebeurd is met de

---

of the apocalypse altogether. There is still an End to be faced in the cosmos (v31) and extentially (v 34-36 14:32-42) about which even Jesus knows nothing (v 32).'

[152] Beasley-Murray, George R*., Jesus and the Last Days, The interpretation of the Olivet Discourse,* Peabody, 1993.

[153] Beasley-Murray, *Jesus and the Last Days,* p 350, 'The custom of setting esch. instruction at the end of a writing is adhered to with remarkable consistency in Mt Gospel. Mt 10:17-39; 13:24ev, 36ev, 47ev. 18:23-35 23:31-39; 24 en 25.'

[154] Beasley-Murray, *Jesus and the Last Days,* p 354, 'it can be viewed as an esch. exposition of the prophecy, wherein the doom of the temple, city and people of God is related to the accomplishment of God's ultimate purpose in history and to the vocation of the followers of the Son of man.'

[155] Beasley-Murray, *Jesus and the Last Days,* p 360.

[156] Beasley-Murray, *Jesus and the Last Days,* p 367.

[157] Beasley-Murray, *Jesus and the Last Days,* p 411-416.

[158] Such, W.A., 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', *IBS,* 13, 1991, p 134-154.

[159] Such, 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', p 135, 'The carefully constructed introduction to chapter 13 (vv 1-4), based on a saying of Jesus in vs 2, is determined by the Markan *Sitz im Leben*. The emphatic pronouncement in vv. 2f is a clue to a preoccupation of Mark: the destruction of the Jerusalem temple. (…) 'In v. 4 'to semeion' is the interpretive key for unlocking the meaning of the saying in v 2. The bridge word 'semeion' unites the temporal specificity demanded by the coordinate 'pote' with the indirect interrogative 'ti' which pinpoints a specific event and a particular location.'

verwoesting van Jeruzalem, zien zij een onderscheid tussen de verzen 1-13 en 14 vv. Maar Such volgt Schrenk in een artikel van *TWNT* over 'sign'. Via 4 Ezra en 2 Baruch komt men achter het gedachtegoed rondom de term 'teken' in de tijd van Jezus. [160] De lezer denkt in die tijd – door invloed van de Joodse apocalyptische literatuur - bij een begrip als 'teken' aan de eindtijd. Such stelt dat het woord 'to semeion' in vs 4 bij de lezer een bepaald type informatie oproept. Dit woord roept volgens hem onwillekeurig associaties op met de eindtijd. Vandaar ook dat Such met het teken gaat zoeken in de richting van vs. 14. Hij vindt aanwijzingen dat de tekst ook in deze richting wijst. Such is van mening dat Mc 13 toewerkt naar een climax in vs 14.[161] Uit allerlei tijdsbepalingen van 'als' naar 'dan' van vs. 4-14 maakt hij een zekere climax op die leidt naar de 'verwoestende gruwel'.[162] In v 14 is het doel bereikt. Such merkt op dat 'to bdelugma tes eremooseoos' verwijst naar Dan 9:27 11:31, 12:11. Eenzelfde soort van tempelontwijding als bij Antiochus Epiphanes IV stond in die tijd op het punt te gebeuren. [163] Met andere woorden: de 'verwoestende gruwel' geeft als het ware het startschot voor eindtijdgebeurtenissen die elkaar achtereenvolgens zullen opvolgen. Such hanteert hier de term 'timetable'. Daarmee suggereert hij dat er sprake zou zijn van een soort tijdschema, van gebeurtenissen die plaatsvinden voor het einde, aan de hand waarvan men enig inzicht kan verwerven in het verloop van de tijd en de nabijheid van het einde. Zoals gezegd stelt Such de 'verwoestende gruwel' gelijk met de tempelverwoesting in het jaar 70 na Chr. Hij haalt zich daarmee een probleem op de hals vanwege het historische, maar ook apocalyptische karakter van de dingen die daarna niet gebeuren: dit 'lost hij op' door te spreken over de twee kanten oftewel de twee vragen die achter de vraag naar het teken, zouden liggen.[164] Dit komt over als een hinken op twee gedachten. Wanneer er één teken is en de verwoesting is de vervulling dan wordt het lastig als er een dubbele vervulling is. Such voelt dit aan en zegt: 'Could not these difficulties stem from Mark trying to hold together two related events – the destruction of the city (...) and the anticipation of a period of an onslaught of evil heralding the end time woes proper?' Nadat hij - zoals de meeste onderzoekers doen – de lezer ervan bewust heeft gemaakt dat 'estekota' in vs. 14 wijst op een persoon, vraagt hij zich af wie nu de vervulling is van dit teken en dan komt hij uit op Titus onder wiens leiding Jeruzalem is verwoest en de tempel ontwijd, al vormt deze verwoesting tegelijkertijd een beeld van de toekomstige verwoester.[165] Vanaf het jaar 70 n Chr. is 'the beginning of the count down to the End.'

4.1.2. Een paar ijkpunten in Mc 13: een verkenning van visies.

In een paar kolommen laten we de mening van meer dan twintig commentaren op Mc 13 de revue passeren. IJkpunt is hierbij vooral de vraag of Mc 13:14 volgens het commentaar vervuld wordt in de verwoesting van de tempel in 70 n Chr. en/of er sprake

---

[160] Such, 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', p 138, 'The destruction of the temple would therefore be a 'token' of judgement as well as a foretoken of the Parousia.' 4 Ezra 5:1: 'Now concerning the signs: behold the days are coming when those who dwell on earth shall be seized with great terror, and the way of truth shall be hidden and the land shall be barren of faith.' 2 Baruch 25:2-3 'This then will be the sign: When horror seizes the inhabitants of the earth and they fall into many tribulations and further, they fall into great torments.'

[161] Such, 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', p 139.

[162] Such, 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', p 142, 'Mark achieves this shaping vv 5-13 so that 'to semeion' in v 4 is targeted towards what is said in v 14 – in particular, to the two clauses in v 14 introduced by 'hotan de' and 'tote', which provide an unmistakable exactness that stems from v 4. 'When' this happens, 'then' this is that time.'

[163] Such, 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', p 143, 'In v 14 it targets a momentous end-time event which Jesus disciples must heed'. (…) For Mark, a similar but worse situation than that described in Daniel is about to develop – one triggering events of the end-time (13:15,19-20 Note 13:4 'sunteleistai, and v 24 – the 'abomination of desolation' brings about the end-time timetable cf Dan 12:11).'

[164] Such, 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', p 153.

[165] Such, 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', p 145, 'The destruction of the city under a Roman military leader forewarns of a coming crises that will envelop the entire earth and be unprecedented in the annals of suffering and warfare among mankind.'

is van eindtijdverwachting. Het is opmerkelijk dat vrijwel alle commentaren kiezen voor de en/en-variant, al is hun argumentatie en duiding verschillend. Om die reden hebben we in de voetnoten uit elk commentaar enkele relevante citaten opgenomen. Tegelijkertijd is – hoewel de duiding van de vijgenboom verderop aan de orde komt – geregistreerd hoe de commentaren de uitbottende vijgenboom interpreteren. De vraag is: Beschouwen de commentaren de vijgenboom in Mc 13:28 als symbool voor het herstel van het volk Israël of ziet men de vijgenboom als teken van de natuur? Velen kiezen voor de natuur: zoals uitlopende blad bij de vijgenboom wijst op de lente, zo wijzen de door Jezus aangegeven gebeurtenissen op de nabijheid van de eindtijd. In verband met *de periodisering van de tijd* is de vraag belangwekkend of de commentaren oog hebben voor de (climax in de) tijdsbepalingen en wat men in dit verband zegt over 'deze generatie'. Kortom: indien de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. niet de volledige vervulling is van de 'verwoestende gruwel', zegt Mc 13 dan ook iets over de dingen die moeten gebeuren voordat de eindtijd aanbreekt?

Commentaar	**Vijgenboom**	**Tijdsbepalingen** Wanneer (vs. 7, 10, 14) Het einde nog niet (vs. 7) Eerst het goede nieuws verkondigd (vs. 10)	**'verwoestende gruwel'** Verwoesting van stad en tempel in 70 n Chr. en/of de eindtijd.	**Deze generatie**
Klostermann[166]	Teken van de natuur[167]			
Branscomb[168]	?	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Beiden[169]	Tijdgenoten van Jezus
Van Leeuwen [170]	Teken van de natuur[171]	Het *moet* geschieden.	Beiden	Het Joodse volk

[166] Klostermann, Erich, *Das Markusevangelium*, Handbuch zum NT, Tübingen, 1936.
[167] Klostermann, *Das Markusevangelium,* p 137, 'Darf man ihn als den Baum ansehn dessen Grünen am charakteristischen ist? Oder muss man anerkennen dass das Ausschlagen irgendwelcher andere Bäume genau den gleichen Dienst getan hätte? Deshalb hätte Lc 'kai panta ta dendra' hinzugefügt, und denken E Schwarz Zeitschr. f.d. neutest. Wiss. 5. 80 ff. und Wellhausen an einen 'bekannten verdorrten Feigenbaum bei Jerusalem' auf dessen Ausschlagen als Zeichen der Endzeit das Volk gehofft habe (s zu 11:13 f) während Jesus diese Erwartung für eitel erkläre.'
[168] Branscomb, B. Harvie, *The gospel of Mark*, The Moffat New Testament commentary, London, 1946.
[169] Branscomb, *The gospel of Mark*, p 233, 'Verses 3 and 4 are obviously editorial, providing a setting for the discourse to follow. The question of the disciples is framed to connect two units of sayings which deal with different themes, the one with the destruction of the temple, the other with the End of the Age.'
[170] Van leeuwen, J.A.C., *Markus*, Korte Verklaring der heilige Schrift, Kampen, 1951.
[171] van Leeuwen, J.A.C., *Het heilig Evangelie naar de beschrijving van Markus,* Amsterdam, 1928. van Leeuwen over Mc 11:15 op p 201, 'Zoo staat deze vervloeking van de vijgeboom wat het karakter der handeling betreft op eene lijn met zoo menige symbolische handeling van een OT profeet van een Jesaja vooral ook van een Jeremia vgl. Jes 20:1vv; Jer 13:1vv; 19:1,2,10, 1 Kon 22:10vv. Het woord van Jezus en de uitwerking ervan vgl. vs. 20 symboliseert het gericht over Israel: als de vijgeboom die blad vertoont en waaraan dus vruchten verwacht mochten worden, die later wouden rijpen heeft het ook een uitwendig en oppervlakkig enthousiasme betoond, men heeft hem als Messias gehuldigd, en onder de toejuichingen van de schare is Hij Jeruzalem binnen gekomen. Maar de vruchten zijn er niet. (...) Over dit volk wordt het oordeel gesproken dat deze geestelijke vruchteloosheid zal treffen.'

		Het einde *nog niet*. *Eerst* moet het Evangelie wereldwijd verkondigd worden		
Keulers[172]		Eerst het goede nieuws verkondigd (vs. 10) Het einde *nog niet*.	Beiden	Deze én een toekomstige generatie.
Schlatter [173]	Teken van de natuur Mt 24:32	Het einde nog niet.	Beiden	Het Joodse volk Mt 24:34
Lohmeyer[174]	Teken van de natuur	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Eindtijd, antichrist.	pejoratief
Bolkestein[175]	Teken van de natuur[176]		Beiden[177]	
Rienecker[178]	Israel[179]	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Beiden	Het Joodse volk [180]
Grundmann[181]			Beiden[182]	
Johnson[183]	Teken van	Geen nadruk op	Eindtijd, antichrist.	?

[172] Keulers, Jos., *De Evangeliën volgens Marcus en Lucas*, Roermond, 1951,
[173] Schlatter, Adolf, *Die Evangelien nach Markus und Lukas*, Schlatters Erläuterungen zum NT, Stuttgart, 1954.
[174] Lohmeyer, Ernst, *Das Evangelium des Markus*, kritisch-exegetischer Kommentar über das NT, Göttungen, 1954.
[175] Bolkestein, M.H., *Het Evangelie naar Marcus*, *het verborgen Rijk*, De prediking van het NT, Nijkerk, 1954.
[176] Bolkestein, *Het Evangelie naar Marcus*, p 287, 'Te stoutmoedig is de verklaring die bij de vijgeboom hier genoemd wil denken aan de in 11:13 genoemde vijgeboom, die het beeld van Israël is. Volgens die verklaring zou Jezus, zoals later Paulus in Rom 11 een laatste aan het einde voorafgaande bekering van het volk Israël hebben verwacht. Maar in 11:14 wordt een zo scherp oordeel over de vijgeboom uitgesproken dat aan een toekomstige bekering niet gedacht schijnt te worden.'
[177] Bolkestein, *Het Evangelie naar Marcus*, p 273, 'Pas uit Jezus' antwoord blijkt, dat de val van de tempel samenhangt met de voleinding der wereld en Zijn komst.'
[178] Rienecker, Fritz, *Das Evangelium des Markus erklärt*, Wuppertaler Studienbibel, Wuppertal, 1955.
[179] Rienecker, *Das Evangelium des Markus erklärt*, p 229, 'Der Feigenbaum ist, wie wir es in Mk 11 schon gesagt haben, ein Abbild des Volkes Israel. Diesen Feigenbaum hatte sich der Vater gepflanzt zum Früchtebringen. Und Israel brachte keine Frucht und hatte darum nichts anderes zu erwarten als das Gericht. (…) Wenn es aber dann einstmal nach Gottes unausforschlichen Plan wieder Blätter hervortreiben wird, dann wird der Sommer nahe sein. d.h. dan wird die Wiederkehr des erhöhten Herrn und Heilandes in grosser Macht und Herrlichkeit sich nähern.'
[180] Rienecker, *Das Evangelium des Markus erklärt*, 'Und zugleich ist auch das andere gewiss: dass bis zum Vergehen dieser Welt das Volk der Juden (dies Geschlecht = he genea haute = dies Volk) vorhanden bleiben muss.'
[181] Grundmann, Walter, *Das Evangelium nach Markus*, Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament, Berlin, 1959.
[182] Grundmann, *Das Evangelium nach Markus*, Mk 13:4, 'Die Jünger fragen nach dem Wann des Geschehens und nach dem Zeichen, an dem der Anbruch des Geschehens erkennbar ist. Beide Fragen sind in aller Apokalyptik beherrschend, und ihrer Begriffswelt entstammt auch die Formulierung 'wann sich das alles vollenden wird'. Was aber meint 'das alles'? Offenbar das Ende des Tempels als Einleitung des Endes überhaupt.'
[183] Johnson, Sherman E., *A commentary on the Gospel according to St. Mark*, Black's New Testament commentaries, London, 1960.

	de natuur	tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.		
Schweizer [184]		Vast schema van eindtijd gebeurtenissen. Vgl. Openb 6 ev. Voorbeeld: *eerst* Voorbeeld: *nog niet.* Gebruikt termen als 'Fahrplan'[185] en Reiseprogramm'.	Beiden	De generatie van Jezus.
Hendriksen[186]	Teken van de natuur	langere tijd tussen val van Jeruzalem en wederkomst.	Beiden[187]	Het Joodse volk
Pesch[188]	Teken van de natuur.[189] Vijgeboom verliest blad in de Herfst.	tijdsbepalingen leiden tot de 'verwoestende gruwel' [190]	Beiden[191]	Tijdgenoten van Jezus en toekomstige generatie
Gnilka[192]	Teken van de natuur[193]	ja[194]	Beiden[195]	Tijdgenoten en

[184] Schweizer, Eduard, *Das Evangelium nach Markus,* Das Neue Testament Deutsch, Göttingen, 1974.
[185] Schweizer, *Das Evangelium nach Markus.* p 154 en p 158.
[186] Hendriksen, William, *Gospel of Mark,* New Testament Commentary, Edinburgh, 1976.
[187] Hendriksen, *Gospel of Mark,* Mk 13:4 'The very form in which, according to Matthew, the question is cast seems to indicate that, as these men (spokesmen for the rest of The Twelve) interpret the Master's words, Jerusalem's fall, particularly the destruction of the temple, would mean the end of the world. In this opinion they were partly mistaken, as Jesus is about to show. A Lengthy period of time would intervene between Jerusalem's fall and the culmination of the age, the second coming.'
[188] Pesch, Rudolf , *Das Markusevangelium,* Herders Theologischer Kommentar zum NT, Freiburg, 1977.
[189] Pesch, *Das Markusevangelium*, p 306. p 129 Mk 11:15. 'Die symbolische Deutung der Verfluchung des Feigenbaums durch Jesus sollte, da sie exegetisch nicht verantwortbar ist, aufgegeben werden, zumal sie antijudaistische Tendenzen in dat NT einträgt, von denen abzurücken christliche Theologie mehr denn je verpflichtet ist.'
[190] Pesch, *Das Markusevangelium, p* 290, 'In der Vorlage des Mk wird met hotan de idete den nach dem Zeichen des Weltendes fragenden Jüngern ein deutlicher Wink gegeben (vs 14): doch zielt der Abschnitt (wie schon vv 5, 7 f) weniger auf die Belehrung der Gemeinde sondern vielmehr auf ihr Verhalten angesichts eines bestimmten Ereignisses und auf ihre Tröstung in der angesagten grossen Drangsal.'
[191] Pesch, *Das Markusevangelium, p* 292, 'Im Kontext von V 2 und der ersten, red gebildeten Jüngerfrage von v 4 deutet Markus v 14 auf die Tempelzerstörung selbst.' (…)
P 296 'Der Jerusalemer Tempel ist zerstört (vv 2,14) die Christen waren aus Judäa geflohen. Dem Evangelisten geht es um eschatologische Orientierung in der durch die eingetroffenen Ereignisse von starken Naherwartung geprägten Gegenwart (vv 21-23).'(…)
p 301, 'Die vv 24-27 in der Mk Komposition die Mitte der esch. Rede gehören unbestritten der Mk Vorlage an, die offenbar für die Zeit nach der grossen Drangsal bald die Endvollendung mit dem Kommen des Menschensohnes erwartete. Markus hat den Abschnitt durch die Einschaltung von vs 23 von den voraufgehenden Abschnitten deutlich abgesetzt.'
[192] Gnilka, Joachim, *Markus*, Evangelisch-Katholischer Kommentar zum NT, Zürich, 1979.
[193] Gnilka, *Markus,* p 205, 'Von der Beoboachtung des Feigenbaumes gilt es zu lernen. Sein Blätteransatz ist ein untrügliches Zeichen für den nahen Sommer. (...) Darum ist nicht von einem besonderen Feigenbaum etwa dem von 11:12-14 die Rede.'
[194] Gnilka, *Markus, p* 196, 'Für Markus ist mit dem Antichrist die letzte Zeit angebrochen. Weil dieser noch aussteht, ist somit eine Auffassung korrigiert, die die Zerstörung des Tempels als

				toekomstige generatie[196]
Hemelsoet[197]			Beiden	
Mann[198]	Teken van de natuur[199]	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Beiden[200] De 'verwoestende gruwel' wijst op tempelontwijding en niet op verwoesting[201]	?
Vonk[202]	Teken van de natuur[203]	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die	De verwoesting van Jeruzalem en eindtijd[204]	Tijdgenoten van Jezus

---

Anbruch der letzten Zeit und Zeichen des Endes wertete. So sind die in 14ff beschriebenen Ereignisse von denen in 5-13 abgehoben. (…) Das Auftreten des Antichrist, nicht die Zerstörung des Tempels wird das Zeichen sein, an dem man das nahende Ende unübersehbar wird erkennen können.'

[195] Gnilka, *Markus,* p 183, 'Die erste Jüngerfrage geht auf den Zeitpunkt der Zerstörung des Tempels. Die Zweite greift die Erste auf und präzisiert sie, aber in welchem Sinn? Bringt sie die Endvollendung, die mit *sunteleisthai* angesprochen ist, notwendig mit der Tempelzerstörung in Verbindung (Marxsen)? Ist das Ende des Tempels als Einleitung des Endes überhaupt gesehen (Grundmann)? Lohmeyer beobachtete etwas Richtigers wenn er die Verknüpfung von Tempelzerstörung und Allvollendung als künstlich bezeichnete. Mit dieser Verknüpfung ist auf ein konkretes Problem verwiesen, nämlich dies, wie sich Tempelzerstörung und Endvollendung zueinander verhalten. Wenn nach einem Zeichen für die Endvollendung gefragt ist, bedeutet dies in Verbindung mit dem Untergang des Heiligtums, ob letzterer als dieses Zeichen aufzufassen is oder nicht.'

[196] Gnilka, *Markus, p* 206, 'Für sich genommen bezeugt das Wort eine intensive Naherwartung. Denn die altbiblische Wendung 'diese Geschlecht' muss auf die Zeitgenossen bezogen werden. Gleichzeitig schwingt ein negatives Urteil über diese in dem Begriff mit, wie Mk 8:12, 38 (diese ehebrecherische und sündige Geschlecht) bestätigt. (vgl. 9:19.). (…) Wenn der Evangelist dieses Wort aufgreift lehnt er die darin enthaltene Naherwartung nicht ab. Da er aber die Zusage von 9:1 mit Hilfe der Verklärungsgeschichte in andere Bahnen lenkte, ist "ahnliches auch jetzt zu erwarten".'

[197] Hemelsoet, B., *Marcus*, Verklaring van een Bijbelgedeelte, Kampen, 1979.

[198] Mann, C.S., *Mark, a new translation with introduction and commentary,* The Anchor Bible, New York, 1986.

[199] Mann, *Mark,* Over 11:15 p 438, 'We have the final part of Mark's Gospel "Israël under Judgement". The episode now to be discussed is vital in Mark's context, and so too is the second episode about the fig tree after Chapter 13. Considering both context and topic, it is all too easy to conclude from the two episodes of the fig tree - given the significance of a fig tree as a symbol for Israël - that what we have is a prophetic denunciation by Jesus of his own people. This is altogether too simplistic.'

[200] Mann, *Mark,* p 513, 'The temple was the centre and the symbol of Judaism, and its overthrow could only mean some kind of fulfilment - but of what? The translation provided here- *these things* (Greek tauta) - indicates the prophecy of the destruction of the temple, and so looks back. But *all these things* (Greek tauta panta) looks forward to the material yet to be unfolded. Mt version is clearer and separates the two subjects distinctly. It is possible that Marks original tradition referred only to the fate of the temple, and that the phrase *all these things* was an addition to accommodate the apocalyptic material which was inserted later.'

[201] Mann, *Mark,* p 521, ' Originally therefore, the quotation refers to the desecration of the temple, and not to its destruction.'

[202] Vonk, C., *Mattheus-Marcus,* De Heilige Schrift, IQa, Amsterdam, 1988.

[203] Vonk, *Mattheus-Marcus,* p 224.

[204] Vonk, *Mattheus-Marcus,* p 217, 'Jezus denkt aan de periode onder Antiochus Epiphanes IV. Ook Paulus moet aan Antiochus Epiphanes IV denken wanneer hij spreekt over de mensheid in het einde van de wereld. 2 Thess 2:4. Een gangbare herinnering aan de vreselijke tijd onder Antiochus Epiphanes IV zal ook het getal 1260 in Openb. zijn 11:3; 12:6. Weliswaar heeft Antiochus Epiphanes IV de tempel te Jeruzalem niet verwoest, maar door zijn wandaden heeft hij wel bereikt dat geen gelovig priester zich meer kon geven aan de eredienst voor Jahwe.' (…) p 218, 'Welnu zoiets is een paar jaar voor 70 n Chr, ook te Jeruzalem gebeurd. (…) 'Maar om zijn discipelen

		moeten gebeuren.		
van Bruggen[205]	Teken van de natuur	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	De verwoesting van Jeruzalem[206] en eindtijd	Tijdgenoten van Jezus en Joodse volk
Brooks[207]	Teken van de natuur [208]	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Beiden[209] De 'verwoestende gruwel' wijst op tempelontwijding.[210] De antichrist.	Tijdgenoten van Jezus
Gould[211]	Teken van de natuur[212]	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Beiden [213]	?
Maier[214]	Israel[215]	Voorbereiding op	Beiden[216]	Het Joodse

attent te maken op een kort tijdsbestek, waarin zij nog uit Jeruzalem zouden kunnen wegkomen, heeft de Here Jezus profetisch hun aandacht gevestigd op het voorafgaande schadelijke optreden van Joodse mensen tegen elkaar. En dat in de tempel. Alsof zij heidenen waren. Vereerders, niet van Israels God, maar van een afgod, een afgodsbeeld, een gruwel. Alsof de tijd van Antiochus Epiphanes IV was wedergekeerd.'

[205] van Bruggen, Jakob, *Marcus: het Evangelie volgens Petrus*, Commentaar op het NT, Kampen, 1988.

[206] van Bruggen, *Marcus*, p 292, 'De exegese van Mc 13:4 (annex Lc 21:7) wordt vaak beïnvloed door een gelijkschakeling met de vraagstelling zoals Mt 24:3 die heeft bewaard: Wanneer zal dát gebeuren? En wat is het teken van uw verschijning en van de voleinding van de wereld? Er is echter een belangrijk verschil: hier wordt niet gevraagd naar de tekenwaarde van de gebeurtenissen, maar hier wordt werkelijk een teken gevraagd en wel van de glorieuze verschijning van de Messias en de afronding van de wereldgeschiedenis.'

[207] Brooks, James A., *Mark*, The new American commentary, Nashville, 1991.

[208] Brooks, *Mark,* p 216.

[209] Brooks, *Mark,* p 207-208, 'The disciples' question dealt primarily with the end of the temple. Jesus' answer went far beyond that to the end of the world and his own return - which things he distinguished from the fall of Jerusalem. (...) His answer applied first to events in the near future, especially the destruction of Jerusalem and its temple in A.D. 70, and second to the end of the world and his own return.'

[210] Brooks, *Mark,* p 212, 'Originally the expression referred not to the destruction of the temple but to its desecration by a foreign persecutor. (…) In the second instance the term appears to refer to a future sacrilege by some profane and oppressive person, possibly the man of lawlessness of 2 Thes 2:1-12.'

[211] Gould, Ezra P., *A critical and exegetical commentary on The Gospel according to St Mark*, Edinburgh, 1996.

[212] Gould, *A critical and exegetical commentary on The Gospel according to St Mark*, p 253.

[213] Gould, *A critical and exegetical commentary on The Gospel according to St Mark*, p 251 'If any one had suggested to the writer, that it was to have a literal fulfilment, he would have said that that was not on his mind. Jesus then, in adopting this language meant that this prophecy out of the O.T. was to be fulfilled in himself at the time of the destruction of Jerusalem. Then the kingdom of God is to be set up in the world, that unworldly and everlasting kingdom of which the sign is not a beast, but one like a Son of Man coming in the clouds.'

[214] Maier, Gerhard, *Markus-Evangelium*, Edition C Bibelcommentar. Neues Testament: 3, Holzgerlingen, 1996.

[215] Maier, *Markus-Evangelium*, p 473, 'Hier muss man sich zunächst klarmachen dass der Feigenbaum seit uralten Zeiten ein Symbol für Israel darstellt (Jer. 24:1 ev; 29:17ev Hos 9:10 Mi 7:1 eve Mt 24:32; Lk 13:6 ev. Jesus selbst benutzte den Feigenbaum öfters für seine Gleichnisse Mt 7:16; 24:32 Lk 13:6ev) Es handelt sich also um ein prophetisches Zeichen. Der Feigenbaum erleidet Strafe weil er für den Messias keine Früchte bringt. Ebenso wird Israel das Gericht erleiden, weil es für den Messias keine Früchte bringt, Vgl 12:1ff Lk 13:6ff. (…)
p 570 Over Mk 13:28 'Aber steckt in der Wahl des Feigenbaumes für das Gleichnis nicht noch mehr drin? Der Feigenbaum kann ja an anderen Stellen der Bibel typisch sein für Israel; ja sogar ein Symbol für Israel. (vgl. 1Ko 5:5; Jer 24:1ff Hos 9:10; Mi 4:4; Sach 3:10; Lk 13:6ff und oben Mk 11:12 ff. Dann aber spricht Jesus hier in geheimnisvoller Weise von der Wiederherstellung Israels.'

		lange tijd		volk
Hurtado[217]	Teken van de natuur	Voorbereiding op lange tijd	Beiden[218]	De generatie van Jezus
Evans[219]	Teken van de natuur	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	eindtijd[220] antichhrist	Binnen een generatie
France[221]	Teken van de natuur	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Beiden[222]	
Hooker[223]	Teken van de natuur Vreugde van de Messiaanse eeuw	Geen nadruk op tijdsbepalingen, wel op de dingen die moeten gebeuren.	Beiden	De generatie van de lezer

4.1.3. Tempelverwoesting en tempelontwijding.

De meeste onderzoekers realiseren zich dat *tempelvernietiging* iets anders is dan *tempelontwijding.* Ook lijken ze heel goed te beseffen dat de 'verwoestende gruwel' in Daniël een voorbeeld is van tempelontwijding. Toch menen ze dat vs. 2, waarin sprake is van de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 n Chr., de vervulling is van de 'verwoestende gruwel' in vs. 14[224].

(...) p 571 'Trifft unsere obige Deutung des Feigenbaumes auf Israel zu, dann muss auch die Wiederherstellung Israels zu den Vorzeichen gerechnet werden, an denen man die Nahe des Endes ablesen kann. Es gibt zu denken dass Israel tatsächlich 1948 seine Wiederherstellung - mindestens ausselich - erlebt hat.'

[216] Maier, *Markusevangelium,* p 544, 'Die Jünger stellen zwei Frage (v.4) Erstens: Wann wird das sein? Diese erste Frage bezieht sich zunächst auf die Tempelzerstörung. Sie will das Datum herausbekommen (wann). Zweitens: Was wird das Zeichen sein, wenn das alles vollendet werden soll? Diese zweite Frage bezieht sich auf die Weltvollendung (vgl. Mt 24:3). Sie will kein Datum herausbekommen, sondern die Vor-Zeichen wissen, die dem Weltende vorangehen.'

[217] Hurtado, *Mark*, New international biblical commentary, Peabody, 1998.

[218] Hurtado, *Mark*, p 213, 'Though the disciples ask specifically when the prediction about the destruction of the temple will come to pass (v. 4). Jesus does not give either a date or a specific sign by which to calculate the date. It seems at first as if Jesus has not heard their question properly, for he appears to ignore it, giving instead numerous warnings about being taken in by events that will seem to be the end of the world (vv 5-23). Indeed, the disciples' questions in verses 3-4 do not receive any direct reply until verses 28-37, and to anticipate our discussion of these verses, even there the answer is far from specific, concentrating instead on warnings to be ready at all times.'

[219] Evans, Graig A*., Mark 8:27-16:20*, Word biblical commentary, Nashville, 2001.

[220] Evans, *Mark 8:27-16:20*, p 303 'The disciples, identified as Peter, James, John and Andrew have asked Jesus about his startling prediction of the temple's destruction (in vs 2). But Jesus does not directly answer their questions concerning 'when will these things be' or 'what will be the sign when all these things are about to be accomplished'. Jesus warns of deception and persecution. However, the disciples questions have been answered implicitly.'

[221] France, R.T., *The Gospel of Mark*, A commentary on the Greek text, Grand Rapids, 2002.

[222] France, *The Gospel of Mark*, p 520.

[223] Hooker, Morna D., *A commentary on the Gospel according to St. Mark*, Black's New Testament commentaries, London, 2003.

[224] Minette de Tillese, 'Le secret Messianique dans L' Evangile de Marc', p 428 ,'en Daniel, elle désignait non la destruction, mais la profanation du sanctuaire par Antiochus Épiphane.' Ze weten het allemaal heel goed, maar ook voor Minette is de verwoesting in 70 na Chr. de vervulling van Mc 13:14 volgens 'une interprétation chrétienne'. p 429. Minette weet dat Paulus gezien 2 Tes 2 er vermoedelijk anders over denkt. Die verwacht de 'verwoestende gruwel' in de toekomst, maar

Dit is opmerkelijk. Wanneer wij de betekenis van de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 in het licht zien van het boek Daniël, moeten we constateren dat een aantal zaken die naar de lezing van Daniël essentieel behoren tot de 'verwoestende gruwel' niet zijn gehonoreerd. We kijken eerst naar de historische setting in Daniël 11 en daarna naar de periodisering van de geschiedenis in Daniël 9.

1. De historische setting in Daniël 11 van de 'verwoestende gruwel' willen we nu op enkele significante punten vergelijken met de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. De significante punten die we in Daniël aantroffen en die onlosmakelijke verbonden waren met de 'verwoestende gruwel' zijn:

a. Er is in 167-164 v Chr. sprake van tempelontwijding.
b. Er is in 167–164 v Chr. sprake van Gods reddend ingrijpen.
c. De 'verwoestende gruwel' maakt onlosmakelijk deel uit van een periodisering van de tijd.

Voordat we de 'verwoestende gruwel' gaan vergelijken met de tempelverwoesting in 70 n Chr., willen we het volgende onder de aandacht brengen: Het valt niet te ontkennen dat er vóór en in de eerste eeuw van de christelijke jaartelling verschillende voorbeelden te zien zijn van *tempelontwijding.* Ook de verwoesting van Jeruzalem en de tempel in 70 n Chr. is onmiskenbaar gepaard gegaan met vormen van tempelontwijding. De vraag is echter of de tempelverwoesting in 70 n Chr. de vervulling kan zijn van de verwachte 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14. Het boek Daniël laat in Daniël 11 de historische setting zien van de 'verwoestende gruwel'. We zien enkele ingrijpende verschillen tussen 167 v Chr. en 70 n Chr. die we niet kunnen veronachtzamen.

<u>Tempelverwoesting is niet tempelontwijding</u>
C.J. den Heyer[225] stelt: 'In de tweede eeuw v Chr. hebben de acties van de Syrische koning Antiochus Epiphanes IV die zich richtten tegen de fundamenten van het joodse geloof, niet tot gevolg gehad dat de tempel in Jeruzalem verwoest werd. (...) Uiterlijk stond de tempel er in de jaren van de Maccabese opstand (167-164 c v Chr.) ongeschonden bij, maar voor de vromen was het gebouw zozeer verontreinigd, dat het voor hun besef in feite verwoest was.'
Bij Kittel[226] komen we hetzelfde tegen: vanwege de ontwijding konden de gelovigen niet langer in de tempel hun God ontmoeten en dienen.

---

volgens Marcus zijn ze –volgens Minette de Tillese - er reeds getuige van met de verwoesting van Jeruzalem.
Vonk, C., *Mattheus-Marcus,* Vonk legt Mc 13:2 uit aan de hand van vs. 14. 'Jezus waarschuwde zijn discipelen voor zijn dood over de komende verwoesting van Jeruzalem en dat zij moesten vluchten voor die tijd.' p 217. De gruwel der verwoesting wordt uitgelegd in die zin dat de priesters de farizeeërs en schriftgeleerden - cq Joodse leiders - heulden met de vijand net zoals in de dagen van Antiochus Epiphanes IV de priesters en Sadduceeën dit deden. Daarom wordt Jeruzalem verwoest. Letterlijk zegt Vonk: p 217 'Weliswaar heeft Antiochus Epiphanes IV de tempel te Jeruzalem niet verwoest, maar door zijn wandaden heeft hij wel bereikt dat geen gelovig priester zich meer kon geven aan de eredienst voor Jahwe'. (...) p 218 ' Welnu zoiets is een paar jaar voor 70 n Chr. ook te Jeruzalem gebeurd. Vonk legt de schuld bij de Zeloten 'Maar om zijn discipelen attent te maken op een kort tijdsbestek, waarin zij nog uit Jeruzalem zouden kunnen wegkomen, heeft de Here Jezus profetisch hun aandacht gevestigd op het voorafgaande schadelijke optreden van Joodse mensen tegen elkaar. En dat in de tempel. Alsof zij heidenen waren. Vereerders, niet van Israëls God, maar van een afgod, een afgodsbeeld, een gruwel. Alsof de tijd van Antiochus Epiphanes IV was weergekeerd.' Toch heeft Vonk ook oog voor een eventuele latere vervulling. Op p 217 verwijst Vonk ook naar het boek Daniël: 'Jezus denkt aan de periode onder Antiochus Epiphanes IV. Ook Paulus moet hieraan denken wanneer hij spreekt over de mensheid in het einde van de wereld. 2 Thess 2:4. Een gangbare herinnering aan de vreselijke tijd onder Antiochus Epiphanes IV zal ook het getal 1260 in Openb zijn 11:3; 12:6. Met het woord 'dat niemand de dag noch het uur weet', maakt Jezus volgens Vonk de verwoesting van Jeruzalem los van zijn wederkomst. p 222.
[225] Den Heyer, C.J., *Marcus, een praktische Bijbelverklaring,* tekst en toelichting, H. Kok, Kampen, 1985, p 169.
[226] Kittel, Gerhard, *Theological Dictionary of the New Testament,* volume 2, Eerdmans, Grand Rappids, Michigan, 1978, p 660, 'eremoosis' Mt 24:15; Mk 13:14; Lk. 21:20 (on the basis of

Joachim Gnilka[227] trekt de lijnen vanuit de geschiedenis rondom de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël, door naar de eindtijd en de antichrist. Hij doet dit juist vanuit het, door het verloop van de geschiedenis bevestigde besef, dat ontwijding iets anders is dan vernietiging van de tempel.
Gustav Wohlenberg[228] meende al in 1910 dat 'verwoesting' in Mc 13:14 iets anders is dan vernietiging. Wohlenberg denkt niet aan het jaar 70 na Chr. maar aan een toekomstige vervulling. Zijn gedachten gaan uit naar *de wetteloze mens* van 2 Tess. 2 om de bekende redenen van het mannelijke 'estekota' in Mc 13:14 en vanwege het feit dat Jezus een vervulde profetie in de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV opneemt en op de toekomst betrekt. Ook Davies en Allison Jr.[229] gaan in hun commentaar terug tot bronnen van Joodse apocalyptiek. Ze schrijven dat de achtergrond vanuit het boek Daniël beslist over de toepassing van Mc 13:14 en dat die zich richt op een toekomstige vervulling in de persoon van de antichrist.[230]

Het begrip *verwoestend* in de samengestelde uitdrukking 'verwoestende gruwel' spreekt van een grote *verlatenheid* [231] van het gebied van de tempel en niet van verwoesting.
De tempel ligt er tussen 167 en 164 v Chr. verlaten bij, maar was zeker niet verwoest. De oorzaak is gelegen in de 'gruwel' oftewel (het altaar voor) een beeld van de god Zeus. C.J. den Heyer[232] stelt: 'Uiterlijk stond de tempel er in de jaren van de Maccabese opstand (167-164 c v Chr.) ongeschonden bij, maar voor de vromen was het gebouw zozeer verontreinigd, dat het voor hun besef in feite verwoest was.'

Daniel 9:27 (ton eremooseoon) 11:31; 12:11; 8:13 (amartia tes eremooseos); cf 1 Macc 1:54) 'bdelugma tes eremoseos'. The nature of the sanctuary is to be used by those who come to worship God there. The 'bdelugma' does not destroy it; it makes it desolate by causing pious worshippers to avoid it because of the abomination, and by thus depriving it of any meaning or purpose.'

[227] Gnilka, *Das Evangelium nach Markus,* p 195, 'Mit 'bdelugma' wird im Alten Testament ein Gegenstand des Abscheus bezeichnet, in Sonderheit das Götzenbild das mit Händen gemacht ist. Der Ausdruck 'Greuel der Verwüstung' gleichbedeutend met Greuel, der Verwüstung, Verödung hervorruft, kommt in diesem Sinn in Dan 11,31 und 12:11 und 9:27 und 1 Makk 1:54 und 6:7 vor und bezeichnet in 1 Makk. den um die Mitte des zweiten vorchristlichen Jahrhunderts von den Syrern im Tempel aufgerichteten Götzenopferaltar. Die markinische Vorlage kann durch die Erinnerung an das Vorhaben des Kaisers Caligula, im Tempel ein Kaiserbild aufstellen zu lassen, inspiriert worden sein, wenn sie einen ähnlichen Greuel für die letzte Zeit ankündigt. (...) Das zur Person gewordene Scheusal, das sich an einem bewusst rätselhaft umschriebenen heiligen Ort unmissverständlich zu erkennen geben wird ist der Antichrist. (...) Für Markus ist mit dem Antichrist die letzte Zeit angebrochen.'

[228] Wohlenberg, D. Gustav, *Evangelium des Markus,* Kommentar zum Neuen Testament, Leipzig, 1910, Bij Mk 13:14: 'Und zwar liegt in dem zweifellos zu lesenden maskulinischen 'estekota' die Andeutung dass es sich nicht etwa bloss um ein Götzenbild sondern um eine von einer männlichen Person ausgehende Profanation handeln wird, die als 'bdelugma' dh als ein dem wahren Gott feindlich entgegentretender Abgott für sich Anbetung fordern werde. Vgl 2 Thess 2:3ff. 'Die Weissagung setzt ohne Zweifel voraus, dass diese Entweihung im Jüdischen Lande darum auch sicher dass sie in Jerusalem der von alters her von Gott erwähnten Zentralstatte seiner Kultgemeinde statthaben werde.'

[229] Davies, W.D., Allison Jr., Dale C., *The Gospel according to St Matthew,* The international critical commentary, Volume iii, T&T Clark, Edinburgh, p 789.

[230] Davies en Allison Jr, *The Gospel according to St Matthew,* p 345, 'Many have supposed that in the pre-markan tradition, the phrase was applied to the attempted desecration of Caligula in AD 40. Whether that is so or not, Luke seems to refer it to the destruction of the temple in AD 70 (21;20) and many commentators think this also as the reference in Matthew. That is possible. But it is no less likely that our Evangelist had in mind some future, eschatological defilement and destruction, and perhaps even activities of an anti-Christ. The Danielic background is decisive.'

[231] Koster, W, J, W, *Grieks-Nederlands Woordenboek*, Zwolle, 1965. Erèooseoos komt van erèmos = eenzaam, onbewoond, woest, onbezet.

[232] den Heyer, C.J., 'Marcus II een praktische Bijbelverklaring tekst en toelichting', Kampen, 1985, p 169

Bij Kittel[233] komen we hetzelfde tegen. Indien mensen als den Heyer en Kittel gelijk hebben moet bij 'eremooseoos' als eerste deel van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' aan grote verlatenheid gedacht worden. Indien dat laatste het geval is, is ten onrechte door veel onderzoekers een verband gelegd tussen de 'verwoestende gruwel' en de verwoesting van de tempel in 70 n Chr.

Het anti-tempelthema wijst op straf van God**.** Bij verschillende studies naar de context van Mc 13 wordt duidelijk dat er tussen Jezus en de tempelleiding een diep conflict aan het ontstaan was, dat uitliep op de uitlevering en de kruisiging van Jezus én de tempelverwoesting. Het werkwoord *'uitleveren'* komt ook nadrukkelijk voor in de aankondiging van Jezus' lijden en sterven Mc 8:31 9:31 10:33 en 10:45. E. Struthers Malbon[234] ziet het anti-tempelthema - ook door anderen gesignaleerd in de omringende hoofdstukken - in Mc 13 terugkomen. Weliswaar deelt mw. Struthers de 'verwoestende gruwel' een belangrijke rol toe bij het anti-tempelthema en ziet zij het jaar 70 als de vervulling ervan, maar deze onderzoeker heeft duidelijk gemaakt dat de tempelverwoesting te maken heeft met Jezus' boosheid en met straf van God. Veel onderzoekers (Allison[235], Den Heyer[236], Helen Graham[237], Geddert[238] Lars Hartman[239]) halen de overeenkomst tussen Mc 13 en Mc 14 vv naar voren vanwege het werkwoord paradidomai dat driemaal in Mc 13 voor komt (vs. 9, 11, 12) en zevenmaal in Mc 14. Geddert ziet Mc 13 vooral als straf van God die tot uitdrukking komt in de vernietiging van de tempel. 'Marcus 13 is an anti-temple speech'[240]. Geddert ziet in de hoofdstukken die Mc 13 voorafgaan en opvolgen sterke anti-tempelressentimenten. Tegen die achtergrond verstaat hij Mc 13. 'Mk has the temple destruction in mind in 13:14'[241]. Dit zogenaamde anti-tempelthema is er een bevestiging van dat er in het jaar 70 niet vooral sprake is van tempelontwijding, maar van verwoesting als straf van God. Dit in tegenstelling tot Daniël. Er zal volgens Jezus, *'geen enkele steen op de andere blijven; alles zal worden afgebroken.' (*Vs. 2).

167-164 v Chr. tempelontwijding gevolgd door Gods reddend ingrijpen	**70 n Chr. tempelverwoesting als straf van God**
In 176 v Chr. werd de tempel niet verwoest, maar ontwijd.	In 70 n Chr. werd de tempel verwoest. 'Er zal geen steen op de ander blijven'.
In 164 v Chr. greep God reddend in; gevolgd door de voorzegde dood van de aanvaller en de herinwijding van de tempel.	De tempelverwoesting in 70 n Chr. was gezien de anti-tempelteneur van Mc 11 en 12 en 14 – het was Christus óf de tempel - een straf van God voor zijn volk Israël, vanwege de verwerping van de Messias Jezus Christus.

[233] Kittel, Gerhard, *Theological Dictionary of the New Testament,* volume 2 Eerdemans, Grand Rappids, Michigan, 1978 p 660, 'eremoosis' Mt 24:15; Mk 13:14; Lk. 21:20 (on the basis of Daniel 9:27 (ton eremooseoon) 11:31; 12:11; 8:13 (amartia tes eremooseos); cf 1 Macc 1:54) 'bdelugma tes eremoseos'. The nature of the sanctuary is to be used by those who come to worship God there. The 'bdelugma' does not destroy it; it makes it desolate by causing pious worshippers to avoid it because of the abomination, and by thus depriving it of any meaning or purpose.'

[234] Struthers Malbon, Elizabeth, 'literary contexts of Mc 13' , *Biblical and Humane,* 1996, p 105-124

[235] Allison, Dale C., *The End of the Ages Has Come. An early interpretation of the Passion and Resurrection of Jesus*, 1987. p 1-40

[236] den Heyer, C.J., *Exegetische methoden in discussie, Een analyse van Mc 10:46-13:37,* 1978

[237] Graham, Helen R., 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', M.M. Maryknoll Sisters Quezoncity, *Philippines Biblical Theology Bulletin,* vol. xvi.

[238] Geddert, Timothy J., *Watchwords: Mk 13 in Markan eschatology,* Sheffield Academic Press, Sheffield, 1989.

[239] Hartman, Lars, *Prophecy Interpreted*. 'The formation of some Jewish apocalyptic texts and of the eschatological discourse Mark 13 Par.' , 1966. 299 p

[240] Geddert, *Watchwords,* p 146

[241] Geddert, *Watchwords,* p 206

In 167 v Chr. begon de tempelontwijding die in overeenstemming met de voorzeggingen in Daniël, beëindigd werd na een periode van ruim 1000 dagen oftewel 3.5 jaar.	In 70 n Chr. begon de tempelverwoesting, die tot nu toe voortduurt.

Conclusie: Bovengenoemde verschillen tussen de historische setting van de 'verwoestende gruwel' in Daniël 11 en die van de tempelverwoesting in 70 n Chr. bevestigen het vermoeden dat ontstaat bij het lezen van Daniël, dat men de tempelontwijding van 167-164 v Chr. niet gelijk kan stellen aan de tempelverwoesting van 70 n Chr. De tempelverwoesting zoals aangekondigd in Mc 13:2 kan niet de vervulling zijn van de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14.

2. De periodisering die onlosmakelijk verbonden is met de 'verwoestende gruwel' in Daniël 9 bevestigt op zijn eigen manier dat de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 niet gelijk gesteld kan worden met de tempelverwoesting in 70 n Chr. In het boek Daniël om precies te zijn in Daniël 9:24-27 ontdekten we dat de 'verwoestende gruwel' het einde en de climax vormt van een relatief lange periode. We zien in het licht van Daniël 9:24-27 opnieuw enkele ingrijpende verschillen tussen 167 v Chr. en 70 n Chr. die wij niet kunnen veronachtzamen. Ook lijkt Mc 13:14 met zijn 'estèkota' niet op een gebouw, maar op een persoon te wijzen.

<u>Het mannelijke 'estekota' in Mc 13:14 wijst op een persoon en niet op een gebouw.</u>
In Mc 13:14 doet zich een verandering voor ten aanzien van de 'verwoestende gruwel'. Verschillende onderzoekers (Such[242], James Brooks[243], Paul Myers[244], Gustav Wohlenberg[245], Günther Harder[246]) wijzen op de mannelijke vorm van 'estekota'. We zouden volgens deze wetenschappers vanwege deze verandering van neutrum in masculinum in Mc 13:14 niet langer moeten denken aan de tempel en het altaar en eventueel een beeld van een heidense god omdat we in dat geval bij een neutrum uitkomen. De mannelijk vorm wijst op een persoon. *Het altaar* dat in plaats van het altaar voor de God van Israël werd geplaatst in de tempel in Jeruzalem in 167 v Chr. zou in de toekomst *een mens* zijn. In plaats van het altaar en het offer voor de heidense god, wordt volgens Mc 13:14 in de toekomst een persoon verwacht, die met het altaar en het offer vereenzelvigd kan worden. Vaak legt men de associatie met 'de wetteloze mens' in 2 Tess. 1:3, 9. De OTische weg van het offer en de verzoening met God is inderdaad in het NT veranderd en overgenomen door Jezus Christus (Hebr. 9:24-26/Joh. 1:29). In de plaats van het altaar is een persoon gekomen: Jezus Christus. Bij de 'verwoestende gruwel' in relatie tot de mannelijke vorm 'estekota' wordt in Mc 13:14 gedacht aan de antichrist dat wil zeggen: iemand die zich opstelt als tegenstander van Jezus Christus.

---

[242] Such, W.A., 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', *IBS,* 13, 1991, p 134-154.
[243] Brooks, James A., *Mark*, The new American commentary, Broadman Press, Nashville, 1991 'In the second instance the term appears to refer to a future sacrilege by some profane and oppressive person, possibly the man of lawlessness of 2 Tes 2:1-12. The word 'abomination' is neuter, but the participle 'standing' contrary to proper grammer, is masculine. … This consideration may indicate that the future abomination is a person rather than an object or event.'
[244] Myers, Paul, une lecture synchronique', '*Études Theologiques & Religieuses'* ,1992/4, TOME 67, Vancouver 'Marc 13'. 'Ce pourrait être donc l'anti-christ, la personnification du mal qui s'assied dans le temple de Dieu, se proclamant lui-même Dieu (2 Thess 2:4)'
[245] Wohlenberg, D. Gustav, *Evangelium des Markus,* Kommentar zum Neuen Testament, Leipzig, 1910. 'Und zwar liegt in dem zweifellos zu lesenden maskulinischen 'estekota' die Andeutung dass es sich nicht etwa bloss um ein Götzenbild sondern um eine von einer männlichen Person ausgehende Profanation handeln wird, die als 'bdelugma' dh als ein dem wahren Gott feindlich entgegentretender Abgott für sich Anbetung fordern werde. Vgl 2 Thess 2:3ff. 'Die Weissagung setzt ohne Zweifel voraus, dass diese Entweihung im Jüdischen Lande darum auch sicher dass sie in Jerusalem der von alters her von Gott erwähnten Zentralstatte seiner Kultgemeinde statthaben werde.'
[246] Harder, Günther, 'Das eschatologische Geschichtsbild der sogenannten kleinen Apokalypse Markus 13', p 71-107, *Theologia viatorum.*

Wanneer we ons realiseren dat het in vs. 14 gaat om iemand die zich als tegenstander van Jezus Christus opstelt, kunnen we meer oog krijgen voor de waarschuwingen van Jezus aan het adres van de leerlingen in het geheel van Mc 13. Jezus waarschuwt voor valse Christussen. Letterlijk zegt Hij: *'Pas op dat niemand jullie misleidt. Want er zullen velen komen die mijn naam misbruiken en zich voor mij zullen uitgeven en ze zullen veel mensen misleiden.'* Niet alleen in vs. 6 waarschuwt Jezus hiervoor, maar ook in vs. 21, 22 en 23.
De aanval op de godsdienst van Israël is in de tijd van Antiochus Epiphanes IV voelbaar. Het vond zijn climax in het vreemde altaar voor de vreemde god in 167 v Chr. Zo is in het NT de aanval op Jezus Christus voelbaar in valse Messiassen totdat het zijn climax zal vinden in het optreden van degene die wij 'de antichrist' zijn gaan noemen (N.H. Taylor[247], Adela Jarbro Collins[248], Martin Hengel). De 'verwoestende gruwel' oftewel de antichrist vormt de climax van een gebeuren dat gedurende al die tijd wordt gezien. Er zijn onderzoekers die 'estekota' overigens niet op de antichrist van toepassing laten zijn omdat het NT die term niet zou kennen (Den Heyer[249]) of omdat er ook na vs. 14 nog sprake zou zijn van valse Messiassen (Egon Brandenburger[250]).
Conclusie: Wanneer we bovenstaande verandering met betrekking tot de 'verwoestende gruwel' serieus willen nemen, moeten we dan nog wel letten op de tempel en het altaar? Met andere woorden als de 'verwoestende gruwel' in de NTische verwachting een valse Messias is, die de trekken van Christus vertoont, kan de verwoesting van de tempel in 70 n Chr. dan de vervulling daarvan zijn? De onderzoekers die letten op vormen van tempelontwijding in de eerste eeuw voor en na Christus, kijken naar een gebouw, naar een altaar, terwijl Mc 13:14 leert dat we op een persoon of personen moeten letten. Onderzoekers die letten op valse Messiassen zullen dichter in de buurt komen van de betekenis van de 'verwoestende gruwel' vanuit Daniël en Mc 13:14.

De 'verwoestende gruwel' maakt in Daniël 9:24-27 deel uit van een periodisering van de tijd.	**De verwoesting van Jeruzalem voorzegd in Mc 13:2 is geschiedt in 70 n Chr. maar 'de tempel' van Mc 13:14 is nog in de schoot van de toekomst gelegen.**
Van tempelverwoesting tot tempelontwijding. Bij 'de periodisering van de geschiedenis' in Daniël 9:24-27 verloopt er lange tijd tussen de tempelverwoesting als straf van God (Daniël 1) en de tempelontwijding als aanval op God en Zijn volk (Daniël 11). Daartussen ligt de tijd die verstreek tussen 586 v Chr. (tempelverwoesting) en 167 v Chr. (tempelontwijding).	**Van tempelverwoesting tot tempelontwijding.** De 'verwoestende gruwel' maakt volgens Daniël 9 deel uit van een lange tijdsperiode. Derhalve is het niet mogelijk dat tempelverwoesting en tempelontwijding in Mc 13:2 en 14 zouden samenvallen in de tijd. De tempelverwoesting als straf van God in Mc 13:2 is het begin, dat na verloop van lange tijd uitloopt op ontwijding van het hart van Israëls geloof in Mc 13:14.
De terugkeer van het Joodse volk Bij 'de periodisering van de geschiedenis' in Daniël 9:24-27 is de terugkeer van het	**De terugkeer van het Joodse volk** Ditzelfde is het geval in Mc 13. De straf van tempelverwoesting en verstrooiing van

[247] Taylor, N.H., 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis', Part II, 'The Markan eschatology discourse', *JSNT,* 62 , 1996, p 13-41.
[248] Jarbro Collins, Adela, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context'. *Biblical Research*, 1995.
[249] den Heyer, C.J., *Exegetische methoden in discussie: een analyse van Mc 10:46-13:37,* Kampen, 1978.
[250] Brandenburger, Egon*, Markus 13 und die Apokalyptik*, 1984, 182 p 'Dass Markus nicht auf den Antichrist deutet, geht auch daraus hervor, dass er selbst hart neben v 14-20 die Überlieferung oder sogar die eigenen Formulierung von den vielen Pseudochristussen einbringt, ohne auch nur die leiseste Verbindung an zu deuten.'

volk Israël verondersteld en de herbouw van de tempel. Die terugkeer van het Joodse volk voltrok zich na de straf van tempelverwoesting in 586 v Chr. en de ballingschap in Babel. De tempel vormt het hart van Israels geloof.	het Joodse volk is begonnen in 70 n Chr. en duurde tot 1948 n Chr. Sinds de stichting van de staat Israël in 1848 is het Joodse volk terug in en rondom Jeruzalem. 'De tempel' vormt het hart van Israels geloof en wijst in Mc 13:14 op de hernieuwde aanwezigheid van het Joodse volk rondom Jeruzalem.
De aanval op altaar, offer en God van Israël. Bij de 'verwoestende gruwel' in Daniël 8, 9 en 11 zien we een aanval op het altaar en het offer en op de God van Israël door het heidense altaar en het beeld van Zeus en de zwijnenoffers.	**De aanval op altaar, offer en God van Israël.** Mc 13:14 laat aan de ene kant het boek Daniël de achtergrond vormen van de 'verwoestende gruwel', terwijl aan de andere kant heilige voorwerpen vervangen zijn door een persoon (estèkota). Als Christus het altaar is en het offer en God, dan is de tegenstander *de antichrist*. De talrijke waarschuwingen voor antichristen of valse Messiassen, bevestigen deze zienswijze.
Beeld van de antichrist De 'verwoestende gruwel' ontvangt in Daniël 11 zijn historische setting en levert voor de NTische verwachting het beeld van de antichrist.	**Beeld van de antichrist** Het is goed mogelijk dat we niet moeten letten op een herstel van de tempel in Jeruzalem, maar op het aannemen van Jezus als Christus door het Joodse volk. De antichrist zal zich in Zijn plaats stellen en zich voordoen als god en als verlosser.
Terugkeer tot God De tempel in Jeruzalem en de tempeldienst verraden in de eerste plaats de hernieuwde aanwezigheid van Gods volk in Daniël 9. Het is niet alleen een hernieuwde aanwezigheid, maar ook een vernieuwd cq. bekeerd volk met een andere houding ten aanzien van God, geloof, tempel en altaar. Men laat de tempel niet (opnieuw) ontwijden. Hier tegen komt men in opstand. Men heeft zijn leven over voor zijn geloof.	**Terugkeer tot God** 'De tempel' in Jeruzalem in Mc 13:14 moet niet aan een herbouwde tempel en hernieuwde tempeldienst doen denken, maar staat symbool voor de terugkeer van Israël in en om Jeruzalem. Indien in plaats van de tempel aan het geloof in Christus gedacht moet worden als offer en altaar en tempel, dan is er met de terugkeer van het volk Israël naar het land van herkomst ook te denken aan een terugkeer tot God door het aannemen van Jezus Messias.

Conclusie: Wanneer we de periodisering van de geschiedenis die nauw samenhangt met de 'verwoestende gruwel' in Daniël 9:24-27 recht doen, kan de tempelverwoesting in 70 n Chr. maar moeilijk samenvallen met de tempelontwijding. De geschiedenis voltrekt zich van tempelverwoesting in 70 n Chr. tot ontwijding, nadat zich een aantal zaken heeft voltrokken zoals de diaspora en de terugkeer van het Joodse volk. Bij die terugkeer van het Joodse volk naar het land van herkomst zal ook sprake moeten zijn van een terugkeer ook tot de God van Israël, Die in Zijn Zoon Jezus, het altaar en de tempel en het offer gaf. Daniël 11 leert dat wat in de OTische situatie *tempelontwijding* was, in de NTische situatie het optreden van de antichrist is. We moeten derhalve niet aan een gebouw, maar aan een persoon denken. Alleen een volk Israël wat in zijn geloof veranderd is en Christus heeft aangenomen als God en Verlosser, zal de *antichrist* kunnen weerstaan.

4.2. Lucas' lezing van Mc 13.

Met 'zijn' interpretatie van de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14, heeft Lucas de blik van veel onderzoekers op de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. gericht. Het zal de kritische lezer van het Lucas-evangelie niet ontgaan, dat de uitdrukking 'verwoestende

gruwel' bij Lucas ontbreekt én dat hij – als tijdgenoot en wellicht als ooggetuige - veel uit Mc 13:14 terug laat komen bij de belegering en verwoesting van de stad en tempel in Jeruzalem[251]. We lezen in Lucas 21 vanaf vs. 20-24 NBV:
Wanneer jullie zien dat Jeruzalem door legertroepen omsingeld is, weet dan dat de verwoesting van de stad nabij is. Wie in Judea is moet dan de bergen in vluchten, wie in Jeruzalem is moet er wegtrekken, en wie op het land is, moet niet naar de stad gaan, want in die dagen wordt de straf voltrokken, waardoor alles wat geschreven staat in vervulling zal gaan. Wat zal het rampzalig zijn voor de vrouwen die in die tijd zwanger zijn of een kind aan de borst hebben! Want er zal ontzaglijk veel leed zijn in het land, en een zwaar vonnis zal de bevolking treffen. De inwoners zullen omkomen door het zwaard of in gevangenschap worden weggevoerd en onder alle volken worden verstrooid, terwijl Jeruzalem vertrapt zal worden door heidenen, tot de tijd van de heidenen voorbij is.'
Het heeft er veel van weg dat de evangelist Lucas Mc 13 op zo'n manier interpreteert dat de verwoesting van de stad Jeruzalem en de tempel, de vervulling is van de profetie over de 'verwoestende gruwel'. We laten eerst enkele onderzoekers aan het woord.

4.2.1. Lc 21 ziet Mc 13 vervuld bij de verwoesting van Jeruzalem.

Het is N.H. Taylor[252] die op de vragen rondom Lucas' versie van Mc 13:14 indringend ingaat. Er is volgens hem geen invloed vanuit de gebeurtenissen rondom het jaar 70 n Chr. in het Evangelie van Marcus te vinden. Dit Evangelie wordt door hem dan ook vóór die tijd gedateerd namelijk in 60-64 n Chr. Taylor beschouwt Marcus net als veel andere geleerden als bron van Matteüs en Lucas. Over de 'verwoestende gruwel' zegt Taylor dat Mt 24:15 de Mc 13:14 versie zeker heeft aangevuld en nader bepaald, maar niet gewijzigd. Beiden, Mc én Mt, oriënteren zich volgens Taylor op Daniël. Dat is ook een factor die maakt dat Mt 24 Mc 13 niet echt veranderd heeft[253]. Vermoedelijk staat de wijze waarop Mt Mc aanhaalt en aanvult los van de tempelverwoesting in 70 na Chr.[254]. Matteüs zou geen link leggen tussen Mt 24:15 en de tempelverwoesting in 70 na Chr. maar gefocust zijn op de wederkomst van Christus. Het feit dat er aanwijzingen zijn dat Mt zijn Evangelie schreef na 70 n Chr., versterkt Mt zijn interpretatie van Mc 13:14, die – volgens Taylor - zich richt op de wederkomst en de eindtijd. Vervolgens wendt Taylor zich tot Lucas. In Lc 21:20-24 wijkt Lucas het sterkst van Mc 13 af. De apocalyptische bewoording van Mc is volgens hem vervangen door de historische setting van de

---

[251] Brooks, *Mark,* p 211, 'Mk 13:14-23 'This passage undoubtedly looks ahead to the siege of Jerusalem in A.D. 70. (Note especially vv. 14b-16 and see the comments on them.) Certainly the parallel in Luke 21:20 refers to that: 'When you see Jerusalem being surrounded by armies, you will know that its desolation is near.' The only question is whether there is a double reference, whether the paragraph also looks ahead to another 'abomination that causes desolation' (v. 14) and to another period of 'distress' (vv. 19,24) at the end of the age long after the fall of Jerusalem in A.D. 70. '

[252] Taylor, N.H., 'The destruction of Jerusalem and the transmission of the Synoptic eschatological discourse', *HTS*, 59, (2), 2003,

[253] Taylor, 'The destruction of Jerusalem (...)', p 292, 'Then so far as Jesus' response to the disciples in Mark is concerned, is fundamentally unaltered in Matthew. The same phrase 'to bdelugma tes eremoseos' derived from Mk 13:14, is retained in Mt 24:15. The implicit reference to its location in the temple in Mark becomes explicit in Matthew with 'en topoi agioi'. The cryptic allusion in Mark to a written text as a clue to interpretation, becomes in Matthew an explicit citation of Daniel as prophecy to be fulfilled. We should assume that the evangelist understands all 3 Daniel texts (9:27, 11:31; 12:11) to be fulfilled through the events to which he is alluding, rather than one specific occurrence, even though Daniel 12:11 LXX is the only one with which Mt 24:15 is in verbal agreement. There is no doubt that Mark is quite consciously alluding to Daniel (Taylor 1996b) and therefore no substantial development in the interpretation of the tradition between Mark and Matthew (…).'

[254] Taylor, 'The destruction of Jerusalem (...)', p 296, 297, 'There is in any event no likelihood that more overt citation of Daniel influenced by the events of 70 n Chr. If anything, it is more likely that this development took place before the temple was destroyed, as all three verses in Daniel refer quite clearly to the forcible cessation of the cult and the establishment of a sacrilegious object and cult in the temple, and none makes any suggestion that the building would be destroyed.'

belegering van Jeruzalem[255]. De fundamentele vraag raakt juist dat punt van de veranderde setting.[256] Taylor concludeert dat de verovering en vernietiging van Jeruzalem, volgens Lucas de vervulling is van Jezus' profetie in Mc 13:14. Interessant is dat Taylor te berde brengt dat de verwoesting van Jeruzalem door Lucas wordt weergegeven met de woorden 'hè erèmoosis autes' (Lc 21:20). Het is duidelijk dat het Lucas vooral ging om fysieke *verwoesting*, ook al ging dit gepaard met tempel*ontwijding*. Opnieuw doelt Taylor hier op de apocalyptische setting in Mc die door Lc wordt omgezet in historische termen. Toch is de verwachting van een diepe inslag in de geschiedenis van Israël, leidend tot meer apocalyptische taferelen ook bij Lucas niet afwezig.[257] Dit zou gelegen zijn in *het einde van de tijd van de volken*. Daarna breekt ook in Lc 21 een fase aan die de draad van de wederkomst en de eindtijd van Mc 13 weer lijkt op te pakken. Taylor merkt op dat bij Lucas de tempelverwoesting gevolgd wordt door een periode van dominantie van de heidenen. Die tijd zal op een bepaald moment zijn einde kennen. Taylor refereert aan Lc 21:24 *tot de tijd van de heidenen voorbij is.* Impliciet ligt daarin en daarna ook bij Lucas de verborgen de verwachting van een herstel van Israël, Jeruzalem en 'tempel', vroeger of later gevolgd door een crisis en ingrijpen van hogerhand.

4.2.2. De antichrist in Mc 13 én herstel van Israël in Lc 21 verwacht.

Günther Harder[258] laat zich ook uit over de manier waarop Mt en Lc bij de verwerking van Marcus 13 uiteengaan. Lucas' schildering ziet hij als 'vaticinium ex eventu'. Lucas heeft volgens hem de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. meegemaakt en dit zou zijn weergave van Jezus' woorden over de eindtijd sterk beïnvloed hebben. Het valt op dat bij Lucas de vraag van de discipelen zich helemaal toespitst op de verwoesting van Jeruzalem (Lc 21:7), terwijl bij Marcus 13:4 er ook de vraag is naar de eindtijd. Harder ziet Mc 13 als 'christlicher Verarbeitung des spätjüdischen apokalyptischen Gutes', waarbij hij 4 Ezra en Henoch en Apokalyps van Baruch als getuigen oproept. Over Marcus 13:14 zegt hij, dat Lc en Mt hier het sterkst uiteen gaan.[259] Harder wijst op een opmerkelijk verschil tussen Mc 13:14 en Mt 24:15. Men denkt bij 'estekota' in Mc 13:14 in de richting van een persoon. Mt 24:15 die Mc 13:14 verduidelijkt en aanvult, laat het 'estekota' vervallen. Daardoor wijst 'de heilige plaats' bij Mt weer sterker in de richting van de tempel. Deze twee, plaats van handeling (tempel) en handelende persoon (antichrist), behoeven elkaar overigens niet uit te sluiten.
Lucas daarentegen neemt Mc 13:14 niet over zoals Mt, maar verandert die tekst ingrijpend. Door de verwoesting uit de 'verwoestende gruwel' op Jeruzalem te laten slaan, laat Lc zien dat hij 'ex eventu' schrijft. Marcus richt zich volgens Harder op het

---

[255] Taylor, 'The destruction of Jerusalem (…)', p 303, 'Jesus' eschatological speech (Lucas 21) is derived substantially from Mark 13 in its basic structure' (...) 'It is in the crucial section 21:20-24 that Luke diverges most significantly from Mark. The apocalyptic language of Mk 13:14 is replaced with 'kukloumenen hupo stratopedoon Ierousalem' (Lc 21:20), a description of the city under siege which most scholars attribute to the influence of the closing stages of the war of 66-70CE (...).'
[256] Taylor, 'The destruction of Jerusalem (…)', p 304, 'The fundamental question is why apocalyptic imagery should have been replaced by Luke with historicising military language.'
[257] Taylor, 'The destruction of Jerusalem (…)', p 306, 'The concluding statement 'agri hou plerothosin kairoi ethnon' Lc 21:24c indicates some limit to the duration of gentile domination over Jerusalem and the people of Israel (...) This would be a stage in salvation history, which would be curtailed, as the subsequent passage makes clear, by the cosmic events which would climax in the coming of the Son of Man. In a sense, therefore, the notion of a defined era in salvation history which would be characterised by pagan domination is the counterpart to the Markan expectation that the time of tribulation would be curtailed by God's final saving act (13:20).'
[258] Harder ,Günther, 'Das eschatologische Geschichtsbild der sogenannten kleinen Apokalypse Markus 13', p 71-107, *Theologia viatorum.*
[259] Harder, 'Das eschatologische Geschichtsbild (...)', p 81, 'V 14 übernimmt den danielischen Begriff des 'bdelugma tes eremoseos', worauf Mt 24:15 in einer Zufügung besonders hinweist, (…) Mt redet deutlich davon dass das 'bdelugma' im Tempel stehen wird. Dabei is bei Mt nicht deutlich ob die Person des Antichrist unter dem 'bdelugma' zu verstehen is oder ein Götzenbild, wie es auch das Danielbuch im Auge hat, und wie ihm der Bericht im Makkabäerbuch entspricht. Mk versteht unter ihm eine Person, wie die maskulinische Form des Participiums 'estekota' zeigt.'

laatste stukje van de eindtijd.[260] Lucas daarentegen zou Mc 13 vervuld zien in de verwoesting van Jeruzalem en de tempel in 70 na Chr. Het heiligdom wordt niet ontwijd zoals de 'verwoestende gruwel' aangaf, maar Jeruzalem wordt verwoest. Wel heeft Harder oog voor *het straffende karakter* van de tempelverwoesting bij Lucas. Ook ziet Harder dat Lucas aan *'de tijd van de heidenen'* een einde ziet komen. Lucas roept de verwachting op van een periode van herstel voor Israël, Jeruzalem en tempel. Het begin van de eindtijd zou bij Lucas liggen in de tempelverwoesting van 70 n Chr. en de heidense overheersing, het einde in het herstel voor Israël. Lucas zou hierin beïnvloed zijn door Paulus' visie op Israël in de Romeinenbrief (Rom 9-11).[261]
Interessant is wat Harder zegt over het '*tot de tijd van de heiden voorbij is'*. Harder trekt vanuit Lucas 21 een lijn naar Rom 11:25 waarin Paulus ook voor de Joodse gemeenschap nog een wending ten goede zegt te verwachten. Harder kijkt naar de apocalyptiek door een heilshistorische bril. De verwoesting van de tempel is meer dan een politiek gebeuren. Het gaat om de geestelijke dimensie van het heil, die de tempel had verloren, maar Jezus Christus voor Gods volk nieuw verworven had: de rechtvaardiging van zondaars. Toch blijft de ruimtelijke en historische dimensie bestaan met Jeruzalem en Judea.[262]

4.2.3. Enkele lijnen over de relatie Mc 13 en Lc 21.

1. 70 n Chr. tempelverwoesting is straf van God in Mc 13 en Lc 21

Het lijkt voor verschillende onderzoekers duidelijk dat Lucas - mede naar aanleiding van de gebeurtenissen in het jaar 70 na Chr. - de eindtijdverwachting zoals hij die in Mc aantrof - aangepast heeft. Hoewel Lucas dit vermoedelijk doet, doet hij niet wat veel geleerden wel doen en dat is: Lucas ziet de verwoesting van de tempel in Jeruzalem niet als ontwijding, maar als straf van God. Dit blijkt uit een zin als: '*want in die dagen wordt de straf voltrokken, waardoor alles wat geschreven staat in vervulling zal gaan'* (Lc 21:22). Niet alleen ziet Lucas de gebeurtenissen van het jaar 70 na Chr. als straf van God voor Zijn volk Israël, maar ook ontbreekt elke gedachte aan ontwijding. Harder bevestigt dit, terwijl Taylor - vanwege de weglating van 'de gruwel' en het laten staan van 'de verwoesting' – Lucas 21:19 het accent op de verwoesting ziet leggen.

2. De terugkeer van Israël wordt in Mc 13 en Lc 21 verondersteld.

Er is nog iets wat opvalt bij Lucas. De terugkeer van God tot Israël en Jeruzalem en de tempel na verloop van tijd. Dit wordt – opmerkelijk genoeg - door beide onderzoekers Taylor en Harder opgemaakt uit de woorden: '*tot de tijd van de heidenen voorbij is'* vers 24. Bij Lucas komen we de straf van God tegen (Lc 21:22) net zoals in Marcus 13:2 in de verwoesting van de tempel.
Laten we Mc 13 vergelijken met Lc 21.

---

[260] Harder, 'Das eschatologische Geschichtsbild (…)', p 98, 99, 'Hinzu kommt dass Mk 13 sich nur mit der letzten Phase der Endgeschichte beschäftigt, mit dem letzten Ansturm der widergöttliche Mächte.'

[261] Harder, 'Das eschatologische Geschichtsbild (…)', p 100, 101, 'Schliesslich wird mit dem Begriff 'kairoi etnon' ein neues retardierendes Moment eingefügt. (...) Lk korrigiert Mk 13:30 indem er in Lk 21:32 das 'tauta' weglässt und so die Möglichkeit bietet, in der Zerstörung des Tempels schon den in dieser Generation erfolgenden Beginn des Endes zu sehen. Dies alles zeigt, dass Lk eschatologische Geschichtsdeutung treibt. Diese ist offenbar von dem prophetischen Spruch Römer 11:25 her bestimmt. Gott hat mit Israël noch einen besonderen Plan. Er bestraft es und verwirft es einstweilen, er gibt den Völkern eine in ihren Länge noch nicht zu bestimmende Zeitspanne, während deren unter ihnen Mission getrieben werden kann.'

[262] Harder, 'Das eschatologische Geschichtsbild (…)', p 103, 'Jesus Christus, sein Tod und seine Auferstehung löst das apokalyptische Geschehen aus, das den letzten Teil dieses Dramas bildet, die Erfüllung des Masses der Bosheit wie der Leiden und die letzte Scheidung der Geister, das Ende des Tempels und seines Kultus wie die endgültige Offenbarung des wahren Gottesvolkes. (...) Unter diesem Gesichtspunkt wird auch das Ende des Tempels gesehen, gerade nicht als ein politisches Ereignis, sondern als ein die Dimensionen des Geschichtlichen überschreitendes und damit eschatologisches Geschehen. Dabei werden aber die räumlichen Vorstellungen noch nicht abgestreift. Dieses Geschehen wird gemäss der danielischen Weissagungen in Judäa und Jerusalem lokalisiert.'

In Mc 13:2 wordt de tempel in Jeruzalem tot een ruïne gemaakt en - volgens de gegevens in Lucas 21 - Gods volk verstrooid. In Mc 13:14 is de locatie weer duidelijk Jeruzalem en Judea. (*iedereen in Judea moet de bergen invluchten*) Wanneer de tempel nog steeds verwoest zou liggen en het volk Israël verstrooid zou zijn, zou hiervan in vs. 14 geen sprake kunnen zijn. In dat geval zou de locatie niet in Jeruzalem en in Judea liggen, te midden van het Joodse volk. Er moet derhalve een herstel hebben plaatsgevonden tussen Mc 13:2 en vs. 14 van volk, stad. Mogelijk wordt ook de tempel in de toekomst weer hersteld. Maar het kan ook zijn dat het beeld van de tempel in Jeruzalem wordt opgeroepen om duidelijk te maken dat het Joodse volk weer terug is in het land der vaderen en dat een herstel tussen God en Zijn volk heeft plaatsgevonden. Vooral 'estèkota' oftewel de persoon van de antichrist en de waarschuwingen voor de valse messiassen in Mc 13, pleiten voor een herstel van de verhouding tussen God en Zijn volk dat dieper reikt dan herbouw van de tempel. Omdat de verwoesting van de tempel niet los te zien is van de confrontatie tussen Jezus en de tempelleiding en de verwerping van de Messias Jezus, is de 'herbouw van de tempel' alleen maar te verklaren als symbool staand voor het aanvaarden van Jezus Messias door velen uit het Joodse volk en wel zoveel dat Jezus Messias even centraal staat als de tempel in vroeger tijd. Lucas 21. Ook Lucas ziet de geschiedenis - na Gods straf voor Zijn volk Israël - na verloop van tijd een wending nemen. Op het moment dat *de tijd van de heidenen voorbij is*, moet een herstel van land, volk en plaats verondersteld worden. Lc 21:24 Men mag immers aannemen dat als de straf van God op Israël duurt tot '*de tijd van de heidenen voorbij is'* er voor Israël vervolgens een nieuwe tijd aanbreekt met terugkeer naar stad en land en 'tempel' of beter een terugkeer tot God door Jezus Messias.[263]

<u>3. Waarom laat Lucas de 'verwoestende gruwel' van Mc 13:14 weg?</u> Opmerkelijk is dat bij Lucas de periode van de overheersing door de heidenen - volgens Taylor - parallel loopt aan de grote verdrukking bij Mc.
Er zou sprake zijn van overeenkomst en verschil tussen Mc 13 en Lc 21. De overeenkomst is dat bij Mc én Lc de geschiedenis uitloopt op het herstel van Israël, 'tempel' en Jeruzalem en de grote verdrukking en het reddend ingrijpen van God. Het verschil tussen Mc en Lc zou het volgende zijn:
Bij Mc ligt in de eschatologie het accent op *het optreden van de antichrist in de eindtijd*, terwijl bij Lucas het accent ligt op *Gods toewending tegen het einde naar Zijn oude volk Israël*.
Iedere onderzoeker die Mc 13:14 met de tempel in vs. 2 associeert – en dat doen de meesten - associeert de 'verwoestende gruwel' met de aanwezigheid van de tempel in Jeruzalem. De uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14, veronderstelt derhalve volgens de meeste onderzoekers op dat moment de aanwezigheid van stad en tempel te midden van het Joodse volk. Daar komt nog bij dat Mc 13:14 de lezer doet terugdenken aan de tijd van Antiochus Epiphanes IV. In die tijd woonde het volk Israël weer in het land van herkomst, de stad Jeruzalem, waarin de tempel van God een centrale betekenis vervulde. Ook als men in Mc 13:14 vanwege het estèkota' eerder moet denken aan een persoon dan aan een altaar of een godsbeeld, dan nog staat Mc 13:14 symbool voor het volk Israël dat terug is in het land van herkomst en woont in en om Jeruzalem en dat zijn geestelijke hart nog steeds gevormd wordt door wat vroeger altaar en offer en God was en dat nu Jezus Messias is.
Bij Lc wendt God Zich, na de heidenen met de verwoesting van Jeruzalem, stad en tempel in het jaar 70 na Chr. voor langere tijd de dominantie te hebben gegeven,

[263] 'Tempel' staat hier voor de herstelde relatie tussen God en Israël. Men zou ook kunnen spreken van Christus, Die Zich met de tempel vereenzelvigde. Joh 2:19-21 Dit laatste – om aan Christus te denken - zou goed passen bij de antichrist die zich in de plaats van Christus zal stellen. Mogelijk fungeert de term tempel – een term die Mt hanteert met de woorden `de heilige plaats` (Mt 24:15), maar ook Paulus in 2 Tes 2:4. – als symbool. Aan de andere kant is niet te ontkennen dat Matteus en Paulus NB het nog steeds hebben over de tempel. Paulus schrijft in 2 Tes 2:4 *Hij zal alles wat goddelijk en heilig is bestrijden en zich erboven verheffen, om in Gods tempel plaats te nemen op de troon en zich voor te doen als God zelf.* Mogelijk moet gedacht worden aan een combinatie van de antichrist in de tempel in Jeruzalem.

opnieuw tot Zijn volk Israël. Dit is op te maken uit de volgende zinsnede, *tot de de tijd van de heidenen voorbij is* (Lc 21:24).

4. Paulus' kijk op de eindtijd: Israël en de antichrist. Paulus geeft zijn visie op Israël in Romeinen 9 tot en met 11. In het kort komt deze visie hierop neer: God die begonnen is met Israël, wendt zich vervolgens met Christus en het Evangelie tot de heidenen, omdat de Joodse gemeenschap Hem én het Evangelie heeft verworpen. Na de volheid der heidenen (Rom. 11:25) keert God tot Zijn oude volk Israël terug. Het lijkt plausibel om met Harder te veronderstellen dat Lucas' mening op dit punt beïnvloed is door Paulus. Hoewel Paulus de uitwerking van de eschatologie via de traditielijn van de antichrist ook kent en toepast (zoals in 2 Tess 2:1-12) kent hij ook de traditielijn Israël-de volken-Israël, waarbij de geschiedenis van God weer terugkeert tot Israël na een tussenperiode voor de heidenen. Bij Paulus heet de wending in de tijd in Rom. 11:25 NBV *'het moment dat alle heidenen zijn toegetreden'.* Bij Lucas heet het moment van de omslag van Gods hernieuwde toewending tot het Joodse volk *'tot de tijd van de heidenen voorbij is'.* Vermoedelijk laat Marcus de andere kant van dezelfde medaille zien in Mc 13:10 *'Want eerst moet aan alle volken het goede nieuws worden verkondigd'.*

5. Eindtijdvisie op Israël en de antichrist in Marcus én Lucas. Bovengenoemde traditielijn ligt impliciet in de eschatologie van Mc en Lc besloten, al lijkt bij Mc *de antichrist* en bij Lc *de terugkeer van Israël* de scope te zijn: beide lopen uit op de grote verdrukking en Gods reddende ingrijpen. Opent de ene traditielijn het oog voor Gods toewending tot Zijn oude volk tegen het eind van de tijd en een herstel van land en volk en 'tempel'; de andere traditielijn let meer op het optreden van de antichrist cq. 'de tempelontwijding', die het eind van de geschiedenis inluidt. Het feit dat de beide traditielijnen bij Paulus onafhankelijk van elkaar kunnen voorkomen (Rom 9-11 en 2 Tess 2) maakt het reëel dat de ene keer de ene traditielijn van *de antichrist* (1 Joh 2:18ev) in Mc 13 en vervolgens de andere traditielijn van *het herstel van Israël* in Lc 21 het accent ontvangt.
Er is een Bijbelse eschatologie waarin beide traditielijnen van *herstel van Israël* én *de antichrist* voor lijken te komen: Het boek Openbaring. In Opb. 5 lezen we van de zeven zegels. Bij het openen van ieder nieuw zegel opent zich naar het zich laat aanzien een nieuwe fase in de geschiedenis. Ná de opening van het zesde zegel (Opb. 6) en vóór de opening van de laatste, het zevende zegel (Opb. 8), komt er een wending in de geschiedenis. In Opb. 7 bevinden de heiligen uit de volken zich in de hemel 7:9 *Hierna zag ik dit: een onafzienbare menigte, die niet te tellen was, uit alle landen en volken, van elke stam en taal. In het wit gekleed en met palmtakken in hun hand stonden ze voor de troon en voor het lam.* De heiligen uit Israël bevinden zich op aarde 7:4 *Toen hoorde ik het aantal van hen die het zegel droegen: honderdvierenveertigduizend in totaal, afkomstig uit elke stam van Israël.* Het kan als volgt worden verstaan: Na de periode van God met de volken (zegel 1-6) breekt als laatste opnieuw een periode aan van God met Zijn oude volk Israël. Het boek Openbaring kent daarnaast in de crisis van het einde Opb. 13 een figuur die veel wegheeft van Antiochus Epiphanes IV oftewel 'het beest', in de directe aanval op alles wat God en de gelovigen heilig is. Opb. 11-13 begint bij de tempel en eindigt met het beest, die net als Antiochus Epiphanes IV zich vijandig opstelt tegen God en de heiligen. Beide traditielijnen worden in het boek Openbaring gevonden: herstel van Israël (Opb. 7) én de antichrist (Opb. 13).

6. De uitbottende vijgenboom en het herstel van Israël in Mc 13. Er valt wel wat voor te zeggen dat ook Marcus 13 beide traditielijnen kent: In vs. 14 de traditielijn van *de antichrist* en in vs. 28-29 de traditielijn van *het herstel van Israël*. In de gelijkenis van de uitbottende vijgenboom die we hier aantreffen, wordt volgens sommige onderzoekers gerefereerd aan het volk Israël[264]. In dit onderzoek volgen we de visie van Maier omdat

[264] Rienecker, Fritz, *Das Evangelium des Markus,* Wuppertal, 1955, p 229, 'Der Feigenbaum ist, wie wir er in Mk 11 schon gesagt haben, ein Abbild des Volkes Israel. Diesen Feigenbaum hatte sich der Vater gepflanzt zum Früchtebringen. Und Israel brachte keine Frücht und hatte darum nichts anderes zu erwarten als das Gericht.' (…) 'Wenn es aber dann einstmal nach Gottes

die volgens ons het meest recht doet aan de Otische en NTische vereenzelviging van de vijgenboom met het reilen en zeilen van het volk Israël[265]. Vanouds staat de vijgenboom volgens Maier symbool voor Israël. Hij haalt daarbij Bijbelgedeelten aan zowel uit het Oude als uit het Nieuwe Testament, zoals Jer. 24:1 ev waar de goede vijgen staan voor de Judese ballingen en de bedorven vijgen voor het koninklijk huis uit die tijd en de adviseurs en de mensen die nog in het land wonen (vergelijk Jer 29:17ev.). Ook Hos 9:10 haalt Maier aan in dit verband, waar de God van Israël zegt: *jullie voorouders keurde ik als vroege vijgen, eerstelingen van de vijgenboom*. In Mi 7:1 ev mist de HEER bij Zijn volk rechtvaardigheid en trouw, zoals hij de vroege vijgen mist bij de oogst. In Lc 13:6 ev vinden we de gelijkenis van de vijgenboom, die al drie jaar geen vruchten draagt en gekapt zou moeten worden, maar de wijngaardenier dringt aan op geduld. De meeste onderzoekers denken bij de vijgenboom in Mc 11:12-25 aan Israël en de tempel. De vijgeboom verdort in die situatie op Jezus' Woord omdat Hij er geen vruchten aan vond. Niet alleen was Jezus teleurgesteld in de vijgeboom, maar vooral ook in de tempel, dat een plaats van gebed had moeten zijn, maar veranderd was in een marktplein. Maier wijst er op dat Jezus de vijgenboom vaker gebruikt voor zijn gelijkenissen, zoals in Mt 7:16 (*men plukt geen vijgen van distels*.) Mt 24:32 (*als de takken van de vijgeboom uitlopen, weet je dat de zomer dichtbij is.)* Opmerkelijk is dat er veel onderzoekers zijn die bij Mc 11:12ev, waar Jezus de vijgenboom vervloekt omdat Hij er geen vruchten aan vindt, wél een verband zien tussen de vijgenboom en het volk Israël, terwijl ze dit verband in Mc 13:28 niet leggen[266]. Het gaat hier volgens Maier om een profetisch teken: de vijgenboom wordt gestraft omdat hij voor de Messias geen vruchten oplevert. Precies zo wordt het volk Israël gestraft omdat het geen vruchten voortbrengt. Volgens Maier staat de vijgenboom niet alleen in negatieve zin van straf symbool voor Israël, maar ook in de positieve betekenis van herstel. Maier denkt hierbij aan Bijbelgedeelten als 1 Ko 5:5 (de bewoners van Israël en Juda zitten onbezorgd onder hun vijgenboom.) Jer 24:1ff (de prachtige vijgen zijn de ballingen van Juda) Hos 9:10 (*Als druiven in de woestijn, zo vond ik Israël, jullie voorouders keurde ik als vroege vijgen, eerstelingen van de vijgenboom.*) Mi 4:4 *(Ieder zal zitten onder zijn wijnrank en onder zijn vijgenboom, door niemand opgeschrikt)*, Zach 3:10 *(Op die dag – spreekt de HEER van de hemelse machten – zullen jullie elkaar uitnodigen onder de wijnrank en onder de vijgenboom;)* Hier spreekt God op symbolische wijze met het beeld van de vijgenboom over het herstel van Israël.[267] Het gaat in Mc 13:26 en Mc 11:12ev om hetzelfde beeld en hetzelfde woord[268]. Maier meent dat als de vijgenboom symbool staat voor het volk Israël, het beeld van de uitbottende vijgenboom in Mc 13:26 spreekt van het herstel van het volk Israël in terugkeer naar het land van herkomst en herstel van de relatie met God. Omdat het

---

unausforschlichen Plan wieder Blätter hervortreiben wird, dann wird der Sommer nahe sein. D.h. dan wird die Wiederkehr des erhöhten Herrn und Heilandes in grosser Macht und Herrlichkeit sich nähern. (…) 'Und zugleich ist auch das andere gewiss: dass bis zum Vergehen dieser Welt das Volk der Juden (dies Geschlecht = he genea haute = dies Volk) vorhanden bleiben muss.'

[265] Maier, *Markus Evangelium*, p 473, p 570 ev.

[266] Gnilka, *Markus,* p 125, 'Der Evangelist hat die symbolische, auf Israël ausgerichtete Bedeutung der Erzählung wohl wahrgenommen. (…) Der symbolische Bezug des Feigenbaums auf Israel war den Interpreten zu allen Zeiten bekannt. Theophylakt bezeichnet den Baum als 'tupon tes ioudaioon sunagooges'. Beda sieht im Kontrast von Blatterschmuck und Fruchtlosighkeit Israels dargestellt das die Worte der Schrift besass, aber keine Werke. D.F. Strauss der das Wunder als Strafwunder bezeichnet, arbeitet – wie es dem Programm seines Jesusbuch entspricht – die AT Symbolik der Perikope heraus. Er sieht sie treffend an den Schluss des Evangeliums gestellt, weil hier Israels Abkehr offenkundig wurde.'

p 205 Mc 13:28 'Die Frage nach dem Wann wird zunächst durch ein kleines Gleichnis beantwortet. Von der Beobachtung des Feigenbaumes gilt es zu lernen. Sein Blatteransatz ist ein untrugliches Zeichen fur den nahen Sommer. Dies wird verständlich wenn man weiss dass der Feigenbaum im Gegensatz zu anderen Bäumen in Palastina die immer grünen im Winter sein Laub abwirft und dass die Zeitspanne zwischen Winter und Sommer der Frühling dortzulande sehr kurz ist.'

[267] Maier, *Markus Evangelium*, p 570.

[268] Bratcher, R. G., and Nida, E. A., *Helps for Translation*. A translator's handbook on the Gospel of Mark, Leiden, 1961, p 417, Mc 13:28 'Most of the words of this verse have already been dealt with: for suge 'fig tree' cf 11:13; (...) phulla 'leaves' cf 11:13.'

beeld van de vijgenboom meestal in oordelende zin op Israël van toepassing is, zullen sommige onderzoekers het mogelijk – nu het in positieve zin van toepassing is – minder snel op Israël betrekken[269]. Toch ligt de relatie vijgenboom-Israël diep verankerd in de literatuur van het Oude en Nieuwe Testament: het raakt Gods oordeel over Zijn oude volk dat geen vruchten droeg, maar – *de vijgenboom die gaat bloeien* – moet in dit geval ook het herstel kunnen verbeelden dat God aan Israël in de toekomst zal geven. Daar komt nog bij dat met de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 - iets wat zich volgens het boek Daniël in de tempel in Jeruzalem afspeelde na terugkeer van het volk Israel – qua locatie en associatie de stellige indruk wordt gewekt dat er een herstel van het volk Israël in stad en land en een herstel van de verhouding met God heeft plaatsgevonden. Lucas heeft ook weet van het herstel van Israël; volk, land en stad en de verhouding met God. Dit valt op te maken uit de zinsnede '*tot de tijd van de heidenen voorbij is'* in Lc 21:24*.* Lucas kent in Lc 21:29-31 ook de vergelijking met de uitbottende vijgenboom, oftewel de verwachting van een herstel voor Israël. Opmerkelijk genoeg heeft Lc 21:29 het over '*kijk naar de vijgenboom en al de andere bomen*.' Veel onderzoekers zien hier een bevestiging van een louter op de natuur gericht voorbeeld. Maar men kan met een sterker argument benadrukken dat voor Lucas de vijgenboom niet zo nodig is om op het herstel van Israël te wijzen, omdat dit herstel bij hem reeds verondersteld wordt in vs. 24.

Conclusie: Mc 13 en Lc 21 zien beiden de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. als straf van God. Beide Evangeliën zien een langere tijd tussen tempelverwoesting in 70 n Chr. en herstel van het Joodse volk rondom stad en tempel. In beide Evangeliën speelt bij het moment van de omslag van Gods toewending naar Zijn eigen volk, de verhouding tussen God en de volken een belangrijke rol. *Als de tijd van de heidenen voorbij is* (Lucas) of *als het Evangelie aan alle volken is verkondigd* (Marcus), wendt God Zich opnieuw tot Zijn oude volk Israël. Mc 13 en Lc 21 vertegenwoordigen twee traditielijnen over het einde van de eindtijd, die in het NT soms gezamenlijk – zoals in het boek Openbaring - maar vaker afzonderlijk voorkomen. In Lc 21 is vooral oog voor *het herstel tussen God en het Joodse volk* tegen het einde van de tijd en in Mc 13 gaat het vooral over *het optreden van de antichrist* tegen het einde van de tijd. Maar beide elementen – antichrist en herstel van Israël – komen in beide hoofdstukken voor en beiden behoren tot de traditielijnen van het NT. Het is goed om te vermelden dat in de historische setting van de 'verwoestende gruwel' in Daniël 11 de terugkeer van het Joodse volk in stad en land en 'tempel' is verondersteld. In de periodisering van de geschiedenis in Daniël 9 waarvan de 'verwoestende gruwel' deel uitmaakt en de climax vormt, is de terugkeer van het Joodse volk en herbouw van stad en tempel één van de bepalende momenten, terwijl de tempelontwijding één van die andere momenten is.

4.3. De vraag naar het 'Hoelang'.

4.3.1. De vraag naar het 'Hoelang' in Marcus en Daniël.

In het boek Daniël wordt verschillende malen de vraag naar het 'Hoelang' gesteld en het antwoord daarop gegeven. (Daniël 7:25; 8:13, 14, 26; 12:6,7,11, 12). Er wordt in hetzelfde boek Daniël en in dezelfde hoofdstukken ook ingegaan op de vraag naar het 'Wanneer'. (Daniël 8:17, 19, 26 e.a. zie bij de vraag naar het 'Wanneer'.) De vraag naar het 'Hoelang' is een andere dan die naar het 'Wanneer'. Bij de vraag naar het 'Hoelang' is het antwoord verschillend, maar het komt steevast in de buurt van een goede 1000 dagen. Ook geeft die vraag een antwoord op de vraag hoelang de periode van de tempelontwijding duurt, want altijd als er sprake is van de termijn van zo'n 3.5 jaar is er

[269] Bolkestein, M.H, *Het verborgen rijk: het evangelie naar Markus*, De prediking van het NT , Nijkerk, 1954, p 287: 'Te stoutmoedig is de verklaring die bij de vijgenboom hier genoemd, wil denken aan de in 11:13 genoemde vijgenboom, die het beeld van Israël is. Volgens die verklaring zou Jezus, zoals later Paulus in Rom 11 een laatste aan het einde voorafgaande bekering van het volk Israël hebben verwacht. Maar in 11:14 wordt een zo scherp oordeel over de vijgenboom uitgesproken dat aan een toekomstige bekering niet gedacht schijnt te worden.'

ook sprake van de ontwijding van het altaar en de offers oftewel de periode van de 'verwoestende gruwel' duurt. Vrijwel elke onderzoeker van het boek Daniël laat de duur van 3.5 jaar slaan op de periode van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV. In Marcus is – zoals gezegd - ook de vraag naar het 'Hoelang' aan de orde. Omdat we weten uit het boek Daniël dat de 'Hoelang' vraag altijd gaat over de periode van tempelontwijding, zullen we vooral letten op de tijdsaanduidingen nadat er sprake is van de 'verwoestende gruwel'. Dat het hierbij gaat om een relatief korte tijd mag blijken uit de volgende aanduidingen van 'Hoelang' in Mc 13:

- *Vs. 17 Wat zal het rampzalig zijn voor de vrouwen die in die tijd zwanger zijn of een kind aan de borst hebben!*
- *Vs. 18 Bid dat het niet in de winter gebeurt,*
- *Vs. 20 En als de Heer die tijd niet had verkort, zou geen enkel mens worden gered, maar omwille van de uitverkorenen die hij tot de zijnen heeft gemaakt, heeft hij die tijd verkort.*
- *Vs. 28 Leer van de vijgenboom deze les: zo gauw zijn takken uitlopen en in blad schieten, weet je dat de zomer in aantocht is. 29 Zo moeten jullie ook weten, wanneer je die dingen ziet gebeuren, dat het einde nabij is.*
- *Vs. 30 Ik verzeker jullie: deze generatie zal zeker nog niet verdwenen zijn wanneer al die dingen gebeuren.*
- *Vs. 32 Niemand weet wanneer die dag of dat moment zal aanbreken, de engelen in de hemel niet en de Zoon niet, alleen de Vader.*

Conclusie: Allerlei aanwijzingen worden in Mc 13 gegeven dat de periode van de 'verwoestende gruwel' een relatief korte tijd zal zijn. De periode waarop de antichrist zich in de plaats van Christus stelt, zal maximaal zo'n 3.5 jaar duren. Uit de gevarieerde manier waarop in Daniël de 3.5 jaar van de tempelontwijding wordt aangegeven, kan er op wijzen dat niemand de exacte dag of het uur weet, maar dat het in de buurt ligt van een periode van meer dan 1000 dagen. Die 3.5 jaar gaan over de periode van een directe aanval op het geloof en de HEER van de kerk; daar kan echter – net als in de situatie van Antiochus Epiphanes IV - een langere periode aan voorafgaan. Al met al kan de opkomst van *de antichrist* en de feitelijke directe aanval op Jezus Christus en de kerk langer duren dan 3.5 jaar, maar – zeg maar - niet langer dan veertig jaar. Het feit dat er sprake is van 'deze generatie' wijst niet op de 'Wanneer' vraag, maar op de 'Hoelang' vraag, ook al duurt een generatie zo'n veertig jaar. Het totale optreden van degene die zich zal ontpoppen als de antichrist zal binnen de tijd van een generatie vallen.

4.3.2. Deze generatie (Mc 13:30)

In Mc 13:30 treffen we een woord aan dat de aandacht van verschillende onderzoekers trekt. Jezus zegt: *'Ik verzeker jullie: deze generatie zal zeker nog niet verdwenen zijn wanneer al die dingen gebeuren.'* In dit vers wordt de indruk gewekt dat al de dingen die gezegd worden in Mc 13, zich zullen voltrekken binnen een generatie, zeg maar veertig jaar[270]. Daar komt nog bij dat het niet over één generatie' gaat, maar 'deze generatie' en alsof dat nog niet genoeg is, wordt ook nog met zoveel woorden gezegd, dat *deze generatie* zeker nog niet verdwenen zal zijn, wanneer '*al die dingen'* gebeuren. Het is niet verbazingwekkend dat de gedachten van veel onderzoekers uitgaan naar de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 na Chr. Dit zou de 'Sitz im Leben' zijn van de dingen waar Mc 13 op doelt. De verwoesting van de tempel in Jeruzalem is onmiskenbaar een ingrijpende gebeurtenis in Israël's geschiedenis die binnen de generatie van Jezus valt. Vervolgens dringt zich echter wel de vraag op of met de verwoesting van Jeruzalem '*al die dingen*' van Mc 13 vervuld zijn? Kortom, de vraag doet zich voor op welke generatie doelt Jezus met *deze generatie*?

De generatie die de 'verwoestende gruwel' meemaakt.

[270] Taylor, *the Caligula crisis,* p 38, Taylor rekt *'een generatie'* op tot 70 jaar.

Neil D. Nelson[271] schrijft over Mt 24:34. Het betreft dezelfde rede en dezelfde uitspraak van Jezus als in Mc 13:30, maar dan in de opmaak van Matteus (Mt 24:34). Nelson volgt de literaire methode van *narrative analogie*; met andere woorden: hij vergelijkt de verhalen en zegswijzen in de Bijbel en merkt daarbij op dat '*deze generatie'* vaak een pejoratief is.[272] Een studie naar het gebruik van 'he genea haute' in Mt levert inderdaad vijf parallellen op (Mt 11:16, 12:41,42,45; 23:36 en 24:34) die leren dat het een generatie van mensen betreft, die zo slecht is dat het oordeel niet lang op zich kan laten wachten. Van zo'n generatie was volgens Nelson sprake in Egypte op het moment dat het volk Israël wilde vertrekken en ook de geschiedenis van de zondvloed kent zo'n generatie. Van Noach wordt met zoveel woorden gezegd dat hij '*de enige is van deze generatie die rechtschapen is'* (Gen. 7:1). Niet toevallig, zegt Nelson, wordt in Mt 24 de generatie die de wederkomst gaat meemaken, ingekleurd met de tijdgenoten van Noach. Inderdaad moet men hem toegeven dat Mt 24:36-39 zegt … *dat het zal zijn zoals het was in de dagen van Noach.* Mt 24:37*.* Nu is het opmerkelijk dat Nelson *'deze generatie'* koppelt aan de 'verwoestende gruwel'. Hij wijst er namelijk op dat de commentaren Mt 24 over het algemeen in twee stukken opdelen: vers 1-14 en 15-28. In Mt 24:15vv wordt de *'verwoestende gruwel'* in nauw verband genoemd met de grootste rampspoed die ooit zal plaatsvinden.[273] Wanneer de 'verwoestende gruwel' de kop opsteekt – wil Nelson maar zeggen - zal het einde oftewel de wederkomst hoogstens veertig, vijftig jaar oftewel een generatie verwijderd zijn. Nelson is van mening dat Mt onderscheid maakt in de tijd tussen de eerste en de tweede komst ('the inter advent age' 24:1-14 en een periode van acute rampspoed. (24:15-28 a period of acute tribulation immediately before the end). Dit betekent voor zijn besef dat 'deze generatie' verwijst naar een toekomstige generatie die zal leven in de tijd waarop de 'verwoestende gruwel' zich laat zien.

<u>Het had binnen een generatie kunnen gebeuren</u>

Interessant is ook de oplossing van Desmond Ford[274] in zijn boek 'the abomination of desolation' met betrekking tot 'deze generatie'. Ford noemt 'deze generatie' (he genea haute) een struikelblok. Hij zoekt de oplossing in de volgende richting. De opdracht van Jezus aan de discipelen had binnen één generatie tot stand kunnen komen. Ford denkt daarbij aan de *1290 dagen* en een andere tijdsaanduiding in het boek Daniël, zoals *een tijd, een dubbele tijd en een halve tijd.* Christus had geen eeuwen in gedachten, volgens Ford. Vervolgens komt hij met een verrassende interpretatie. Hij verwijst naar de exegeten die Christus' rede zien als een midrash over Daniël. Die onderzoekers lezen dit gedeelte als een herinterpretatie van Daniël 9:24-27 (de tempel en de eindtijd). Ford is het daarmee eens.[275] Dat wil volgens hem zeggen dat er bij het verstaan van Mc 13 gedacht wordt aan een korte tijd van crisis, die zich rondom Jeruzalem en de tempel zou voltrekken, gevolgd door de komst van de Messias. Inderdaad staan in het boek Daniël de verwijzingen naar een bepaalde tijd altijd in verband met de 'verwoestende gruwel' of de ontwijding van de tempel. Die bepaalde periode - of dit nu *2300 avonden en ochtenden* Daniël 8:14 of *een tijd, een dubbele tijd en een halve tijd* Daniël 7:25 of *1290 dagen* Daniël 12:11 - beslaat inderdaad een tijdsbestek van zo'n 3 à 3.5 jaar. Dit is dezelfde periode waarop de 'verwoestende gruwel' zich in de tempel in Jeruzalem manifesteerde namelijk van 167-164 v Chr. Het is ontegenzeggelijk waar dat de ernstigste aantasting van de heilige God van Israël en het geloof van Zijn volk relatief kort heeft geduurd. Ook wanneer wij de hele periode nemen waarop Antiochus Epiphanes

---

[271] Nelson, Neil D., 'this generation' in Matth 24:34', 'A literary critical perspective', *Journal of Evangelical Theology Society,* US, socr. 38/3, 1995, p 369-385.

[272] Nelson, 'this generation' (…), p 375, 'Narrative criticism will be employed in this paper to show that 'this generation' in Mt 24:34 refers to a kind of people characterised by Matthew as unbelieving and headed toward eschatological judgement.'

[273] Nelson, 'this generation'(…), p 377, 'Mt 24:15 includes the very specific sign of the *abomination of desolation* that causes or is followed directly by the greatest tribulation, that will ever be.'

[274] Ford, Desmond, *The abomination of desolation, Part II*, Mark 13:14 Its context, Background and exegesis, exegetical survey of Mark 13, 1979, 333 p

[275] Ford, *The abomination of desolation,* p 74, 'The author of the eschatological discourse has conformed it to the framework traced by Daniel.'

IV aan de macht was, duurde het nog relatief kort namelijk van 175-164 v Chr. De gedachte dat na de komst van de 'verwoestende gruwel' zich alle dingen in relatief korte tijd zouden voltrekken - een gedachte die ook Nelson is toegedaan - komt hier vandaan. Een verschil met Nelson is echter dat Ford in 'deze generatie' de tijdgenoten van Jezus zag. Hoe legt Ford dan uit dat 'binnen deze generatie' nu al zo'n kleine 2000 jaar duurt? Welnu, zegt hij, als Israël berouw had getoond en de kerk de zending had geloofd, was het binnen één generatie gebeurd! Ford vergelijkt het met de geschiedenis van Jona, toen God tegen de verwachting in de inwoners van Nineve spaarde. Ook legt hij een relatie met de tocht van Israël door de woestijn, die veel langer duurde vanwege het ongeloof van het volk.

Deze generatie is het Joodse volk

Franz Mussner[276] gaat niet mee met een zekere Lövestein die 'he genea haute' - net als Nelson - opvat als een pejoratief (Mc 8:12 en Lc 17:25) 'This generation is a generation of unbelief', moet Lövestein gezegd hebben. In Mc 13:30 ontbreekt een negatieve kwalificatie volgens Mussner. Mussner volgt ook Brandenburger niet, die aanneemt dat Mc een bron hanteerde die de 'verwoestende gruwel' op de tempelverwoesting betrok. Mussner heeft vooral oog voor een gemeenschappelijk 'Stichwort' in Mc 13:30,31 namelijk *'niet verdwijnen'*. Men moet Mussner toegeven dat van drie zaken wordt gezegd, dat ze '*niet zullen verdwijnen'*. Jezus zegt inderdaad in Mc 13:30,31 dat 1. Dit geslacht 2. hemel en aarde en 3. Mijn woorden zullen *niet verdwijnen*. Het woordpaar '*niet verdwijnen*' is het 'Stichwort' dat bij elk van de uitdrukkingen voorkomt, ook al zullen de eerste twee uiteindelijk wel en het laatste nooit verdwijnen. Voor Mussner is het woord van Jezus '*niemand weet wanneer die dag of dat moment zal aanbreken'* normatief. Dit betekent volgens hem dat 'deze generatie' niets zegt over de tijd. Mussner denkt bij de term *'deze generatie'* dan ook niet aan een tijdsbestek. Hij denkt in eerste instantie aan de wereld; eventueel de verblinde mensheid of het Joodse volk. Inderdaad valt niet te ontkennen dat bij 'dit geslacht', - zoals in eerdere Bijbelvertalingen 'he genea haute' vertaald werd - onbewust gedacht werd aan een groep mensen en minder aan een bepaald tijdsbestek. Mussner stelt nu: 'deze generatie' wijst niet op een kort tijdsbestek, maar op een groep mensen. Mussner volgt Brandenburger wel op het punt van waargenomen traditieovereenkomst van Mc en 4 Ezra op het punt van 'de Mensenzoon'. Maar Mussner wijst ook op de verschillen die hij 'Neuorientierung' noemt. Mussner bedoelt dat de Joodse apocalyptiek in Mc 13 door het christelijk geloof gestempeld is. Hij maakt dat bijvoorbeeld op uit het feit dat er een vereenzelviging plaatsvindt van Jezus met 'de Mensenzoon'.[277] Bij de vraag naar '*deze generatie*' moeten we volgens Mussner vooral letten op de locatie van het leergesprek, namelijk: de Olijfberg, Jeruzalem, Judea. Dat wil zeggen 'auf den heiligen Ort des Judentums'. Op die manier komt Mussner uit bij het Joodse volk. Deze generatie = het Joodse volk.[278] *Dit geslacht* is volgens Mussner het Joodse volk dat niet voorbijgaat, voordat al deze dingen zullen gebeuren. 'Der Jude ist immer noch da.' De verwoesting van de tempel behoort tot de gebeurtenissen, die wijzen op het aanbreken van de eindtijd en die het Jodendom een nieuwe plek toewijst in de geschiedenis.[279] En wat betekent dan 'lezer, begrijp dit goed'? Mussner antwoordt: Zoals Mc de traditie van Ezra nieuw duidde, zo moet (hermeneutisch) de christelijke gemeente met haar geschiedeniservaring de apocalyptische lessen van het NT ook nieuw lezen.

---

[276] Mussner, Franz, 'Wer ist "dieses Geschlecht" in Mk 13:30 parr', *Kairos,* 29, 1987, p 23-28.

[277] Mussner, 'Wer ist "dieses Geschlecht", p 25-26, 'Der Offenbarungslehrer des apokalyptischen Schulgesprächs, ist von christologischen Glaubenswissen gezeichnet. So kommt es zu der eigenartigen Konzeption dass der weggehende und wiederkehrende Kyrios, der vom Himmel kommende Menschensohn und der irdische Offenbaringsmittler Jesus, in der Sache eine Einheit bilden.'

[278] Mussner, 'Wer ist "dieses Geschlecht", p 26, 'So liegt es nahe in 'dieses Geschlecht' das bis zum Ende der Welt nicht vergeht, das Volk der Juden zu sehen: Zeuge für die konkretheit der Heilsgeschichte und die bleibende Gültigkeit der prophetische Ansage Jesu.'

[279] Mussner, 'Wer ist "dieses Geschlecht", p 26, 'Da Kampf gegen Israël, das Jüdische Volk und die Gemeinde des Messias Jesu unter den Völker beginnt.'

4.3.3. Enkele lijnen over 'deze generatie'.

1.De term 'deze generatie' wordt gebruikt voor een korte periode van tijd. We moeten Mussner toegegeven, dat deze uitdrukking bij Mc niet veel voorkomt, behalve dan in Mc 8:12 en 13:30. Het lijkt niet erg voor de hand liggend de betekenis van 'deze generatie' in Mc 13 aan Mt te ontlenen. Toch is er wel iets voor te zeggen: Mc 8:12,38 (vgl. 9:19) gebruikt deze uitdrukking ook pejoratief: NBV 'uw soort mensen' (vs. 12). Gezien de context van vs. 28 'de zomer in aantocht', vs. 29 'het einde nabij' en ook 'vs. 32 'niemand weet wanneer die dag of dat moment zal aanbreken', staat deze generatie in Mc 13:30 echter meer in het teken van een bepaalde tijdsperiode.

2. 'Deze generatie' is een groep mensen. Het is goed mogelijk om bij 'deze generatie' zowel aan een bepaald tijdsbestek, maar ook aan een groep mensen te denken[280]. In het Nederlandse taalgebied gebeurt dit gemakkelijker wanneer dit woord vertaald wordt met 'dit geslacht'. Dat Mussner bij 'deze generatie' aan het Joodse volk denkt, is in het licht van de geschiedenis - die zich bij verwoesting van de tempel in Jeruzalem inderdaad in het midden van het Joodse volk voltrok – plausibel. Het zou een indicatie kunnen zijn dat de toekomstige ontwijding van de tempel, waar Mc 13:14 naar verwijst, zich ook in het midden van dit volk zich zal voltrekken.

3. 'Deze generatie' doelt op een toekomstige generatie. Wanneer de uitdrukking 'deze generatie' een tijdsbestek van zo'n veertig jaar aangeeft, ligt het voor de hand dat veel onderzoekers denken aan de verwoesting van de tempel in het jaar 70 n Chr.[281] als moment waarop al deze dingen vervuld worden. Toch dient zich ook een andere zienswijze aan. De uitdrukking 'deze generatie' wordt genoemd na vs. 14, zoals Nelson terecht ziet en meldt. Vs. 14 hoort in Mc 13 in het blokje (vs. 14-27) [282] dat begint met de 'verwoestende gruwel' en wijst op een hevige maar relatief korte crisis, waarna de komst van de Mensenzoon te verwachten is. Binnen de korte duur van de 'verwoestende gruwel' in Daniël 8, 11 en 12, gaan de gedachten in de richting van een relatief korte tijd – zeker niet langer dan een generatie - waarbinnen zich de voleinding van alle dingen zal voltrekken.

Conclusie: de vraag naar het 'Hoelang'.

Er is in Daniël en ook in Marcus de vraag naar het 'Hoelang' (Daniël 12:6, Marcus 13:14 e.v.) en de vraag naar het 'Wanneer' (Daniël 12:8, Marcus 13:4). Deze beide vragen komen we ook tegen in Daniël 12. Dat is het hoofdstuk waar Marcus op allerlei wijzen sterk aan refereert. Op de vraag naar het 'Hoelang' klinkt het antwoord dat in de buurt ligt van zo'n 3.5 jaar. Dat is de korte periode van de 'verwoestende gruwel' oftewel van 167–164 v Chr. de tijd waarin Antiochus Epiphanes IV zich sterk manifesteerde als tegenstander van God en Zijn volk. Wanneer we letten op Antiochus Epiphanes IV moeten we constateren dat hij reeds vanaf 175 v Chr. aan de macht was en vanaf het begin het plan had Israël te helleniseren. De afzetting van de hem onwelgevallige priester Onias III speelde vóór de bewuste periode van 3.5 jaar waarin hij het altaar en beeld van Zeus oprichtte in de tempel in Jeruzalem. Deze Antiochus Epiphanes IV vertoont een beeld van de in de toekomst verwachte antichrist. De periode van de

---

[280] Kittel, Gerhard, *TDNT,* p 663, 'This generation is to be understood temporally but there is always a qualifying criticism.'

[281] Minette de Tillese, *Le secret Messianique dans L' Evangile de Marc*, p 422, C'est la reprise littérale de la question des disciples: 'Dis nous quant *cela* arrivera et quels sont les signes que *tout cela* va s'accomplir? Jesus répond avec précision: 'En vérité, je vous le dis, cette génération-ci ne passera pas que *tout cela* ne soit accompli. La precision chronologique, ainsi que le fait admis que Marc écrit son évangile entre 65 et 75.' (…) vs 23: 'Voilà, je vous ai *tout* prédit'. (…) P 426 'La fuite dans les montagnes, la détresse et même les faux prophètes sont toutes les expériences vécues en ces jours-la.'

[282] Gnilka, Das *Evangelium nach Markus,* p 196, 'Für Markus ist mit dem Antichrist die letzte Zeit angebrochen. Weil dieser noch aussteht, ist somit eine Auffassung korrigiert, die die Zerstörung des Tempels als Anbruch der letzten Zeit und Zeichen des Endes wertete. So sind die in 14ff beschriebenen Ereignisse von denen in 5-13 abgehoben.'

antichrist en zijn wijze van optreden zal veel weg hebben van de periode en wijze van doen van Antiochus Epiphanes IV. Van hieruit is het begrijpelijk dat er aan de ene kant gedoeld wordt in Marcus op een zeer korte tijd, terwijl ook opgemerkt wordt dat deze tijd zich in ieder geval binnen de veertig jaar van een generatie zal voltrekken.

4.4. De vraag naar het 'Wanneer'.

In het boek Daniël wordt behalve de vraag naar het 'Hoelang' ook de vraag naar het 'Wanneer' gesteld. Ook als de vraag naar het 'Wanneer' niet expliciet klinkt, wil de tussenpersoon tussen God en Daniël hem bewust maken *dat het visioen naar de tijd van het einde verwijst.* In hoofdstuk 3 staan alle verwijzingen naar het einde op een rijtje. De eindtijd is de periode waarin de tegenstander van God en Zijn volk aan de macht is oftewel de periode van de 'verwoestende gruwel'.

* *de tijd van het einde* 8:17
* *de tijd van het einde* 8:19
* *de verre toekomst* 8:26
* *wat er aan het einde van de tijd met je volk zal gebeuren; want dit is opnieuw een visioen dat over de toekomst gaat* 10:14
* *de eindtijd, want de vastgestelde tijd is nog niet aangebroken.* 11:35
* *de eindtijd* 11:40
* *verzegel het boek tot de eindtijd* 12:4
* *deze dingen blijven verborgen en verzegeld tot de eindtijd.* 12:9

Verschillende onderzoekers maken ons er op attent dat er in Mc 13 ook allerlei tijdsbepalingen voorkomen, die zich uitstrekken naar de eindtijd. Gedoeld wordt dan op de tijdsbepalingen 'hotan' (7) 'hotan' (11) die een climax vormen en uitlopen op het 'hotan', 'tote' en de eindtijd van de 'verwoestende gruwel' in vs. 14.
De eindtijd van de 'verwoestende gruwel' die zich als voorlopige vervulling voordeed onder Antiochus Epiphanes IV, zal zijn definitieve vervulling ontvangen naar de beschrijving van Mc 13.

In de Septuagint vertaling van het boek Daniël wordt in verband met *het einde* vaak het woord 'sunteleia' gebruikt. Dat Griekse werkwoord komt in de 'Wanneer' vraag van de leerlingen in Mc 13:4 terug.
Het '*einde nog niet'* Een opmerkelijke overeenkomst met Daniël is de opmerking dat het 'nog niet zover is' (vgl. Daniël 11:35 met Mc 13:7.).
De tijd van de heidenen Een belangrijke indicatie voor de nadering van het einde lijkt de 'volheid van de volkeren' te zijn. Het '*einde nog niet* ' in Mc 13:7 wordt na het '*eerst moet aan alle volken het goede nieuws worden verkondigd.'* in vs. 10 door *'het einde'* in vs. 13 afgesloten, voordat in vs. 14 e.v. *de eindtijd* aanbreekt. Op een andere plek in dit hoofdstuk- naar aanleiding van de Lucas-versie van Mc 13 - wordt vs. 10 en de periode van de volkerenzending breder behandeld. Lucas, maar ook Marcus lijkt dezelfde mening toegedaan die we ook bij Paulus vinden (Rom. 11:25) dat als de periode van de genadetijd voor de volkeren voorbij is, er nog een periode voor het Joodse volk aanbreekt.
De vijgenboom In het verband van de bespreking van Lucas 21 is gesproken (zie boven) over de 'vijgenboom' (Mc 13:28; Lc 21:29). Het beeld van de vijgenboom bevestigt naar onze mening de veronderstelling dat het volk Israël na een periode van verdorring, aan het einde nog een periode van bloei zal meemaken.
Wanneer 'het verdorren van de vijgenboom' in Mc 11:12-25 in relatie gezien wordt tot de tempel en voortkomt uit de slechte relatie met God, spreekt bloei van de vijgenboom in Mc 13:26 van een herstelde relatie met God.
'De dingen die moeten gebeuren' De woorden '*Die dingen moeten gebeuren*' (vs. 7) die volgens verschillende onderzoekers ook in Daniël 2 en 9 voorkomen, herinneren eraan dat het antwoord op de vraag naar het 'Wanneer' niet zozeer in een bepaalde periode van tijd gezocht moet worden, als wel in de voltrekking van een aantal gebeurtenissen. In de OTische situatie volgens Daniël 9 was dit onder meer de straf voor Israël in verwoesting van stad en tempel, de terugkeer en herbouw van stad en tempel, de moeilijke tijden die uitliepen op het dieptepunt onder Antiochus Epiphanes IV. In de

NTische tijd volgens Mc 13 houden de gebeurtenissen die moeten plaatsvinden, onder meer in de verwoesting van stad en tempel en de verstrooiing van het Joodse volk, de volkerenzending en daarna het herstel van Israël uitlopend op het optreden van *de antichrist*.
De gelijkenis van de man die op reis ging. Aan het eind van Mc 13 worden we door Jezus met behulp van een gelijkenis van een man die op reis ging en het beheer van zijn huis aan zijn dienaren toevertrouwde, opgeroepen waakzaam te zijn, omdat niet precies bekend is 'Wanneer' de heer van het huis komt. Hier gaat het opnieuw om de vraag naar het 'Wanneer', omdat bij de vraag naar het 'Hoelang' bekend is hoelang de periode ongeveer zal duren, namelijk maximaal veertig jaar, terwijl dit antwoord bij de vraag naar het 'Wanneer' veel minder duidelijk is.

Conclusie: De 'Wanneer'- en de 'Hoelang'-vraag vertoont een grote overeenkomst tussen Mc 13 en het boek Daniël. In Daniël 8-12 én in Mc 13 is de 'verwoestende gruwel' de eindtijd waar de geschiedenis op uitloopt.

5. Samenvattende resultaten over de 'verwoestende gruwel' en terugblik.

5.1. Samenvattende resultaten over de 'verwoestende gruwel'.

5.1.1. Het boek Daniël als kenbron voor de uitdrukking 'verwoestende gruwel'.

De meeste onderzoeken wijzen bij Mc 13:14 dwingend in de richting van *het boek Daniël als kenbron,* waar de uitdrukking 'verwoestende gruwel' met een kleine variatie zeker driemaal en vermoedelijk viermaal (Daniël *8:13*, 9:27, 11:31 en 12:11) te vinden is. Mocht Mc 13:14 nog vragen opleveren in dit opzicht, Mt 24:15, die 'de eerste exegeet' van Mc 13:14 genoemd wordt, wijst expliciet in de richting van Daniël. Ook onderzoeken die gefocust zijn op de tekst en context van Mc 13:14 binnen het Evangelie van Marcus, gebruiken bewust of onbewust bij hun uitleg de betekenis die de 'verwoestende gruwel' in Daniël ontvangt. Wanneer onderzoekers andere bronnen aanboren (Jesaja, Ezechiël), komt dit voort uit hun veronderstelling dat de 'verwoestende gruwel' vervuld wordt in de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 n Chr., hetgeen zij als straf van God beschouwen. De uitdrukking 'verwoestende gruwel' komt in zijn samengestelde vorm echter alleen voor in het boek Daniël. Uit bovenstaande wordt duidelijk dat het nodig is om *de juiste betekenisaspecten* van de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël te achterhalen, wil men de relevantie voor het verstaan van Mc 13 duidelijk kunnen maken.

5.1.2. De voorlopige en de definitieve vervulling van de 'verwoestende gruwel' in Daniël.

Onderzoekers en commentaren gaan bij de vraag naar het vierde Rijk uiteen. Sommigen menen dat het Romeinse Rijk (Roman View) het vierde Rijk is; anderen menen dat dit het Griekse Rijk (Greek View) is. Beide visies zijn wetenschappelijk verantwoord. Mijn keuze valt op de 'Roman View', omdat die mijns inziens de beste papieren heeft. Het mag duidelijk zijn dat de 'Greek View' aanvechtbaar is, vanwege de wel erg vergaande vooronderstellingen, terwijl de 'Roman View' alleen al sterk staat omdat deze overeenkomt met de door iedere wetenschapper erkende feitelijke historische opeenvolging van de vier Rijken. Indien volgens aanhangers van de 'Greek View' uit de tekst van Daniël is op te maken dat de schrijver van het boek Daniël het Griekse Rijk als het vierde Rijk ziet, dan mag men bij de 'Roman View', ook *sporen in de tekst veronderstellen* die deze visie bevestigen. Duidelijk mag zijn dat wanneer het Griekse Rijk het derde Rijk is, de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV niet de definitieve vervulling van Daniël 7 kan zijn, want deze verwachtte de tegenstander van God en zijn volk tijdens het vierde Rijk. Verschillende aanwijzingen in de tekst van Daniël 8-11 (bijv. *over de verre toekomst* maar ook *de afwezigheid van de verwachting van het oordeel en het eeuwige Koninkrijk van God)* tonen aan dat schrijver van Daniël een *voorlopige vervulling* van Daniël 7 in Daniël 8-11 verondersteld moet hebben en derhalve de *definitieve vervulling* in de toekomst verwachtte. *De voorlopige vervulling* van de 'verwoestende gruwel' in de geschiedenis van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV in Daniël 8-11, geeft in dat geval wel een goed beeld van de te verwachten *definitieve vervulling* van de 'verwoestende gruwel' in de eindtijd. De onderscheiding *voorlopige- en definitieve vervulling* hebben wij in geen van de commentaren en artikelen aangetroffen. Deze onderscheiding lijkt een plausibele verklaring voor de discrepantie die aangetroffen wordt in het boek Daniël tussen de gewekte verwachting voor het vierde Rijk en de voorlopige en gedeeltelijke vervulling tijdens het derde Rijk. Tegen het eind van Daniël 11 en heel Daniël 12 treffen we volgens de meeste commentaren echte profetie aan, terwijl hier niet alleen opnieuw sprake is van de 'verwoestende gruwel', (Daniël 12:11) maar ook *het eindoordeel* en *het eeuwige koningschap* van God en de heiligen verwacht wordt (Daniël 12:1-3). De antichrist die aan het einde van de behandeling van het boek Daniël in veel commentaren opduikt, is een vanuit het NT ingegeven interpretatie van de profetieën van Daniël. Het is waardevol wanneer de 'verwoestende gruwel' vanuit het eigen karakter en de inhoud van het boek Daniël zijn

eschatologische karakter krijgt, maar tegelijkertijd geconstateerd kan worden dat Mc 13:14 sterke referenties heeft juist met het laatste hoofdstuk in Daniël.

5.1.3. De uitdrukking 'verwoestende gruwel' ontvangt in elk hoofdstuk van Daniël waarin zij aangetroffen wordt zijn eigen karakter en betekenis.

De 'verwoestende gruwel' en de periodisering van de tijd.

In het zeventigwekenvisioen in Daniël 9:24-27 maakt de 'verwoestende gruwel' onlosmakelijk deel uit van een *periodisering van de tijd*, waar het de climax van vormt. Ieder commentaar merkt in Daniël 9:24-27 drie fasen in de geschiedenis op, die zich voltrekken moeten voordat de 'verwoestende gruwel' aanbreekt.
De tempelverwoesting als straf van God vormt in Daniël 9:24-27 *het begin* en de tempelontwijding waarbij God reddend ingrijpt vormt *het eind* van de periodisering van de tijd waarin de toorn van God is uitgewoed. De periode van Gods toorn begint met de ongehoorzaamheid van Israël aan God, hetgeen de aanleiding vormt van de tempelverwoesting en de ballingschap. De periode van Gods toorn eindigt met het herstel van land en volk en tempel en de gehoorzaamheid van Israël in de tijd van de tempelontwijding gevolgd door Gods reddend ingrijpen.

De 'verwoestende gruwel' en de historische achtergrond.

In Daniël 8:13 en 11:31 vinden we de profetie, terwijl de *historische setting* ervan onder meer in 1 Maccabeeën opgetekend, een historisch beeld geeft van de 'verwoestende gruwel'.
De 'verwoestende gruwel' vormt met de ontwijding van de tempel in Jeruzalem een directe aanval op de God en het geloof van Israël, waarbij het altaar en het offer en God Zelf worden vervangen door een vreemd altaar en offer en (volgens velen) ook het beeld van de god Zeus, dat opgesteld wordt in de tempel in Jeruzalem. Duidelijk mag zijn hoe vijandig deze daad is, waarin religieuze voorwerpen van een vreemde godsdienst (altaar en offer en godsbeeld) een directe aanval vormen op het geloof en de God van Israël, terwijl achter deze daad van religieuze agressie de persoon van Antiochus Epiphanes IV schuilgaat.

De 'verwoestende gruwel' en de toekomstige definitieve vervulling.

De profetie van Daniël 7 over *de toekomstige tegenstander* van God en Gods oordeel en eeuwige koninkrijk vinden we terug in de 'verwoestende gruwel' in Daniël 12, met dit verschil dat deze uitdrukking in dit laatste hoofdstuk van Daniël een gezicht heeft gekregen door *de voorlopige vervulling* in Daniël 8-11. De meeste commentaren gaan er immers vanuit dat we in Daniël 11:1-39 te maken zouden hebben met vaticinium ex eventu, terwijl we vanaf vs. 40 tot en met Daniël 12 met echte profetie van doen zouden hebben.
Naast de letterlijke overeenkomst van de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 met deze uitdrukking in de Griekse vertaling van Daniël 12:11, zijn er nog meer tekstuele overeenkomsten, die onderstrepen dat Jezus in Mc 13 de verwachting van Daniël 12 opneemt en op de toekomst richt (bijv. ‘Wanneer al deze dingen vervuld worden’ Mc 13:4 en Daniël 12:8).

5.1.4. De 'verwoestende gruwel' kan niet als vervuld worden beschouwd in de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr.

Omdat de 'verwoestende gruwel' onlosmakelijk deel uitmaakt van de genoemde *periodisering van de tijd* kan men de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 niet vereenzelvigen met de verwoesting van de tempel in het jaar 70 n Chr. Ook weten we uit het boek Daniël dat de 'verwoestende gruwel' staat voor tempelontwijding gevolgd door Gods reddend ingrijpen, terwijl er in 70 n Chr. sprake is van tempelverwoesting als straf van God.
In het licht van de periodisering van de tijd zal de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. als straf van God eerder het begin vormen van een lange periode die uitloopt op de 'verwoestende gruwel' oftewel de ontwijding van de tempel, waarbij God reddend zal ingrijpen. Het *anti-tempelthema* vormt in voorgaande en volgende hoofdstukken volgens veel onderzoekers de achtergrond van Mc 13 waardoor we onvermijdelijk aan een straf van God moeten denken bij de verwoesting van de tempel in 70 n Chr. De confrontatie

van Jezus met de tempelleiding heeft veel weg van een patstelling: men moet kiezen óf voor de tempel óf voor Jezus Christus. De verwerping van Christus door de tempelleiding roept de toorn van God op. Het overleveren van Jezus Christus in de dood door de tempelhiërarchie, vormt een verbindende schakel tussen Mc 13 (‘paradidonai’ 3x) en andere hoofdstukken in Marcus in verband met het lijden en de dood van Jezus. Het feit dat dit werkwoord ook opduikt in de Griekse tekst van de centrale profetie over de eindtijd in Daniël 7:25, geeft aan hoe diep de verbintenis is tussen de beide profetieën in OT en NT en hoe centraal het lijden van Jezus is bij de vervulling van de profetie.

5.1.5. De 'verwoestende gruwel' wijst op de aanval op God en de heiligen, waarbij God reddend zal ingrijpen.
In het boek Daniël, maar ook in het boek Marcus in relatie tot Mc 13, komt volgens verschillende wetenschappers de correlatie aan het licht tussen de Messias en de heiligen in lijden en heerlijkheid. Al de zaken die worden toegedacht aan de Mensenzoon in Daniël 7, worden ook de heiligen toegedacht. Wanneer de heiligen delen in het eeuwige Koninkrijk van de Mensenzoon, kan vermoed worden dat de Mensenzoon ook zou delen in het diepe lijden dat de heiligen zal treffen. Uit Marcus 13 wordt duidelijk dat de verwoesting van de tempel in 70 n Chr. voortkwam uit de verwerping van Jezus als de Christus. Jezus Christus blijft een centrale rol spelen voor de lezers van Mc 13 gezien verschillende waarschuwingen voor valse christussen. (Mc 13:6,13, 21). Het ligt in de lijn der verwachting dat net als in het Daniël-boek - dat begint met de tempelverwoesting en uitloopt op tempelontwijding - Mc 13 begint met de tempelverwoesting en uit zal lopen op iets wat de contouren vertoont van het vreemde altaar, offer en de god Zeus. In het licht van de vervanging van de tempel door Jezus Christus’ dood én versterkt door het ‘estèkota’ zou bij de associatie aan de tempelontwijding in Mc 13:14, aan het optreden van de antichrist gedacht kunnen worden.

5.1.6. De leerlingen stellen – met als vermoedelijke achtergrond het boek Daniël - vragen over de eindtijd als ze horen dat Jeruzalem verwoest wordt.
De leerlingen stellen naar aanleiding van de profetie van Jezus over de tempelverwoesting de vraag naar het ‘Wanneer’. In het antwoord ‘deze dingen moeten eerst gebeuren‘ vs. 7 en in de bepalingen van tijd (hote en hotan) en van het *‘nog niet’* in vs. 7 en van het ‘*eerst’* in vs. 10 komt een treffende overeenkomst met tijdsbepalingen in Daniël 8-11 aan het licht, en wijst ‘het teken, dat het zover is’ derhalve naar de 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14. Opmerkelijk genoeg begint ook het boek Daniël met de tempelverwoesting uitlopend op een tempelontwijding. Het boek Daniël heeft veel invloed gehad op de Joods apocalyptische literatuur van 200 v Chr. tot 200 n Chr. en het Joodse denken in de tijd van Jezus sterk beïnvloed. Het zal niet toevallig zijn dat het boek Daniël naast de boeken Jesaja en Psalmen tot de meest geciteerde OTische boeken in het NT behoort. De aankondiging van de verwoesting van de tempel in Mc 13:2 vormt met de woorden ‘wanneer zal dat allemaal gebeuren’ - gezien de Griekse bewoording van Mc 13:4 en de vrij letterlijke overeenkomst met de Griekse vertaling Daniël 12:8 ‘tauta sunteleisthai panta’ - de aanleiding voor de leerlingen van Jezus voor het stellen van vragen over de eindtijd. Dit, en de vele tekstuele overeenkomsten tussen Mc 13 en het boek Daniël, versterken de indruk dat de leerlingen naar aanleiding van de profetie van Jezus over de verwoesting van de tempel in Jeruzalem mede vanuit verwachtingen door Daniël gewekt, vragen gingen stellen over de eindtijd.

5.1.7. De toewending van God tot Zijn oude volk Israël moet eerst gestalte krijgen, voordat de definitieve eindtijd aanbreekt.
De woorden ‘Eerst moet aan alle volken het goede nieuws worden verkondigd’ in Mc 13:10, wijzen in overeenstemming met Lucas’ versie van deze rede van Jezus én Paulus’ visie in Romeinen 11:25, op het begin van de eindtijd. Lucas 21:24 bevestigt deze indruk, gezien de belofte dat *‘Jeruzalem vertrapt zal worden door heidenen, tot de tijd van de heidenen voorbij is.’ Wanneer de tijd van de heidenen voorbij is*, wekt in de context

van Lc 21 de verwachting van een herstel van het volk Israël in het land van herkomst met Jeruzalem als centrum voordat de eindtijd zijn aanvang neemt.
Dat Israels toewending terugkeer tot het land van herkomst en tot God voorafgaat aan het optreden van de 'verwoestende gruwel' wordt bevestigd in Mc 13 door het woord over *de vijgenboom waarvan de takken uitlopen en in blad schieten* in vs. 28. Het beeld van de vijgenboom – waarbij de vijgenboom symbool staat voor het volk Israël - werd ook door Jezus gebruikt in Mc 11:12-25, waarmee Jezus het einde van het volk aanduidde. Hoewel niet alle onderzoekers deze mening delen, komt het vreemd over wanneer in Mc 11 de verdorring van de vijgenboom symbool staat voor het einde van Israël, terwijl dit in Mc 13 het uitbotten van de vijgenboom niet zou staan voor het nieuwe begin voor het volk Israël bij terugkeer tot land en tot de God van Israël.
Indien de verwerping van Jezus Christus de aanleiding is voor de straf over het Joodse volk gepaard gaande met de vernietiging van de tempel en de verstrooiing, moet de tijd van het herstel van de relatie tot God door Jezus Messias dichtbij zijn, wanneer Israël terugkeert tot het land van herkomst. Zoals in de tijd van de voorlopige vervulling bij Antiochus Epiphanes IV door beproeving de veranderde houding van Israël tot God moest blijken in gehoorzaamheid en vertrouwen, zo zullen zij ook in de definitieve vervulling in de eindtijd hun veranderde houding ten aanzien van Jezus Messias moeten tonen tijdens de grote verdrukking.

5.1.8. De antichrist is de persoon die in de eindtijd de plaats van Jezus Christus zal willen innemen, zich tegen Hem zal keren en de heiligen op de proef zal stellen.

De lokalisering van de 'verwoestende gruwel' in de eindtijd in Jeruzalem op de plaats van het heiligdom, wordt versterkt door de historische achtergrond van de uitdrukking zoals getekend in Daniël 11:31 en ook door het parallelvers in Mt 24:15 *'zien staan op de heilige plaats'*. Indien Jezus Christus de plaats van het offer en altaar en tempel heeft ingenomen, wijst de locatie van de eindtijd weliswaar naar het tempelplein in Jeruzalem te midden van het Joodse volk, maar kan tegelijkertijd niet een nieuwe tempelontwijding worden verwacht.
De meeste onderzoekers duiden het mannelijke 'estekota' op de persoon van *de antichrist.* Parallellen worden getrokken met 2 Tess 2:3 en *de wetteloze mens*. De tempelontwijding ten tijde van Antiochus Epiphanes IV in 167-164 v Chr. als voorlopige vervulling, zal bij de definitieve vervulling de gestalte van een mens vertonen die de plaats van offer en altaar en Zoon van God heeft overgenomen in de persoon van de antichrist.

5.1.9. Met de woorden over de voorlopige en definitieve vervulling van de 'verwoestende gruwel' worden we voorbereid op een lange tijd en aangemoedigd te waken.

Wachten duurt lang. In de gelijkenis aan het eind van Mc 13 over de heer van het huis die op reis ging en het beheer aan zijn dienaren toevertrouwde, worden we voorbereid op een lange tijd en aangemoedigd te waken. Wanneer we denken aan de tijdsbepalingen in Mc 13 en dat *het evangelie eerst aan alle volken moet worden gepredikt*, zijn we ons – waarschijnlijk nog beter dan de directe hoorders van Jezus - bewust van de lange tijd die voorbij zal gaan voordat de HEER terugkomt. De voorzegging in Daniël 7 en de voorlopige en gedeeltelijke vervulling in de tijd van Antiochus Epiphanes IV gaf de gelovigen vertrouwen en moed om trouw te blijven aan God. Met de voorzegging geeft God immers te kennen dat de geschiedenis in Zijn hand is en dat Hij de tegenstander macht verleent, totdat Hij reddend ingrijpt. De vergelijking tussen Mc 13 en het boek Daniël kan de gelovigen van het NT eenzelfde bemoediging geven: God heeft de geschiedenis in Zijn hand. De machten die tegen Hem opstaan zullen een korte tijd de ruimte moeten krijgen, totdat Gods reddend ingrijpen en Zijn Koninkrijk komt.

5.1.10. De tijd van de grote verdrukking zal een relatief korte, maar hevige tijd van geloofsvervolging zijn.

Naast de vraag naar het 'Wanneer' is de vraag 'Hoelang' relevant in verband met de 'verwoestende gruwel'. Volgens de gegevens van Daniël zal het optreden van de

antichrist ongeveer 3.5 jaar duren, vergelijkbaar met de korte periode waarin de tempel in Jeruzalem ontwijd was van 167-164 v Chr. De aanduidingen zoals *2300 avonden en morgens* (Daniël 8:14) en *'een halve week'* (Daniël 9:27) en *1290 dagen* (Daniël 12:11) en *1335 dagen* (Daniël 12:12) komen in de buurt van goed duizend dagen, maar zijn allemaal verschillend in Daniël. We zullen – ook al weten we van de relatief korte duur van het optreden van de antichrist - de precieze dag en het moment niet kennen, waarop God reddend gaat ingrijpen (Mc 13:32).
Hoewel de aanloop tot het feitelijke optreden van degene die zich als antichrist gaat ontpoppen langer zal duren dan de 3.5 jaar zal de periode in totaal de veertig jaar niet overschrijden. *De generatie* die getuige is van opkomst en optreden van de antichrist zal ook het einde meemaken (Mc. 13:30).
Met de komst van *de Mensenzoon* (Mc 13:26), zal voor de uitverkorenen in de hemel en op de aarde de verlossing aanbreken.

5.2. Terugblik op het onderzoek: van probleemstelling naar conclusies.

5.2. Van probleemstelling naar conclusies.
Bij het onderzoek naar de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Mc 13:14 kwam bij de meeste wetenschappelijke onderzoeken de evidente relatie met het boek Daniël aan het licht. Door verreweg de meeste onderzoekers wordt de uitdrukking de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël bewust of onbewust beschouwd als bron van de zegswijze die Jezus in Mc 13:14 bezigt. Daar komt nog bij dat deze verbinding met het boek Daniël niet op zichzelf staat. Mc 13 kent vele uitdrukkingen en zinswendingen over de hele breedte van het hoofdstuk die wijzen op een diepe relatie met het boek Daniël. Door wetenschappelijke artikelen en onderzoeken bevestigd, werd het onderzoek naar de betekenis van de 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël niet alleen interessant, maar ook noodzakelijk om de betekenis van Mc 13:14 te doorgronden.

Het doel van dit onderzoek was om allereerst meer helderheid te krijgen over de verschillende betekenisaspecten van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in het boek Daniël. De uitdrukking komt met kleine verschillen zeker driemaal voor in het boek Daniël; om precies te zijn in Daniël 9:27, 11:31 en 12:11. Elk van die hoofdstukken werpt zijn eigen licht over de uitdrukking 'verwoestende gruwel'. In Daniël 9:27 valt op dat de 'verwoestende gruwel' deel uitmaakt van een periodisering van de tijd, waarvan deze de climax vormt. In Daniël 11:31 wordt weliswaar in profetische termen de historische setting beschreven van de 'verwoestende gruwel'. Maar de feitelijke geschiedenis zoals die door mensen als Josephus opgetekend is, maar ook in de boeken Maccabeeën I en II beschreven wordt, maakt duidelijk wat er werkelijk gaande is als de 'verwoestende gruwel' zich voordoet. In de geschiedenis die zich afspeelt tussen 167-164 v Chr. wordt duidelijk dat het bij de 'verwoestende gruwel' niet om tempelverwoesting, maar om tempelontwijding ging. En dat er bij de 'verwoestende gruwel' geen sprake is van Gods toorn tegen Zijn volk, maar juist van reddend ingrijpen van Gods kant. In Daniël 12 blijkt de 'verwoestende gruwel' gericht te zijn op de definitieve en volledige vervulling.

Het is vooral de 'Roman View' die ons ervan bewust maakt dat de vervulling onder Antiochus Epiphanes IV gerekend moet worden tot *een voorlopige en gedeeltelijke vervulling* van de voorzegging die we aantreffen in Daniël 7. Wanneer allerlei zaken in en buiten de tekst bevestigen dat Mc 13:14 in eerste instantie gerelateerd is aan Daniël 12:11, wordt duidelijk dat Jezus een verwachting van een definitieve en volledige vervulling van de 'verwoestende gruwel' opneemt en op de toekomst van Zijn discipelen betrekt.

De uitkomst van het Daniël-onderzoek naar de betekenis van de 'verwoestende gruwel' zou naar onze verwachting vervolgens een bijdrage kunnen vormen voor een beter verstaan van Mc 13:14 en de plaats van dit vers in Mc 13 als geheel. Die verwachting is uitgekomen. Om iets te noemen: De verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 n Chr. kan

niet – zoals de meeste wetenschappers denken - de vervulling zijn van de 'verwoestende gruwel', want deze uitdrukking duidt niet op verwoesting maar op ontwijding en spreekt niet van Gods toorn, maar van Gods reddend ingrijpen. De periodisering van de tijd die met de uitdrukking gegeven is, bevestigt de lange tijd die er zit tussen de tempelverwoesting als straf van God in het jaar 70 n Chr. en het begin van de definitieve eindtijd.

Bijlage: Zeven ijkpunten in het boek Daniël in vijftien commentaren.
(zie pagina 31)

Montgomery[283]
apokalyptiek en parenese: Daniël is volgens Montgomery de klassieke Apocalyps van het OT[284]. Uit wat Montgomery verder vertelt wordt duidelijk dat hij dit boek diep parenetisch van karakter vindt[285].
Datering: Montgomery dateert het boek Daniël in de 2de eeuw v Chr. ook omdat er volgens hem vóór het midden van de 2de eeuw v Chr. geen enkel citaat is te vinden uit het boek Daniël.
De vier Rijken: Montgomery kiest voor 'the Greek view'[286]. Dit heeft voor zijn besef veel te maken met de datering van het boek en de vraag of Daniël 11 een echte profetie is of een vaticinium ex eventu. Het heeft veel weg van het laatste. Ook lijkt de profetie van Daniël 7 vervuld te worden op deze wijze.
Het zeventigwekenvisioen: Het visioen van de zeventigweken in Daniël 9 ziet Montgomery vervuld in de regering van Antiochus Epiphanes. Het zeventigwekenvisioen kan volgens hem niet een slag in de lucht zijn. Een week moet ongeveer staan voor een bepaalde vergelijkbare periode. Hij moet hierbij denken aan de 480 jaar van Exodus tot de tempelbouw van Salomo (1 Ko 6:1.) Montgomery denkt aan allerlei begindata 606 of 586 v Chr. maar gaat uiteindelijk uit van de datum waarop de tempel werd verwoest; namelijk 586 v Chr. De eerste gezalfde zou in dat geval de priester Jozua zijn[287]. Hij weet overigens dat hij hiermee niet goed uitkomt, want hij rekent naar de vervulling toe die volgens hem ligt in de komst van Antiochus Epiphanes IV. Maar de christelijke en de Joodse interpretatie komt weer tientallen jaren te ver uit.
Eindtijd: Bij eindtijd, waarvan sprake is in Daniël 8:17, 19; 11:35,40; 12:4,9 denkt Montgomery aan de tijd van Antiochus Epiphanes IV[288].
3.5 jaar: Bij de tijdsduur van 'één tijd, een dubbele tijd en een halve tijd' (Daniël 7:25 en 12:7) komt Montgomery uit op een periode van zo'n 3.5 jaar, die benaderd wordt door de andere tijdsaanduidingen, maar er niet mee samenvalt.[289] Of het nu echte profetie is of vaticinium ex eventu, feit is dat de 3.5 jaar sterk overeenkomen met de periode van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV[290].

---

[283] Montgomery, James A., *a critical and exegetical commentary on the book of Daniel*, The international critical commentary on the Holy Scriptures of the Old and New Testaments, Edinburgh,1950.
[284] Montgomery, *The book of Daniel*, p 104
[285] Montgomery, *The book of Daniel*, p 104 ' in days of great stress for believers, the Kingdom of God as above all and to come on earth, and inspired a faith and comfort that was not disappointed.' 104
[286] Montgomery, *The book of Daniel*, p 61, 'Support for this postulate of a Median hegemony succeeding that of Babylon was in the Bible itself. Several prophetic oracles had announced the coming destruction of Babylon by the Medes; doubtless a true reflex of the triumph of the Umman Manda over Nineveh- and this expectation affected the Jewish retrospection. Such passages are Is. 13:17, 21:2; Jer .51:11,27-29 (n.b. ' the king of the Medes'). ' (2 Kron. 36:20 meldt overigens de Perzen.)
[287] Montgomery, *The book of Daniel*, p 392, 'It is from the destruction of Jerusalem in 586 that the Bible itself dates the 70 years, s. 2 Ch. 36:20. If the 7 Weeks terminate at the Return, then of the three candidates proposed for interpretation of the ' Anointed-Prince' as argued at v 25a, the high priest Joshua is to be decisively preferred.'
[288] Montgomery, *The book of Daniel*, p 346, 'What the 'end' is, appears from 9:26, 'his end', i.e. Antiochus'.'
[289] Montgomery, *The book of Daniel',* p 312, 'Accordingly 1+2+1/2 = 31/2 years. This term is identical with the half-year week of 9:27 = 3.1/2 years, and is roughly approximated by the 2,300 evenings and mornings of 8:14 = 1,150, although this figure falls considerably short of the required number of days, since 3.1/2 solar years = 1,278 days and 3.1/2 years at 360 days = 1,260.'
[290] Montgomery, *The book of Daniel*, p 386, 'The 'half-week' when the tyrant shall cause the cult to cease = 3.1/2 years, corresponds so closely with the 3 years during which the temple suffered sacrilege und Ant., 168-165 B.C. (cf. 1 Mac. 1:54ff. with 4:52ff.), that, whether we regard the present statement as prophetic or post eventum, the identification fits in satisfactorily with the

De verwoestende gruwel: Montgomery ziet inderdaad een verband - qua betekenis en woordgebruik - tussen Daniël 8:13 en 'de verwoestende overtreding' en 9:27 en 'een verwoesting brengende gruwel'.[291] Bij Daniël 11:31 verwijst hij naar Daniël 9:27 en laat de beschrijving van het boek Maccabeeën de achtergrond vormen van 11:31. [292]

Slotki[293]
Apokalyptiek en parenese: Slotki ziet het boek Daniël als apocalyptisch[294]. Hij concludeert dit uit de symbolische manier van zeggen en de verborgen voorzeggingen. Ook ziet hij parallellen met gedeelten in Jesaja en Zacharia.
Datering: Het boek Daniël is - volgens Slotki in zijn inleiding - ontstaan ongeveer in het midden van de 5de eeuw (450 v Chr.), mogelijk nog later in de Hellenistische eeuw.
De vier Rijken: De schrijver van het boek Daniël had vermoedelijk het vierde Rijk voor ogen bij de voorzeggingen in Daniël 7 en niet het derde Rijk. Toch passen de zaken die zich voltrekken in het derde, het Griekse Rijk, het beste als vervulling van de verwachtingen gewekt in Daniël 7.[295]
Het zeventigwekenvisioen: De eerste zeven weken wijzen op de periode van de profetie van Jeremia tot de beslissing van koning Cyrus. De tweeënzestig weken wijzen op een periode van 434 jaren waarin Jeruzalem hersteld wordt. En de ene overblijvende week wijst op het verbond met de Joodse leiders, wat overigens de halve periode duurde.
3.5 jaar: De laatste halve week wijst volgens Slotki op de periode van Antiochus Epiphanes IV en de tempelontwijding die duurde van 168-165 v Chr. Slotki rekent in termen van een goede duizend dagen; dat is ongeveer 3.5 jaar[296].
De 'verwoestende gruwel': Slotki legt met de uitdrukking 'verwoestende gruwel' (*'detestable thing')* een verband tussen 8:13, 9:27, 11:31 en 12:11 en de beschrijving van de tempelontwijding in 1 Macc. 1:47 oftewel de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV[297].
De eindtijd: Slotki stelt als eindtijd de tijd van het einde onder Antiochus Epiphanes IV[298].

Bentzen[299]
Apocalyptiek en parenese: Bentzen volgt Steinmann die in het licht van *de vormgeschiedenis* Daniël 1-6 qua genre bestempelt als 'Haggadah' en 7-12 als 'Apocalyps'. Omdat de eerste zeven hoofdstukken gezien worden als een complex van geloofsopbouwende geschiedenissen, die moreel en religieus onderwijs geven, komen we

---

theory of allusion to the Macc. age. The first half of the week then refers to Ant.'s earlier treatment of the Jews, on the chronology of which we are ill informed.'
[291] Montgomery, *The book of Daniel*, p 342, 'Da 8:13 'In hapescha sjomem ' the desolating iniquity' we would have a descriptive epithet added to 'Iniquity' of v. 12, understanding pschja there as subject and omitting the prep. B 'in'. The term is the equivalent, as Berth., Moore note, to sjakuts sjamem of 9:27, etc. the disguised term for 'the abomination which he built on the place of sacrafice,' 1 Mac 6:7.'
[292] Montgomery, *The book of Daniel*, p 457, 'For this desacration s. 1 Mac 1:54ff, 2 Mac 6:1ff.'
[293] Slotki, Judah J., *Daniel, Ezra and Nehemia: Hebrew text and and Enlish translation with an introduction and commentary*, Soncino books of the Bible, London, 1951.
[294] Slotki, *Daniel, Ezra and Nehemia,* p xv, 'In its symbolic representations, as well as in its veiled predictions, the book belongs to a type of literature which had come to be called 'Apocalyptic' i.e. revelatory as distinct from prophetic. Examples are already found in Isaiah (xxiv-xxvii), Zechariah (xiv) Joel (iv. 9-17).'
[295] Slotki, *Daniel, Ezra and Nehemia,* p xiii, 'The history of the four kingdoms as depicted in the Book, is admittedly best explained by events culminating in the Greek empire, but this is not to admit that the author had precisely these in mind and was not looking to a period beyond them.'
[296] Slotki, *Daniel, Ezra and Nehemia,* p 103, 'A *thousand ... days*. If reckoned from 15th Kislev 168 when the *detest. thing* was set up in the Temple, the stated period would end in the summer of 164. The death of AE in fact took place in the course of that year.'
[297] Slotki, Judah J., *Daniel, Ezra and Nehemia,* p 97, 'This occurred in December 168 and the suppression of the offerings lasted about three years. *A detest. Thing:* An idol replaced the holy altar and the sanctuary was turned into a temple of Zeus.'
[298] Slotki, Judah J., *Daniel, Ezra and Nehemia,* p 98, *The time of the end,* 'The close of the reign of Antiochus 11:35. 8;26 en 12;4.'
[299] Bentzen, Aage, *Daniel,* Handbuch Zum Alten Testament, Tübingen, 1952.

wat Bentzen betreft voor het hele boek Daniël dicht in de buurt van een combinatie van apocalyptiek en parenese.
Datering: Bentzen kiest voor een jonge datering. Net als veel andere commentaren komt hij redelijk precies uit vóór 164 v Chr. omdat de schrijver de herinwijding van de tempel en de dood van Antiochus Epiphanes IV niet zou hebben meegemaakt[300].
De vier Rijken: Bentzen houdt het Griekse Rijk voor het vierde Rijk.
De 'verwoestende gruwel': Er wordt door Bentzen een parallel gezien tussen de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in Daniël 9, 11 en 12, maar de context die op eenzelfde aanval wijst op God en de heiligen in Daniël 7 en 8 wordt ook hieronder gerangschikt. Daniël 9-12 wordt derhalve gezien als vervulling van Daniël 7.
Zeventigwekenvisioen: Bentzen onderscheidt drie fasen in de geschiedenis die zich moet voltrekken. In fase twee en drie komen we een gezalfden tegen. Jozua wordt als eerste gezalfde gezien en Onias III als vermoedelijke tweede. In ieder geval loopt dit visioen volgens Bentzen uit op het optreden van Antiochus Epiphanes IV.
Eindtijd: Bentzen houdt de voorzegging in Daniël 7 voor vervuld in de periode van Antiochus Epiphanes IV, al zal er zeker sprake zijn van een herhaalde vervulling voor de volgelingen van Christus[301]. Hij kiest net als veel van zijn collega's ervoor om te vermoeden dat na Daniël 11:40 sprake is van werkelijke voorzegging[302]. In hoofdstuk 12 - dat Bentzen als een vervolg beschouwt op het laatste deel van 11 - ziet hij de oprichting van het Koninkrijk van God beschreven[303].

Kessler[304]
Apocalyptiek en parenese: Werner Kessler gebruikt de termen 'apocalyptiek'[305] en 'eschatologische verkondiging'[306] onbevangen in verband met het boek Daniël. Voor de uitleg is het volgens Kessler wezenlijk om zich het doel van de schrijver te realiseren: de pastorale troost voor het verdrukte volk in de Maccabeeëntijd. We kunnen concluderen dat Kessler beide genres in Daniël opmerkt: apocalyptiek en parenese.
Datering: De eindredactie van het boek Daniël zou volgens Kessler in de 2de eeuw v Chr. hebben plaatsgevonden.
De vier Rijken: Kessler gebruikt de vier rijken en het feit dat het Griekse het derde Rijk is, niet om iets te laten zien van voorlopige en definitieve vervulling. Hij redeneert tot het laatste hoofdstuk vanuit de overeenstemming (kleine hoorn) van Daniël 7:25 en Daniël 8-11 alsof het gaat over een en dezelfde voorzegging. Hij houdt het Griekse Rijk derhalve voor het vierde Rijk. Volgens Kessler verkeerde de schrijver van Daniël in de stellige

[300] Bentzen, *Daniel*, p 7, 'Es setzen also alle Visionen den ins Jahr 167 v Chr. fallenden Beginn der Verfolgung des jüdischen Kultus durch Antiochus Epiphanes voraus und haben anderseits deren, durch die Wiedereinweihung des Tempels (164 v Chr.) markiertes Ende noch vor sich, müssen also zwischen diesen beiden Zeitpunkten entstanden sein.'
[301] Bentzen, *Daniel*, p 77, 'Eine eigentlich 'messianische' Deutung ist jedenfalls unmöglich. Erstens ist mit dem 'Gesalbten' (vs. 26) nicht Christus gemeint, sondern wahrscheinlich der Hohepriester Onias III. (…) Zweitens ist die Weissagung, wie die Parallelen in 7, 8 und 11, natürlich ein vaticinium ex eventu und hält sich in den Grenzen einer bestimmten vorchristlichen Periode, in welcher sie auch insofern 'erfüllt' ist, als 'der Zerstörer' tatsächlich selbst 'zerstört' wurde, nämlich der am Ende von c. 9 vorausgesagte Tod des Antiochus wirklich so eingetreten ist. Aber die Erwartung der Rettung aus schwerster Not kann für spätere Geschlechter immer wieder aktualisiert werden. Was Israël 165 v Chr. erlebt hat, wird Gott auch den Getreuen Jesus Christi in dessen Namen widerfahren lassen, bis alle Geschichte in die Ewigkeit einmündet.'
[302] Bentzen, *Daniel*, p 83, 'Der Anfang von 40 'Und in der Zeit des Endes' zeigt dann ganz deutlich, dass die fiktive Weissagung, also der Rückblick auf schon Geschehenes, zu End ist und jetzt die wirkliche Weissagung beginnt.'
[303] Bentzen, *Daniel*, p 84.
[304] Kessler, Werner, *Zwischen Gott und Weltmacht*, *Der Prophet Daniel*, Calwer Verlag Stuttgart, Stuttgart, 1956.
[305] Kessler, *Der Prophet Daniel*, p 144 en 183.
[306] Kessler, *Der Prophet Daniel*, p 177.

overtuiging dat Antiochus Epiphanes IV de eindtijd inluidde, maar Gods gedachten vallen niet samen met onze gedachten[307].
De 'verwoestende gruwel': Kessler haalt de historische achtergrond van de uitdrukking 'verwoestende gruwel' uit 1 Maccabeeën. Bij Daniël 8:13 ('verwoestende overtreding') gaan zijn gedachten in de richting van Daniël 9:27, 11:31 en 12:11[308]. De 'verwoestende gruwel' werkt hij vooral uit naar aanleiding van Daniël 9:27. Met Eissfeldt kiest Kessler voor de volgende verklaring van de 'schikkuz meschomem': de olympische god Zeus werd door Antiochus Epiphanes IV vereenzelvigd met de 'heer van de hemel ' oftewel 'ba'al haschamim'. 'Schikkuz' (gruwel) is de weergave en vervanging van de naam 'ba'al', omdat men die naam niet mocht uitspreken in Israel. Het woord 'schamajim' heeft men veranderd in 'meschomen' (verwoestend). In Daniël 9 wordt in verband met de 'verwoestende gruwel' ook nog van 'vleugels' gesproken. Het dier dat symbool stond voor de Syrische god was de adelaar. Dat zou een mogelijke verklaring zijn van de vleugels.
De eindtijd: Volgens Kessler doelen alle 'eindtijd'-voorzeggingen zoals in 8:17 en 19 op de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV. Tegen het eind van het boek in Daniël 12 legt hij pas de link met Antiochus Epiphanes IV als het beeld van de antichrist. In het optreden van Antiochus Epiphanes IV ontwaart Kessler de contouren van de 'antichrist' die volgens hem door Paulus in 2 Tess 2:3-12 en Johannes in het boek Openbaring verder wordt uitgewerkt[309]. Hij heeft daarvoor een bijzondere aanwijzing. Paulus noemt die persoon namelijk 'zoon van het verderf' in 2 Tess. 2:3 en gebruikt daarbij het woord 'apoleia' dat de Griekse vertaling van Daniël 8:25 in verband met Antiochus Epiphanes IV gebruikt. Verder noemt Kessler de woorden uit 2 Tess. 2:4 *'Hij zal alles wat goddelijk en heilig is bestrijden en zich erboven verheffen,'* die Paulus overnam uit wat Daniël 11:36 van Antiochus vertelt. Op deze manier houdt Kessler Daniël 12 voor toekomstgericht.
Het zeventigwekenvisioen: Kessler vertelt dat men in het algemeen het zeventigwekenvisioen betrekt op Christus óf op Antiochus Epiphanes IV óf op de eschatologie. Zelf geeft hij een verdeling in drie perioden: 1. Daniël 9:25: Het einde van het exil door het besluit van de gezalfde Cyrus. 2. vs. 26: De dood van de gezalfde Onias. 3. vs. 27: Antiochus Epiphanes IV. Het verband van de periode van de zeventigweken met de toorn van God (vs. 24) zoekt Kessler in een periode die nodig is om te komen tot de verzoening van de schuld of de periode die nodig is om de zonde tot zijn dieptepunt te laten komen[310]. In Daniël 12:1-3 staat hij stil bij - wat hij noemt - het hoogtepunt in het hele Oude Testament, omdat nergens anders het geloof in het eeuwige koninkrijk van God zo sterk wordt uitgesproken[311].
3.5 jaar: Kessler laat de periode van om en nabij de 3.5 jaar (vele variaties op een vast thema) op de tijdsduur van de tempelontwijding door Antiochus Epiphanes IV slaan.

Aalders[312]
Datering: Aalders dateert het boek Daniël rondom het einde van het Babylonische Rijk.
De vier Rijken: Gezien de door Aalders veronderstelde vervulling van Daniël in de tijd van het Romeinse Rijk, is hij in te delen bij de 'The Roman View'. Aalders doet weinig met het gegeven dat het Romeinse Rijk het vierde en het Griekse het derde Rijk is. In Daniël

[307] Kessler, *Der Prophet Daniel,* p 175, 'So stark auch nach den wahrlich apokalyptischen Anzeichen der Zeit das bewusstsein des Verfassers von dem Gedanken durchdrungen war, dass jener Zeitpunkt der letzten Weltwende unmittelbar nahe sei, so ist doch Gottes Weg auch darüber hin weggegangen, um aufs neue zu bestätigen dass er das Geheimniss seiner Stunde keinem Menschenherzen und Menschenmunde preisgibt.'
[308] Kessler, *Der Prophet Daniel*, p 120. 'Dabei ist besonders an die Schändung des Heiligtums und die Aufhebung des täglichen Opfers gedacht. Schon hier erscheint jener in 9:27; 11:31; 12:11 wiederkeherende Ausdruck 'verwüstender Greuel', hier und allerdings in der leichten Abwandlung 'verwüstender Frevel.'
[309] Kessler, *Der Prophet Daniel*, p 125, 'Das Bild des Antichristen im Neuen Testament (in 2 Thess. 2:3-12 und in der Offenbarung Johannis) greift deutlich und wiederholt auf die Gestalt des Widersachers Gottes im Buch Daniel zurück.'
[310] Kessler, *Der Prophet Daniel*, p 143, 144.
[311] Kessler, *Der Prophet Daniel*, p 180.
[312] Aalders, G. Ch., *Daniël*, Commentaar op het Oude Testament, Kampen, 1962.

7:25 herkent Aalders *de antichrist*, maar deze staat zo als los van Antiochus Epiphanes IV.
Apocalyptiek en parenese: Aalders wil de openbaringen in Daniël niet karakteriseren als apocalyptisch. Ze dragen volgens hem hetzelfde karakter als de voorzeggingen die we bij de profeten aantreffen[313].
De 'verwoestende gruwel': Aalders vindt dat 1 Maccabeeën in de uitdrukking 'verwoestende gruwel' (1 Macc 54, 59) duidelijk verwijst naar Daniël 11:31 en 12:11[314]. In het begin van zijn commentaar blijkt dat hij de vergelijkbare uitdrukking in Daniël 9:27 anders interpreteert omdat hij - zoals later blijkt - dit gedeelte zijn vervulling ziet krijgen in het verlossingswerk van Christus en de verwoesting van Jeruzalem in 70 n Chr. Aalders is van mening dat Jezus in Mt 24:14 en Mc 13:14 verwijst naar 'to bdelugma tes eremooseoos' in het boek Daniël, hoewel Mc de naam Daniël niet expliciet noemt. Aalders leest de 'verwoestende gruwel' in Daniël 11:31 tegen de historische achtergrond van 1 Macc. 1.
Het zeventigwekenvisioen: Aalders past het zeventigwekenvisioen in Daniël 9:24-27 - wat de tweede gezalfde betreft - toe op het verlossingswerk van Jezus Christus. De 'verwoestende gruwel' in vs. 27 doelt volgens Aalders op de verwoesting van Jeruzalem, die volgens hem ook met tempelontwijding gepaard ging. De achtergrond van de toepassing op Christus en de val van Jeruzalem wordt gevormd door vs. 24 waar het wegnemen van de zonde en het schenken van eeuwige gerechtigheid in drie meer negatieve en drie meer positieve uitspraken te lezen zijn[315]. Aalders laat de eventuele relatie tussen 8:13[316], 11:31 en 12:11[317] met 9:27 varen. Aalders meent een diep verband te zien tussen Daniël 9:24 en Christus' verlossingswerk[318].
De eindtijd: In verband met de uitdrukking 'eindtijd' komt Aalders pas in Daniël 12:11 te spreken over *de antichrist*. In het Bijbelgedeelte dat vooraf gaat aan Daniël 8-11 ziet Aalders alle aanduidingen van *eindtijd* en *verre toekomst* zich voltrekken aan het einde van de periode waarin Daniël zich op dat moment bevindt; dat wil zeggen in het optreden van Antiochus Epiphanes IV. Aalders ontkent dat het woord 'eindtijd' het einde van de wereld zou bedoelen[319]. Antiochus Epiphanes IV vertoont volgens Aalders 'toch ook weer zekere trekken van overeenkomst met de antichrist[320].' Aalders geeft dit maar moeizaam toe en dat niet vanuit het boek Daniël maar vanuit het NT.
3.5 jaar: Aalders komt in Daniël 12 via de gemeenschappelijke uitdrukking in 12:7 en 7:25 - over de tijd, tijden en een halve tijd - terug op 7:25, waarin gedoeld wordt op *de antichrist.* Vanuit 11:31 en de historische gebeurtenis van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV - die ongeveer 3.5 jaar duurde - achter de uitdrukking 'verwoestende gruwel', komt Aalders tot de inkleuring van het optreden van *de antichrist* in de eindtijd. Hierbij noemt hij ook 2 Tess. 2:4.[321]

Plöger[322]
Apocalyptiek en parenese: Plöger ziet het boek Daniël aan het eind staan van een lange literatuurgeschiedenis, met verschillende literaire vormen uit vroeger tijd in zich en ook een nieuw genre; een soort voorstadium van de apocalyptische literatuur, ook al wordt

[313] Aalders, *Daniël*, p 30.
[314] Aalders, *Daniël*, p 32.
[315] Aalders, *Daniël*, p 216.
[316] Aalders, *Daniël*, p 228.
[317] Aalders, *Daniël*, p 229, 230.
[318] Aalders, *Daniël*, p 223, 'Het is deze kruisdood van de Heiland die het teniet maken van de ongerechtigheid, het volkomen wegdoen van de zonden, het verzoenen van de schuld, een eeuwige gerechtigheid teweegbrengt, waarin de ganse profetie vervuld wordt, en waarmee de nieuwe dienst van God, door de christelijke kerk wordt ingewijd.'
[319] Aalders, *Daniël*, p 186.
[320] Aalders, *Daniël*, p 319.
[321] Aalders, *Daniël,* p 319, 'Het optreden van Antiochus is slechts een voorbeeld van dat van de antichrist, en eerst na de ontzettende verdrukking van Gods kerk op aarde door die 'mens der wetteloosheid' zal de troostrijke dag aanbreken van de opstanding der doden.'
[322] Plöger, Otto, *Das Buch Daniel,* 1965.

het niet in zijn zuivere vorm aangetroffen[323]. Toch wil Plöger niet aan een categorisering denken in termen van de vormgeschiedenis. Hij heeft het liever over 'eindtijdliteratuur'. Op die manier vermijdt hij de naam 'Apocalyps', terwijl hij toch aangegeven heeft wel degelijk in deze richting te denken.
Eindtijd: De eindtijd is in Daniël 8:19 identiek met 'het einde van de toorn'[324]. Bij de uitleg van dit begrip gaan de gedachten van Plöger voor het geheel van het boek Daniël (ook Daniël 11:40 - 12:13) in de richting van de vervulling in de tijd van Antiochus Epiphanes IV.
De verwoestende gruwel: In Daniël 8:13 denkt Plöger bij het beëindigen van het tamidoffer niet alleen aan de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV, maar ook op het stil liggen van de tempeldienst totdat de Joden onder Cyrus mogen terugkeren. Toch ziet hij als hoogtepunt van de onderdrukking de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV[325]. Niet alleen in Daniël 9:27, maar ook in 11:31 wordt de link gelegd met de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV.
Datering: Volgens Plöger heeft de schrijver het boek Daniël midden 2de eeuw v Chr. geschreven. Hij zou gekozen hebben voor de naam Daniël, omdat hij vermoedde dat dit een tijdgenoot van Ezechiël was.
De vier Rijken: Plöger lijkt niet te kiezen voor het Griekse of het Romeinse Rijk als vierde Rijk. Het Rijk dat gerepresenteerd wordt door de zittende koning van Babel en waar Daniël deel van uitmaakte, kan de schrijver plaatsen. Dat zou volgens Plöger niet langer mogelijk zijn bij koningen die Daniël niet persoonlijk gekend heeft.
3.5 jaar: Plöger gaat ervan uit dat het boek Daniël geschreven is in de tijd rond Antiochus Epiphanes IV. Hij denkt aan de afronding van het boek ongeveer in 164 v Chr. Daarop wijst volgens hem ook het precieze aantal van 1350 dagen. Plöger redeneert vanuit de vooronderstelling dat het boek Daniël een *vaticinium ex eventu* is.
Het zeventigwekenvisioen: Het zeventigwekenvisioen in Daniël 9:24-27 loopt - in het licht van de aanduiding 'verwoestende gruwel' - vermoedelijk uit op de historische situatie onder Antiochus Epiphanes IV. Plöger onderscheidt drie perioden van tijd in dit visioen[326].

Porteous[327]
Apocalyptiek en parenese: Porteous kan moeilijk kiezen voor de optie apocalyptiek, omdat hij het boek Daniël te veel in het verlengde ziet van de Bijbelse profetie. Men zou kunnen zeggen dat het boek Daniël volgens Porteous breder is dan apocalyptiek. Het doel van het boek omschrijft hij met termen trouw en volharding. Op deze wijze geeft hij te kennen oog te hebben voor een *parenetische* component.
Datering: Porteous kiest voor een vroege datering omstreeks 164 v Chr. Net zoals bij verschillende andere commentaren, is hiervoor een belangrijke indicatie Daniël 11. In dit hoofdstuk wordt tot vs. 40 profetie geschreven die parallel loopt met de bekende geschiedenis, terwijl vanaf dat vers geschiedenis en voorzegging uiteengaan. De schrijver zou derhalve de profetie - zoals beschreven in Daniël 11 - ex eventu hebben opgeschreven, maar het laatste deel zou dus aan echte voorzegging grenzen.

---

[323] Plöger, *Das Buch Daniel,* p 28, 'Das Danielbuch, selbst am Ende einer langen alttestamentlichen Literaturgeschichte stehend, hat eine Anzahl verschiedener alttestamentlicher Literaturformen aufgenommen und selbst eine neuartige 'apokalyptische' literatur vorbereitet, die schon in ihrer Bezeichnung 'apokalyptisch' das Merkmal einer Mischform an sich trägt, gemessen an den formgeschichtlichen Indizien einer früheren Zeit.'
[324] Plöger, *Das Buch Daniel,* p128, 'Da 12:1 Der erste Teil enthält eine doppelte Verknüpfung; in der Wendung 'in jener Zeit' verweist er auf den letzten Abschnitt von Kap 11 (vgl ' in der Endzeit', 11:40).'
[325] Plöger, *Das Buch Daniel,* p 142 'Der Höhepunkt dieser Bedrückung is für den Verfasser ein Anlass, die letzte Jahrwoche zu halbieren; die zweite Hälfte dierser letzten Jahrwoche ist gekennzeichnet durch die Aufhebung des bisherigen Kultes, den ein Verwüster ersetzen wird durch einen fremden Kult; hier es scheint von Antiochus die Rede zu sein, der im Dezember 167 den jüdischen Kult verbot und den Jahwetempel in Jerusalem in ein Heiligtum des olympischen Zeus umwandelte mit einem entsprechenden, vielleicht synkretistischen Kult.'
[326] Plöger, *Das Buch Daniel,* p 141. Zeitraum
[327] Porteous, Norman W., *das Buch Daniel*, Das Alte Testament Deutsch, Göttingen, 1968.

De vier Rijken: Porteous meldt in de inleiding reeds de overeenkomst tussen de vier Rijken in Daniël 2 en 7 en kiest - ook gezien zijn exegese - voor 'the Greek View'[328].
Eindtijd: Waar de geschiedenis en schijnbare profetie want 'ex eventu' , uiteengaan - vanaf Daniël 11:40 -, vermoedt Porteous profetie met eschatologische waarde[329].
De 'verwoestende gruwel': De 'verwoestende gruwel' in Daniël 8:13, 9:27, 11:31 en 12:11 betrekt Porteous op het optreden van Antiochus Epiphanes IV. Hij vult de historische achtergrond van de uitdrukking in met gegevens uit 1 Macc. 1.
Het zeventigwekenvisioen: In het visioen van Daniël 9:24 ev. onderscheidt Porteous drie fasen, van de geschiedenis. De eerste fase laat hij beginnen met de tempelverwoesting in 587 v Chr. uitlopend op de geschiedenis van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV in 164 v Chr. De in Daniël 9:24-27 genoemde gezalfden vult hij in met de namen Jozua ben Jozadak en Onias III[330].

Hartman en Di Lella[331]
Datering: De eindredactie van het boek Daniël voltrok zich vermoedelijk in het jaar 164 v Chr.
Apocalyptiek en parenese: Hartman en Di Lella benoemen het literaire genre van Daniël 2:13-45 en de hoofdstukken 7-12 als 'apocalyptiek'. Uit de verdere beschrijving kan men opmaken dat zij de apocalyptiek in Daniël sterk gemengd zien met wat als parenese kan worden beschouwd. Zij schrijven namelijk: 'Apocalyptic goes beyond the exhortations and encouragement which the six edifying narratives have as their essential purpose[332].' Maar zoals in bovenstaand citaat gezegd, gaat de apocalyptiek verder dan de parenese: het laatste deel van het boek Daniël claimt namelijk het plan van God te kennen, die de HEER van de geschiedenis is en de Bevrijder van Zijn volk Israël. Vanwege dit inzicht kan de apocalyptiek de lezer overtuigen dat er na deze stressvolle periode een andere, betere tijd zal aanbreken.
De vier Rijken: De schrijvers van het commentaar zijn 'the Greek View' toegedaan. De schrijver(s) van Daniël zou(den) het idee, dat het Griekse Rijk het vierde Rijk was, zelf uit de Bijbel hebben opgemaakt[333]. Het vierde Rijk zou het Griekse Rijk zijn[334].
De 'verwoestende gruwel': Hartman verbindt de uitdrukking 'verwoestende gruwel' in 9:27; 11:31; 12:11 nadrukkelijk op inhoudelijke gronden met Daniël 8:13[335]. Hij ziet 8:13 wel als een glosse, naar aanleiding van de 'verwoestende gruwel' in de andere drie

---

[328] Porteous, *das Buch Daniel,* p 7, 'Die erste dieser Visionen (kap 7) hat ihre Parallele in Nebukadnezars Traum (Kap 2) und verbindet die beiden Teile des Buches.'
[329] Porteous, *das Buch Daniel,* p 7, 'Das einzige Element echter Weissagung bezieht sich darauf, dass der Tod Antiochus und das Einschreiten Gottes in der Errichtung seiner Königsherrschaft im voraus erwartet wurden.'
[330] Porteous, *das Buch Daniel*, p 117.
[331] Hartman, Louis F., (Daniel 1-9) Di Lella, Alexander A., (Daniel 10-12), *The book of Daniel*, The anchor Bible, Garden City, 1978.
[332] Hartman en Di Lella, *The book of Daniel*, p 62.
[333] Hartman en Di Lella, *The book of Daniel,* p 35, 'The authors of Daniel most likely got from Scripture itself the idea of a Median empire that followed after the Neo-Babylonian. Texts like Isa 13:17; 21:2 and Jer 51:11 speak of the destruction of Babylon to come at the hands of the Medes. A passage from Jer 51:28-29 is particular clear as regards the participation of the king of Media in the destruction of the city.'
[334] Hartman en Di Lella, *The book of Daniel*, p 146, 'As explained in the Introduction Part VI the second, third and fourth kingdom of ch. 2 are those of the Medes, the Persians, and the Greeks (or Macedonians), respectively.'
[335] Hartman en Di Lella, *The book of Daniel*, p 253, 'The word *'samem'* the heavens', was intentionally mispronounced as *'somem' (*so in Dan 8:13; 12:11) as a shortened form of the polel participle *'mesomem'* (9:27), 'appalling'. Thus whereas in II Macc 6:2 it is stated that the pagan Syrians renamed Yahweh's Temple 'the temple of Zeus Olympios' (in Greek, in the genitive, *Dios Olympiou*), in I Macc 1:54 it is said that 'they erected a *bdelugma eremoseos*.' (…) Although this Greek term was meant to translate the Hebrew term '*siqqus somem*' it was rendered literally in the Latin Vulgate of the I Maccabees passage as *abominandum idolum desolationes*, but in Mk 13:14 and Matt 24:15, where I Macc 1:54 is quoted, as *abominationem desolationis*. From the latter term is derived the English expression, 'the abomination of desolation' in the early English versions (*KJV*, Douay, etc) of Matt 24:15 and Mark 13:14.'

verzen, maar noemt deze een 'correcte identificatie' ervan, doelend op de inhoudelijke overeenkomst van de gebeurtenis[336]. Di Lella refereert bij de 'verwoestende gruwel' in 11:31 aan de historische gebeurtenis van de tempelontwijding zoals in 1 en 2 Maccabeeën beschreven.
Het zeventigwekenvisioen: Hartman ziet het zeventigwekenvisioen in samenhang met de zeventig jaar van Jeremia (Daniël 9:2) en zeven als getal van de volheid. Hij leest dit getal in verband met het aantal sabbatten (de zevende dag) waar Israël zich ten onrechte niet aan hield[337]. Hartman worstelt net als andere onderzoekers met de reële tijd van 490 jaar en de volheid van de tijd die met het getal zeven gegeven is. De volheid van de tijd lijkt meer gerelateerd aan gebeurtenissen, dan aan de precieze tijdsduur. Hij kiest als eerste *gezalfde* in de zeventigwekenvisioen liever voor een priester (Jozua) dan een vorst (Cyrus), omdat naar zijn zeggen 'the author of Daniel 9 is less interested in the political history of Judah than in the history of its religious cult[338].' De tweede gezalfde (9:26) moet volgens hem de priester Onias zijn. De laatste 'week' vindt zijn vervulling in het optreden van Antiochus Epiphanes IV.
3.5 jaar: Het getal van 3.5 jaar voor de duur van tempelontwijding zou een echte voorzegging zijn. Di Lella maakt de lezer van het commentaar bewust van de overeenkomst van de tijdsduur in Daniël 12:11 ('verwoestende gruwel') en 7:25 (en 9:27). Hij ziet 12:11,12 overigens als een glosse waarin de tijdsduur wordt bijgesteld.
De eindtijd: In 12:1-4 vinden we volgens Di Lella de laatste woorden van de openbaring van de engel, die begon in 10:20. Hij zegt: 'The present apocalypse originally ended with 12:4[339].' Hij wil Daniël 12:1-3 zien als een vervolg op de voorzegging van 11:40-45 en geschreven na de dood van Antiochus Epiphanes IV. Gelovige Joden en Christenen zien dit deel als het definitieve ingrijpen van God aan het eind van de geschiedenis. Di Lella ziet met de woorden 'in die tijd' 12:1 de directe aansluiting met het voorgaande 11:40 ev. Hij heeft wel oog voor de sterke overeenkomst van Mt 24:29-31 en Mc 13:19 en Openb. 16:18 met Daniël 12:1.

Maier[340]
Datering: Maier dateert de voltooiing van het boek Daniël in de 5de of 6de eeuw v Chr.
Apocalyptiek en paranese: Maier spreekt liever van profetie dan van apocalyptiek, want het behoort tot het eigene van de Bijbelse profetie om gerelateerd te zijn aan een bepaalde situatie in de tijd[341].
De vier Rijken: Maier ziet het Romeinse Rijk als het vierde Rijk. Hij vindt de argumenten die zouden pleiten voor de 'Greek View' ronduit zwak[342]. Maier maakt de lezer van zijn commentaar overigens niet bewust van een mogelijke *voorlopige en de definitieve vervulling* in verband met het derde en vierde Rijk. Hij ziet het optreden van Antiochus

[336] Hartmann en Di Lella, *The book of Daniel*, p 226, 'The 'appalling abomination' of 9:27; 11:31; 12:11, as correctly identified by the gloss on the 'offense' in 8:13.'
[337] Hartman en Di Lella, *The book of Daniel*, 2 Kron. 37:21 'saw in the seventy years of Jerusalem's desolation a punishment for Judah's 'neglect of its sabbaths.'
[338] Hartman en Di Lella, *The book of Daniel*, p 251.
[339] Hartman en Di Lella, *The book of Daniel,* p 310.
[340] Maier, Gerhard, *Der Prophet Daniel*, Wuppertalerstudienbibel, Wuppertal, 1982.
[341] Maier, *Der Prophet Daniel,* p 66, 'Dan 1 macht uns mit der geschichtlichen Situation vertraut. Es gehört zum Wesen der biblischen Prophetie, dass sie mit einem bestimmten Standpunkt in der Geschichte verbunden ist. Das Danielbuch macht hier keine Ausnahme und unterscheidet sich gerade dadurch von der späteren Apokalyptik.'
[342] Maier, *Der Prophet Daniel,* p 132, 'Ist das - erste Reich - das Babylonische, dann muss das - zweite Weltreich - von einem neuen, nichtbabylonischen Volk getragen werden. Als Nachfolger in diesem Sinne kommen nur die Perser, genauer die Meder und Perser als Gesamtstaat, in Frage. Merwürdigerweise wird in der kritischen Forschung immer wieder die These vertreten, das zweite Reich sei das medische und erst das dritte das persiche. Dabei gibt man offen zu, ein "medisches Grossreich" sei eine "Geschichtsfiktion" (erdichtete Geschichte), ja ein Jude habe entgegen der Geschichte ein eigenes medisches Reich konstruiert. Wie ein Jude aber auf eine solche Idee kommen soll, vermag niemand zu sagen. Das Danielbuch kennt eindeutig kein selbständiges medisches Reich.'

Epiphanes IV als de zwaarste Jodenvervolging vóór Christus en tegelijkertijd als model van de antichrist, waarop de NTische profetie teruggrijpt[343].
De eindtijd: Maier stemt in met het 'kritische onderzoek' dat het vanaf Daniël 11:40 om echte profetie handelt[344]. Daniël 12:2 wordt door Maier als 'grosse Geschichtsprophetie' beschouwd, waarbij de Schriftgeleerden en de leraars als dienaren van het Nieuwe verbond al de plaats hebben ingenomen van de priesters en profeten. Er is in zijn beleving een eerste (onder Antiochus Epiphanes IV) een tweede (70 n Chr.) en een derde (antichrist) vervulling van de eindtijd. De verschillende bepalingen van tijd laat hij op de eerste vervulling onder Antiochus Epiphanes IV slaan. In de bepalingen van tijd in het boek Daniël zelf zoekt Maier geen aanwijzingen voor de 'Roman View'.
3.5 jaar: De periode van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV.
De 'verwoestende gruwel': Maier ziet Daniël 8:13 met zijn 'verwüstenden Frevel' vervuld worden in de gebeurtenissen rondom de tempelontwijding door Antiochus Epiphanes IV. Deze wordt door Maier beschouwd als beeld van de antichrist ('Vorläuferstypus und Modell des Antichristen') en van de werkelijke eindtijd. De 'verwoestende gruwel' in Daniël 9:27 past hij toe op de verwoesting van de tempel in 70 n Chr. De profetie in Daniël 11:31 wordt door Maier uitgelegd in het licht van de werkelijke geschiedenis, zoals hij bij onder meer Flavius Josephus aantreft. Maier gaat mee met verschillende onderzoekers die *Schikkuz meschomem* zien als afgeleid van 'Ba'al Schamem' (=Zeus). Hij ziet de vervulling van de 'verwoestende gruwel' in 167 v Chr. én in 70 n Chr. én in de komst van de antichrist. Dit herhaalt zich bij Daniël 12:11.
Het zeventigwekenvisioen: Voor Maiers besef ligt de vervulling van dit visioen in Daniël 9:24-27 in de komst van Jezus Christus. Voordat hij die conclusie trekt, zet hij uiteen hoe het NT Daniël 9:27 interpreteert. Het NT oftewel Mt 24:15 en Mc 13:14 ziet een vervulling in de toekomst namelijk in 70 n Chr. Josephus zag een tweeledige vervulling: 1. ten tijde van Antiochus Epiphanes IV en 2. in 70 n Chr. De historische verklaring ziet de vervulling in 167 v Chr. Onias III zou de tweede gezalfde zijn. Maier zelf kiest voor het '*christusbezogene (christologische) Verständnis'.* Maier trekt lijnen van dit visioen naar de vervulling in Jezus als de Gezalfde, waar niemand het voor opnam en Jeruzalem als de stad waar de 'verwoestende gruwel' zichtbaar werd. De 'vleugels' refereren volgens hem aan de Legioenadelaars, die met het wapen van de keizer in Jeruzalem werden gebracht. Maier leest het zeventigwekenvisioen toch als een feitelijke voorzegging van een bepaalde periode van tijd: namelijk 490 jaar. Maier komt tot een voor hem aannemelijke schets van de situatie lopend van de verwoesting van de tempel in 688 v Chr. tot de verwoesting in 70 n Chr., zoals Daniël 9 die bedoeld zou hebben[345].

Collins[346]
Datering: Hij gaat uit van jonge datering tussen 167 en 164 v Chr. met vermoedelijk oudere bestaande gedeelten van het boek Daniël.

---

[343] Maier, *Der Prophet Daniel,* p 296.
[344] Maier, *Der Prophet Daniel,* p 406, 'Auf Antiochus Epiphanes treffen höchstens Splitter dieser Verse zu.'
[345] Maier, *Der Prophet Daniel,* p 338 Exkurs: bisherige Auslegungen von Dan 9:24ff
Folgende Tabelle kan helfen die Botschaft von den siebzig Jahrwochen zu verstehen.
588/7-539/8 v Chr. 7 Jahrwochen = 49 Jahre
Zwischen 538 und ca 440 v Chr. Wiederherstellung des Tempels und des befestigten Jerusalem. Kein Weiterlaufen der Jahrwochen.
Ca 440-6 v Chr 62 Jahrwochen = 434 Jahre. 6 v Chr. wird Jesus, der Christus, geboren.
Zwischen 6 v Chr. und 27 n. Chr. kein Weiterlaufen der Jahrwochen
1 Jahrwoche = 7 Jahre
27-34 n Chr - In der Mitte, 30 n Chr. stirbt Jesus am Kreuz. Danach tritt der Neue Bund in Kraft und die Heidenmission beginnt.
66-73- n Chr - Die Weissagung von der siebzigsten Jahrwochen erfüllt sich ein zweites Mal - In der Mitte 70 n Chr wird der Tempel zerstört.
- In der antichristlichen Zeit erfüllt sich die Weissagung von der siebzigsten Jahrwoche ein drittes Mal.
[346] Collins, John J., *Daniel: a commentary on the Book of Daniel*, Hermeneia, a critical and historical commentary on the Bible, Minneapolis, 1993.

Apocalyptiek en parenese: De setting die bepalend is voor het boek Daniël is volgens Collins de groep 'verlichten'. Daniël ziet zichzelf deel uitmaken van deze groep die tot de wijze leraren worden gerekend. Zij gaven in de tijd van vervolging het goede voorbeeld. Met name het laatste kan wijzen op de waarde van de parenese in de apocalyptiek.
De vier Rijken: Collins kiest voor de mogelijkheid van een dubbele uitleg. Voor 'the Greek View' en 'the Roman View' is wel iets te zeggen; in ieder geval kan Daniël naar beide rijken worden geïnterpreteerd. Als men het Collins dwingt, kiest hij voor 'the Greek View'.
De eindtijd: Collins ziet nogal wat overeenkomsten tussen Antiochus Epiphanes IV en de in Daniël 7 voorzegde tegenstander van God en de heiligen. Vergelijk Daniël 7:8 en 1 Macc 1:24. Vergelijk ook Daniël 7:25 en 2 Macc 6:6/1 Macc 1:41-64. Aan het eind van zijn boek komt hij toch nog tot een mogelijk toekomstige betekenis van Daniël. Wanneer de voorzegging niet vervuld werd, kwam men met een herinterpretatie van de gegevens. Dit zou zich ook in het boek Daniël voorgedaan hebben. Veel van wat in Daniël 12 staat, is niet vervuld in de tijd van Antiochus Epiphanes IV en wordt mogelijk symbolisch geduid.
Het zeventigwekenvisioen: Collins beschrijft kort de duiding van het zeventigwekenvisioen door de tijd heen: Kerkvaders lieten dit visioen uitlopen op de komst van Christus. Joodse traditie liet dit visioen uitlopen op de verwoesting van de tempel in 70 na Chr. Collins ziet Onias III als de tweede gezalfde in dit visioen[347]. De moderne interpretatie ziet dit visioen uitlopen op de komst van Antiochus Epiphanes IV, al heeft ieder oog voor de onjuiste berekening[348]. Het verbond waarvan sprake is in Daniël 9:27, is volgens Collins een vijandig verbond dat Antiochus Epiphanes IV sloot met de tegenstanders van de vrome Joden[349]. In een ander boek bespreekt Collins de periodisering van de tijd[350].
De 'verwoestende gruwel': Het boek 1 Maccabeëen speelt bij de historische lezing van de 'verwoestende gruwel' een beslissende rol[351]. De achtergrond van de uitdrukking *sjakuts*

---

[347] Collins, *Daniel,* p 356, '*the anointed one will be cut off*: Modern critics generally recognize here a reference to the murder of the high priest Onias III recorded in 2 Mac 4:23-28, in about 171 B.C.E. (see also Dan 11:22).'
[348] Collins, *Daniel*, p 356, 'The modern critical interpretation requires that the sixty-two weeks end shortly before the advent of Antiochus Epiphanes.' (…) p 357 '*The host of a ruler who is to come*: This refers to either the Syrian soldiers settled in Jerusalem by AE or, less probably, the jewish Hellenizers. The 'ruler' in question is Antiochus.' (…) *'His end will be in a cataclism:* This refers to the 'end' of Antiochus, as in 11:45. The tumult is spelled out in the following verse. The root *sjataf* recurs repeatedly in Daniel 11 (vv 10, 22, 26, 40); the last three of these verses refer to AE.'
[349] Collins, *Daniel*, p 356, *He will make a strong alliance with the multitude for one week*: The word *Berith* is used of the holy covenant in Dan 11:22,28,30,32, but here it refers to the alliance of Epiphanes with the Hellenizing Jews. Compare 1 Macc 1:11: 'Let us go and make a convenant with the Gentiles round about us'.'
[350] Collins, John J., *Daniel: with an introduction to apocalyptic literature*, The forms of the Old Testament litarature, Volume XX, Grand Rapids, 1984, p 11, 12 Collins onderscheidt in dit boek twee vormen van Apocalyps ex eventu: 1. Periodisering van de geschiedenis en 2. regerings profetie. (regnal prophecy)
Periodisering van de geschiedenis is volgens Collins een verdeling van de geschiedenis, of een significant segment ervan in een aantal perioden. Het is de meest karakteristieke vorm van ex eventu profetie in een Apocalyps. Het aantal perioden kan variëren: vier Koninkrijken (Daniël 7; 2 *Baruch* 36-39; cf 4 Ezra 12:11) zeventig jaarweken (Daniël 9) zeventig herders (dieren *Apocalyps*) tien weken (Apocalyps van de weken: zeven vóór de omslag van de tijd) twaalf perioden (plus twee ongenummerde perioden in *2 Baruch* 56-72). Het *vier Koninkrijken schema* was wijd bekend in de Hellenistische periode en wordt ook vermeld door de Romeinse schrijver Aemilius Sura, en, heel anders, in de Perzische Bahman Yasht. De opdeling van de geschiedenis in verschillende perioden dient twee doelen in de Apocalyps. Ten eerste werd een deterministische karaktertrek benadrukt in die zin dat de geschiedenis onder controle was en bepaald. Ten tweede werd de lezer in staat gesteld om de plaats te bepalen van zijn generatie met het oog op het einde. In die zin kan periodisering van de tijd dienen als een 'apocalyptic timetable' (Hartman) ook al behoeft er geen poging mee samen te gaan om de datum van het eschaton te berekenen.
[351] Collins, *Daniel*, p 356, 'It should be noted that 'the desolating abomination' of vs 27 is associated with AE in 1 Macc 1:54.'

sjamam zoekt Collins in dezelfde sfeer als zijn collega's: 'a derogatory pun on ba'al sjamam, the Syrian counterpart of Zeus Olympius. According to 2 Macc 6:2, Epiphanes renamed the Jerusalem Temple in honor of Olympian Zeus.' Over de 'verwoestende gruwel' in Daniël 11:31 en 12:11 zegt Collins niet veel, behalve dat hij inziet dat het met tempelontwijding te maken heeft.
3.5 jaar: Collins kiest ook voor een tijdsperiode van ongeveer 3.5 jaar, aangegeven op diverse manieren in het boek Daniël[352]. Bij 12:11 staat hij wat langer stil bij de tijdsaanduidingen die allemaal rondom de 3.5 jaar zitten. Hij verklaart - net als bijvoorbeeld Gunkel en Di Lella - de vele variaties op de periode van 3.5 jaar - uit het gegeven dat men, toen dit niet klopte, met herberekingen kwam.

Lebram[353]
Datering: Het boek Daniël is voltooid in de 2de eeuw v Chr.
Apocalyptiek en parenese: Lebram geeft de algemeen wetenschappelijke benadering weer, waarin het boek Daniël als onderdeel gezien wordt van de *Joods apocalyptische literatuur* van 200 v Chr. tot 200 n Chr. [354]
Kenmerkend voor Daniël als apocalyptisch geschrift noemt Lebram onder anderen een bekende persoon uit het Bijbelse verleden als ziener. Als tweede noemt hij iets wat voor de vraag naar *parenese* interessant is, namelijk dat openbaringen vaak met vermaningen gemengd worden. De *apocalyptiek* is verbonden met het persoonlijk wel en wee van de hoofdpersoon. Lebram voelt niet voor een strakke scheiding van Daniël 1-6 en 7-12, omdat heel het boek apocalyptisch is. Engelen treden op als uitleggers van visioenen. De visie op de geschiedenis kent een vooruitziende blik (prognose) en wijst op de overgang van het aards rijk en het begin van Gods Rijk. Er is voorzegging in de vorm van een terugblik, maar ook 'bewusste literarische Erfindung' (= pseudonyme Weissagungen) zoals vanaf Daniël 11:36 of in ieder geval vanaf vs. 40[355]. Die laatste voorzeggingen in Daniël zijn naar de mening van Lebram onder een pseudoniem gedaan, ook omdat het Godsrijk dat voorzegd werd, niet aanbrak. Bij Lebram is het diepste doel van een boek als Daniël bereikt met wat wij ook wel parenese noemen[356].
3.5 jaar: In de bespreking van Daniël 12:11 legt ook Lebram - via de tijden, tijd, halve tijd - de link met Daniël 7:25 en met 9:27, zoals ook sommige anderen doen. Een poging om de verschillende versies van omstreeks 3.5 jaar in de geschiedenis van Antiochus Epiphanes IV een plek te geven, mislukt.
De vier Rijken: Lebram is van mening dat het vierde Rijk het Griekse Rijk is[357].
De 'verwoestende gruwel': Lebram legt een relatie tussen de 'verwoestende overtreding' in Daniël 8:13 en de 'verwoestende gruwel' in 11:31 waar de historische context

---

[352] Collins, *Daniel,* p 357, The half-week corresponds to the three and a half years (a time, times, and half time) of 7:25.
[353] Lebram, Jürgen-Christian, *Das Buch Daniel*, Zürcher Bibelkommentare, Zürich, 1984.
[354] Nickelsburg, George W.E., *Jewish literature between the bible and the mishnah,* 1981, p 5 over apocalyptische Joodse literatuur tussen 200 v en 200 n Chr., zegt hij: 'One important factor that holds together the largest part of this corpus of literature is its common setting in hard times: persecution, oppression; other kinds of disaster; the loneliness and pressures of a minority living up to its convictions in an alien environment.'
[355] Lebram, *Das Buch Daniel*, p 14, 'Dahinter (ex eventu gdl) steht bewusste literarische Erfindung. Der Verfasser lebt in Wirklichkeit in der Zeit des Lesers und berichtet diesem die Vergangenheit als prophezeite Zukunft. Das zeigt sich z. B. daran, dass die grosse Geschichtsweissagung in Kap 11 vielleicht schon ab V. 36, sicher ab 11:40 Ereignisse berichtet, die nachweisbar nicht eingetreten sind, während vorher beschriebene Vorgänge uns auch aus anderen zeitgenössischen Schriften bekannt sind. Letzlich trifft das auch zu auf die Ansage des baldigen Beginns der Gottesherrschaft, die damals auf die erwartete Weise nicht eingetreten ist.'
[356] Lebram, *Das Buch Daniel*, p 137, 'Seine Botschaft hat in Menschen das Vertrauen erweckt, dass sie auf dieser Erde mit Gott und seiner Wirklichkeit rechnen dürfen.'
[357] Lebram, *Das Buch Daniel* P 52', 'Daniel 2:41 'Die Füsse, die in der Vision als besonderer Teil des Körpers von den Schenkeln getrennt sind, werden hier mit diesen zusammengezogen zur beschreibung eines vierten Reiches, das das starke Reich Alexanders und die daraus entstandenen Diadochenreiche umfasst.'

getekend wordt[358]. De eindtijd vragen behandelt Lebram hierna in de betrokken verzen niet meer. Het bedoelde volgens hem uit te lopen op Antiochus Epiphanes IV.
De eindtijd: De vraag naar het einde in Daniël 8:17 zou beantwoord worden met: het einde van de tegenwoordige wereldgeschiedenis.
Het zeventigwekenvisioen: Lebram laat het zeventigwekenvisioen uitlopen op Antiochus Epiphanes IV aan de hand van de veronderstelde 490 jaar[359].

Goldingay[360]
Parenese en apokalyptiek: Volgens Golgingay maakt het voor de exegese weinig uit wat het genre van het boek is[361].
Datering: Goldingay dateert het boek Daniël in de tweede eeuw v. Chr., onder andere omdat de vervulling lag in de periode van Antiochus Epiphanes IV[362].
De eindtijd: Goldingay denkt bij de term 'tijd van het einde' in Daniël 8:15-19 aan de tijd van Antiochus Epiphanes IV, maar beseft dat de schrijver mogelijk doelt op 'het einde', al vereenzelvigt Goldingay dit einde onder Antiochus Epiphanes IV met het einde[363].
Vanaf 11:40 is er volgens Golgingay niet langer sprake van een gelijk opgaan van profetie en geschiedenis, maar is er sprake van een loskoppeling tussen profetie en feitelijke geschiedenis, die vanaf 11:40 doorloopt in Daniël 12:1-3.[364] Toch ziet Goldingay nog steeds een verbinding tussen profetie en de vervulling onder Antiochus Epiphanes IV. Hij denkt niet aan de antichrist of andere toekomstige scenario's.
De vier Rijken: Goldingay ziet geen vier Rijken, maar inclusief Nebukadnessar vier koningen van Babel - wier macht wordt overgenomen door de voor Israël en Daniël belangrijke Pers Cyrus. Deze laat Israël weer terug keren naar Jeruzalem en Juda om de tempel te herbouwen. Hij ziet deze geschiedenis duidelijk in verband met de zeventig jaar van Jeremia en het gebed van Daniël in Daniël 9.
3.5 jaar: Goldingay legt ook het verband tussen de tijdsaanduidingen zoals een tijd, tijden en een halve tijd en 2300 avonden en morgens met de korte periode van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV, die ongeveer 3.5 jaar duurde.
De 'verwoestende gruwel': Goldingay leest de onderliggende Hebreeuwse uitdrukkingen achter de 'verwoestende gruwel' in Daniël 8:13 en 9:27 e.d. in relatie tot elkaar. Hij gaat mee met Nestle e.a. die Baál Sjemaim omgezet ziet in 'Sjakuts Somem'[365].

---

[358] Lebram, *Das Buch Daniel*, p 95, 'Aufstellung *des verwüstenden Frevels* bezieht sich auf das Wort - frevlerisch - v 12 und erklärt es mit der Aufstellung des - verwüstenden Greuels- (siehe 11:31) eines heidnischen Kultgegenstandes, den AE im Tempel errichten liess (168 v Ch.).'
[359] Lebram, *Das Buch Daniel*, p 108,09, 'Aus der näheren Beschreibung der Ereignisse in den 490 Jahren (v. 25-27) erkennt man, dass dieser Zeitraum mit Antiochus' IV endet. Die Zahl ist, wie man auch rechnen mag, unzutreffend.'
[360] Goldingay, John E., *Daniel,* Word biblical commentary, volume 30, Dallas, 1989.
[361] Goldingay, *Daniel,* p xl, 'Whether the stories are history or fiction, the visions actual prophecy or quasi-prophecy, written by Daniel or by someone else, in the sixth century B.C. the second, or somewhere in between, makes surprisingly little difference to the book's exegesis.'
[362] Goldingay, *Daniel,* p xxxvi, 'The 17th century also saw developing interest in the two related convictions that underlie the critical study of Daniel characteristics of the modern period: as well as the belief that all the prophecies relate historically to the Antiochene period, the conclusion that this was the period in which the book actually was written. (...) The main features of the critical argument for the second century date of Daniel are then already present in the work of a Collins (1727): the historical problems, the Greek words, the prophecies relating to the second century (Collins is taken up the work of Porphyry) the book' s location among the Writings; the late Aramaic.'
[363] Goldingay, *Daniel,* p 215. 'The time of the end' (eet kuts v 17) is a more allusive expression. The 'end' must still be the punctiliar moment of the termination of the Antiochene persecution and the vindication of the sanctuary, but this more absolute expression hints that v 17 sees this as *the* End.'
[364] Goldingay, *Daniel,* p 305, 'These facts suggests that v 40 marks the transition from quasi prediction based on historical facts to actual prediction based on Scripture and on the pattern of earlier events; like the promises and warnings of the prophets, they paint an imaginative scenario of the kind of issue that must come from present events.'
[365] Goldingay, *Daniel*, p 212, 'Desolating rebellion' (hfsjh sjmm) like 'desolating abomination' (sjmm sjkts) apparently parodies the name of the god 'Baal sjamain', Lord of heaven') (Nestle,

Het zeventigwekenvisioen: Goldingay ziet Daniël 9:24-27 als een herbevestiging van wat reeds werd gezegd in Daniël 8[366].

Miller[367]
Datering: Miller refereert in verband met de datering aan Porphyrius, een neo-Platonist die meende dat het boek Daniël geschreven was in de 2de eeuw voor Christus, omdat profetie in de betekenis van *voorzeggen wat er gebeurt,* niet zou bestaan. De Joden en christenen hebben tot voor kort de datum van 500 v Chr. aangehouden als ontstaanstijd van het boek Daniël, maar de huidige generatie onderzoekers gaat er toch vanuit dat het laatste deel van het boek Daniël geschreven is in 164 v Christus, terwijl men het eerste Daniël deel 1-6 mede opnam.
Apocalyptiek en parenese: Op de vraag naar het type literatuur rangschikt Miller het boek Daniël 1-6 onder geschiedenis en hier en daar profetie zoals Daniël 2; het tweede deel van het boek bevat zowel geschiedenis als apocalyptiek. Hij ziet het als 'een profetisch apocalyptische boodschap'. Omdat hij overigens veel typen van literair materiaal in Daniël onderscheidt, zoals ook midrash, is niet gezegd dat parenese geen deel uit maakt van de apocalyptiek. Apocalyptiek ligt dichtbij parenese omdat het gezien kan worden 'as a source of comfort and encouragement to the saints during their time of need.'
De vier Rijken: Wat de vier Rijken betreft, volstaat Miller met te zeggen dat de traditionele interpretatie koos voor Rome als vierde rijk, terwijl de Maccabese these - datering boek ongeveer 164 v Chr. - kiest voor het Griekse rijk als vierde rijk. Zelf blijft hij een aanhanger van 'the Roman View'. Hij gaat met Whitcomb mee die de voorzegging van het boek Daniël combineert met die van het boek Opb 13:1; 17:12. Hij ziet het Romeinse rijk nog eens uit de ruïne van het oude Rome opnieuw oprijzen. Miller doet niet bewust iets met het verschil tussen Daniël 7 en Daniël 8-11 in de zin van voorlopige en definitieve vervulling in verband met het derde en vierde Rijk, maar wel heeft hij er oog voor dat Antiochus Epiphanes IV veel weg heeft van de antichrist. Hierbij refereert hij aan Daniël 7, dat hij als profetie over het toekomstige einde leest en aan NTische gedeelten als 2 Tess 2 en het boek Openbaring.
De 'verwoestende gruwel': Daniël 8:13 wordt door Miller inhoudelijk en qua uitdrukking verbonden met de tempelontwijding door Antiochus. In Daniël 9:27 past hij hem toe op *de antichrist*. In 11:31 plaatst Miller de historische setting zoals beschreven in 1 Macc. 1 achter deze uitdrukking. In 12:11 is de uitdrukking volgens Miller opnieuw van toepassing op *de antichrist*.
3.5 jaar: De tijd die de tempelontwijding ongeveer geduurd heeft.
Het zeventigwekenvisioen: Miller ziet Daniël 9:24-27 vervuld in de wederkomst van Jezus Christus in de eindtijd en ziet de 'verwoestende gruwel' vervuld in *de antichrist*. De 490 jaar telt hij vanaf Ezra en Nehemia (445 v Chr. - 49 jaar) Vanaf die tijd tot de verwoesting van Jeruzalem (396 v Chr. - 434 jaar). De tijd van de heidenen wordt niet meegerekend. De korte tijd van Gods toewending tot de Joden na de tijd van de heidenen loopt uit op de antichrist en de komst van Gods Rijk (7 jaar).
De eindtijd: De tijd van het einde in Daniël 8:17 (11:40 en 12:4) ziet Miller als in eerste instantie doelend op de vervulling onder Antiochus en in tweede instantie op *de antichrist* waarvan Antiochus een beeld geeft. Miller ziet in 11:36-45 - en derhalve ook 12:1-3 e.v - een beschrijving van *de antichrist* in de eindtijd.

Klaus Koch[368]

ZAW 4 (1884) 248; Eisfeldt, ZAW 57 (1939) 24). 'Rebellion' or 'abomination' replaces 'Baal' indicating a theological evaluation of the religious innovations (cf. v 12) 'Desolating' replaces ' heaven' using similar letters, and indicating the effect these innovations have had on Jerusalem and its sanctuary (cf. vv 24-25; 9:26; 1 Macc 1:39; 3:45; 4:38).'
[366] Goldingay, *Daniel,* p 260, 'Like that vision, it looks forward from the time of Daniel himself to the Antiochene crisis, and promises God's deliverance. There is no reason to refer exegetically to the first or second coming of Christ.'
[367] Miller, Stephen R., *Daniel*, The New American Commentary, Nashville, 1994.

Datering: Koch dateert de eindredactie van het boek Daniël begin van de 2de eeuw voor Chr.
De vier Rijken: Koch vraagt zich af of men zomaar kan afstappen van een visie die eeuwenlang gedomineerd heeft, namelijk dat het Romeinse Rijk het vierde Rijk is[369]. Wel erkent Koch dat de ijzeren periode van het grote beeld van Daniël 2, het meest van toepassing is op het Seleukidenrijk. Maar juist het feit dat Rome als het vierde Rijk wordt gezien, maakt het boek Daniël zo relevant voor die periode en verklaart zijn opname in de canon[370]. Koch ziet de macht van Rome zich overigens al vanaf het begin van de 2de eeuw voor Chr. manifesteren in nederlagen toegebracht bij Magnesia in 190 v Chr. Niet alleen de relevantie van het boek Daniël voor de Romeinse tijd, maar ook de duiding ervan in de Rabbijnse en kerkelijke jonge traditie onderstreept dit gezichtspunt[371]. Uiteindelijk past de opeenvolging van het Griekse en Romeinse Rijk ook beter bij de laatste twee stadia van het grote beeld in Daniël 2[372].
De eindtijd: Over de eindtijd komt Koch te spreken bij de behandeling van Daniël 2 naar aanleiding van de Hebreeuwse term *acharit hajamim*. In onderscheid van het moderne denken heeft het oud Semitische denken de toekomst achter zich en het verleden voor zich[373]. Het zou in het boek Daniël niet vooral om het inzicht in de opeenvolging van geschiedenisperioden gaan, maar vooral om de definitieve doorbraak van Gods heil[374].

Longman III[375]
Datering: Longman beweegt zich ergens in een tussenpositie tussen de datering die het boek in Daniël 1:1 zelf aangeeft: de regering van Jojakim (605 v Chr) en de onmiskenbaar historische setting van de profetie in de tijd van Antiochus Epiphanes IV, wat neigt tot een jonge datering, al kiest hij tenslotte voor de eerste optie, namelijk de 6de eeuw[376].

---

[368] Koch, Klaus, *Daniel 1-4*, Biblischer Kommentar: Altes Testament, Neukircher Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2005, Jammer genoeg moet het commentaar van Koch op de hoofdstukken van Daniël 7-12 nog uitkomen, al grijpt hij hier en daar wel vooruit op die hoofdstukken bij de bespreking van Daniël 1-4.
[369] Koch, *Daniel 1-4*, p 213, 'Doch erst die kanonische rezipierte Auffassung von Da 2 hat dessen jahrhundertelange Wirkungsgeschichte hervorgerufen, und sie hat den Bezug auf Rom als letzte Weltmacht vorausgesetzt. Darf eine sich als historisch verstehende Exegese davon absehen?'
[370] Koch, *Daniel 1-4*, p 209/210, 'Sobald Daniel also *als Teil des Profetenkanons* gelesen wird, scheint der Rombezug von Kap 2 (und 7) *selbstverständlich* gewesen zu sein. Mehr noch: Wahrscheinlich stellt er den Grund dar warum das junge Buch unter die Profetenschriften eingereiht worden ist. Denn Da ermöglicht wie kein anderes, die eigenen bedrängte Gegenwart unter einem metahistorischen Blickwinkel zu erfassen und damit den Schlüssel zu weiten Teilen anderer profetischer texte zu bieten. Ohne den evident erscheinende Rombezug wäre Daniel kaum zu so hohen Rang aufgestiegen.'
[371] Koch, *Daniel 1-4*, p 210, 'Ab dem 2 Jh. n Chr. wird die auf Rom gemünzte Deutung von Dan 2 (und verwandten Danieltexten) nicht nur bei den Rabbinen, sondern auch in der griechischen und lateinischen Grosskirche zu einer selbstverständlichen Übung.'
[372] Koch, *Daniel 1-4*, ' 211, 'Wo Rom als vierte Macht erlebt wird, ergibt sich wie von selbst eine veränderte Rezeption des übrigen Deutungsteil in Dan 2. Das vorangehende dritte erdumspannende bronzene Reich wird auf Alexander den Grossen bezogen, der tatsächlich bis zum Ende der Erde vorstossen wollte.'
[373] Koch, *Daniel 1-4*, p 182, 'Zum Hebräischen acharit hajamim. Im Unterschied zum modernen westlichen Denken haben nach altsemitsicher Auffassung Menschen ihre Vergangenheit vor sich und ihre Zukunft hinter sich.'
[374] Koch, *Daniel 1-4*, ' p 183, 'Im hebräischen Teil des Danielbuches bezieht sich die entsprechende Wending 10:14 auf die entsetzliche letzte Epoche der Unheilsgeschichte, die 8:19 "ahnlich wie - das Hintere = Letzte des göttlichen Zorns (acharit hajamim) und als - Zeitpunkt des Ende (mooeed keets) ausgedrückt wird. (vgl. 12:8f.). Demnach zeilt die Vision des Königs nach v 28 auf - das Ende, nicht die blosse Zukunft - denn die Pointe der Vision besteht nicht im Ablauf der Zukunftsereignisse, sonders im Zerstören des Kolosses und dem Kommen eines unzerstörbaren Reiches.'
[375] Longman III, Tremper, *Daniel*, The NIV application commentary, Grand Rapids, 1999.
[376] Longman III, *Daniel*, p 22, 23, 'In view of the evidence and in spite of the difficulties, i interpret the book from the conclusion that the prophecies come from the sixth century B.C.'

3.5 jaar: Samen met andere uitdrukkingen in het boek Daniël, die ongeveer op dezelfde tijdsduur uitkomen, wijst een *tijd, tijden en een halve tijd* in Daniël 7:25 op de periode van ongeveer 3.5 jaar. Dat is de tijd van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV in 168-165 v Chr.[377].
De eindtijd: Naar aanleiding van Daniël 11:40 e.v. vraagt Longman bij de tijd van het einde; 'het einde van wat?' Hij citeert met instemming Miller die aan de definitieve eindtijd denkt, maar blijft toch zelf deze verzen vervuld zien in het optreden van Antiochus Epiphanes IV[378].
Apocalyps en parenese: Longman kiest voor de term profetie, wanneer hij het genre van Daniël beschrijft.
De verwoestende gruwel: In Daniël 8:13 ev wordt met de 'verwoestende overtreding' verwezen naar de periode van tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV. In Daniël 11:31 wordt bij de 'verwoestende gruwel' direct aan de geschiedenis van de tempelontwijding onder Antiochus Epiphanes IV gedacht, waarbij 1 en 2 Macc. de historische setting beschrijft. Longman denkt aan altaar en zwijnenoffers en een beeld dat Ba'al Shamem (de Syrische versie van Zeus) representeert. De 'verwoestende gruwel' in 12:11 blijft Longman in eerste instantie zien in het licht van de geschiedenis onder Antiochus Epiphanes IV.
De vier Rijken: Nadat Longman geschreven heeft over de 'Greek View' en de 'Roman View' kiest hij voor nog een andere positie. Het zou niet de bedoeling zijn van Daniël 2 om de geschiedenis zo precies te beschrijven, voordat het gebeurt. Longman is het eens met Calvijn die hij citeert 'Daniel is not relating what was going to be completed in one moment; he just wants to teach that the kingdoms of the world are transient and that there is only one eternal kingdom.'
Het zeventigwekenvisioen: Longman blijft ook verderop in zijn boek bij de mening dat er vanuit de profetie of apocalyptiek geen voorzeggingen worden gedaan, maar meer in het algemeen wordt benadrukt dat God een einde zal maken aan het lijden en de zonde zonder precieze aanduiding van de tijd. Wel ziet hij een soort verdeling van de tijd in drie delen in dit visioen[379]. In die drie perioden speelt zich een geschiedenis af van terugkeer naar het land Israël, herstel van de tempeldienst en het ondervinden van veel tegenstand, uitlopend op een grote tegenstander en Gods uiteindelijke reddende ingrijpen.

[377] Longman III, *Daniel*, p 190.
[378] Longman III, *Daniel*, p 283, 'Da 11:40 begins with the phrase 'at the time of the end'; the question is 'the end of what? Certainly it means the end of the pride and life of the king who does as he pleases. Miller is correct to point out that this 'end' is followed in 12:1-3 by the resurrection of the dead and so we should take this as a value that the end (in its ultimate sense) is the end of time. Miller however, I believe, errs by continuing to equate the details of the following verse to specific end-time events.'
[379] Longman III, *Daniel*, p 227, 'In essence, he divides the entire period into three parts.'

Literatuurlijst

Commentaren Marcus

Weiss, *Johannes, Das älteste Evangelium*, 1903, Göttingen.
Wohlenberg, D. Gustav, *Evangelium des Markus,* Kommentar zum Neuen Testament, Leipzig, 1910.
van Leeuwen, J.A.C., *Het heilig Evangelie naar de beschrijving van Markus,* Amsterdam, 1928.
Klostermann, Erich, *Das Markusevangelium*, Handbuch zum NT, Tübingen, 1936.
Branscomb, B. Harvie, *The gospel of Mark*, The Moffat New Testament commentary, London, 1946.
Keulers, Jos., *De Evangeliën volgens Marcus en Lucas*, Roermond, 1951,
Van leeuwen, J.A.C., *Markus*, Korte Verklaring der heilige Schrift, Kampen, 1951.
Bolkestein, M.H, *Het verborgen rijk: het evangelie naar Markus*, De prediking van het NT, Nijkerk, 1954.
Lohmeyer, Ernst, *Das Evangelium des Markus*, kritisch-exegetischer Kommentar über das NT, Göttungen, 1954.
Schlatter, Adolf, *Die Evangelien nach Markus und Lukas*, Schlatters Erläuterungen zum NT, Stuttgart, 1954.
Rienecker, Fritz, *Das Evangelium des Markus erklärt*, Wuppertaler Studienbibel, Wuppertal, 1955.
Grundmann, Walter, *Das Evangelium nach Markus*, Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament, Berlin, 1959.
Johnson, Sherman E., *A commentary on the Gospel according to St. Mark*, Black's New Testament commentaries, London, 1960.
Schweizer, Eduard, *Das Evangelium nach Markus,* Das Neue Testament Deutsch, Göttingen, 1974.
Hendriksen, William, *Gospel of Mark,* New Testament Commentary, Edinburgh, 1976.
Pesch, Rudolf, *Das Markusevangelium,* Herders Theologischer Kommentar zum NT, Freiburg, 1977.
Hemelsoet, B., *Marcus*, Verklaring van een Bijbelgedeelte, Kampen, 1979.
Gnilka, Joachim, *Markus*, Evangelisch-Katholischer Kommentar zum NT, Zürich, 1979.
Den Heyer, C.J., *Marcus, een praktische Bijbelverklaring,* tekst en toelichting, H. Kok, Kampen, 1985,
Mann, C.S., *Mark, a new translation with introduction and commentary,* The Anchor Bible, New York, 1986.
Vonk, C., *Mattheus-Marcus,* De Heilige Schrift, IQa, Amsterdam, 1988.
van Bruggen, Jakob, *Markus: het Evangelie volgens Petrus*, Commentaar op het NT, Kampen, 1988.
Brooks, James A., *Mark*, The new American commentary, Broadman Press, Nashville, 1991.
Gould, Ezra P., *A critical and exegetical commentary on The Gospel according to St Mark*, Edinburgh, 1996.
Maier, Gerhard, *Markus-Evangelium*, Edition C Bibelcommentar. Neues Testament: 3, Holzgerlingen, 1996.
Hurtado, *Mark*, New international biblical commentary, Peabody, 1998.
Maier, Gerhard, *Marcus-Evangelium,* Bibelkommentar zum NT., Holzgerlingen, 2000.
Evans, Graig A*., Mark 8:27-16:20*, Word biblical commentary, Nashville, 2001.
France, R.T., *The Gospel of Mark*, A commentary on the Greek text, Grand Rapids, 2002.
Hooker, Morna D., *A commentary on the Gospel according to St. Mark*, Black's New Testament commentaries, London, 2003.

Artikelen en boeken Marcus 13

Bratcher, R. G., and Nida, E. A., *Helps for Translation*. A translator's handbook on the Gospel of Mark, Leiden, 1961.
Hartman, Lars, *Prophecy Interpreted,* 'The formation of some Jewish apocalyptic texts and of the eschatological discourse Mark 13 Par.' , 1966. 299 p.

Grayston, K., 'the study of Mark XIII', *The John Rylands University Library*, 1973, p 371-387
Hartman, Lars, 'The functions of some so-called apocalyptic timetables', *NTS* 22, p 1-14 aug. 1974,
den Heyer, C.J., *Exegetische methoden in discussie: een analyse van Mc 10:46-13:37,* proefschrift, Kampen, 1978.
Ford, Desmond, *The abomination of desolation, Part II*, Mark 13:14 Its context, Background and exegesis, exegetical survey of Mark 13, University Press of America, 1979.
Brandenburger, Egon*, Markus 13 und die Apokalyptik*, Neukirchen, 1984.
Caragounis, Chrys, *'The Son of Man', vision and interpretation*, Tübingen, 1986,
Allison, Dale C., *The End of the Ages Has Come. An early interpretation of the Passion and Resurrection of Jesus*, 1987.
Mussner, Franz, 'Wer ist "dieses Geschlecht" in Mk 13:30 parr', *Kairos,* 29, 1987, p 23-28.
Allison, Dale C., *The End of the Ages Has Come, An early interpretation of the Passion and Resurrection of Jesus*, 1987, p 1-40.
Graham, Helen R., 'A passion prediction for Marks community Mk 13:9-13', M.M. Maryknoll Sisters Quezoncity, *Philippines Biblical Theology Bulletin,* vol. xvi.
Geddert, Timothy J., *Watchwords: Mk 13 in Markan eschatology,* Sheffield Academic Press, Sheffield, 1989.
Such, W.A., 'The significance of 'to seimeion' in Mk 13:4', *IBS,* 13, 1991, p 134-154.
Myers, Paul, une lecture synchronique', *'Études Theologiques & Religieuses'* ,1992/4, TOME 67, Vancouver 'Marc 13'.
Beasley-Murray, George R*., Jesus and the Last Days, The interpretation of the Olivet Discourse,* Peabody, 1993.
Harder, Günther, 'Das eschatologische Geschichtsbild der sogenannten kleinen Apokalypse Markus 13', p 71-107, *Theologia viatorum.*
Jarbro Collins, Adela, 'the apocalyptic rhetoric of Mark 13 in historical context', *Biblical Research*, 1995.
Nelson, Neil D., 'this generation' in Matth 24:34', 'A literary critical perspective', *Journal of Evangelical Theology Society,* US, socr. 38/3, 1995, p 369-385.
Taylor, N.H., 'Palestinian Christianity and the Caligula crisis', Part II, 'The Markan eschatology discourse', *JSNT,* 62, 1996, p 13-41.
Struthers Malbon, Elizabeth, 'literary contexts of Mc 13', *Biblical and Humane,* 1996, p 105-124.
Hatina, Thomas. R., 'The focus of Mark 13:24-27, the parousia or the destruction of the temple?' *Bulletin for biblical research*, 6, 1996, p 43-66.
Such, W. A., 'The crux criticorum of Mark 13:14', *Restauration Quarterly,* 38, 1996, 2 S 93-108.
Freedholm, David, M, ' "When you see those things take place" Mk 13:29 an apocalyptic Timetable in Mc 13?', *To hear and obey,* 1997, p 130-150, Christian canon.
Dyer, Keith D., 'But concerning that day..' (Mark 13:32) "prophetic" and "apocalyptic" eschatology in Mk 13', *SBL Seminar papers,* 1999.
Malina, Bruce J., 'Exegetical Eschatology, the Peasant Present and the Final Discourse Genre: The Case of Mark 13' *Biblical Theology Bulletin,* vol. 32, 2002. p 49-59.
Taylor, N.H., 'The destruction of Jerusalem and the transmission of the Synoptic eschatological discourse'*, HTS*, 59, (2), 2003.

Commentaren Daniël

Montgomery, James A., *a critical and exegetical commentary on the book of Daniel*, The international critical commentary on the Holy Scriptures of the Old and New Testaments, Edinburgh,1950.
Slotki, Judah J., *Daniel, Ezra and Nehemia: Hebrew text and and Enlish translation with an introduction and commentary*, Soncino books of the Bible, London, 1951.
Bentzen, Aage, *Daniel,* Handbuch Zum Alten Testament, Tübingen, 1952.

Kessler, Werner, *Zwischen Gott und Weltmacht*, *Der Prophet Daniel*, Calwer Verlag Stuttgart, Stuttgart, 1956.
Aalders, G. Ch., *Daniël*, Commentaar op het Oude Testament, Kampen, 1962.
Plöger, Otto, *Das Buch Daniel,* 1965.
Porteous, Norman W., *das Buch Daniel*, Das Alte Testament Deutsch, Göttingen, 1968.
Hartman, Louis F., (Daniel 1-9) Di Lella, Alexander A., (Daniel 10-12), *The book of Daniel*, The anchor Bible, Garden City, 1978.
Maier, Gerhard, *Der Prophet Daniel*, Wuppertalerstudienbibel, Wuppertal, 1982.
Lebram, Jürgen-Christian, *Das Buch Daniel,* Zürcher Bibelkommentare, Zürich, 1983.
Collins, John J., *Daniel: with an introduction to apocalyptic literature*, The forms of the Old Testament litarature, Volume XX, Grand Rapids, 1984.
Lebram, Jürgen-Christian, *Das Buch Daniel*, Zürcher Bibelkommentare, Zürich, 1984.
Naastepad, Th. J. M, *Daniël,* Kampen, 1988.
Goldingay, John E., *Daniel,* Word biblical commentary, volume 30, Dallas, 1989.
Collins, John J., *Daniel: a commentary on the Book of Daniel*, Hermeneia, a critical and historical commentary on the Bible, Minneapolis, 1993.
Miller, Stephen R, *Daniel*, The New American Commentary, Volume 18, Nashville, 1994.
Longman III, Tremper, *Daniel*, The NIV application commentary, Grand Rapids, 1999.
Koch, Klaus, *Daniel 1-4*, Biblischer Kommentar: Altes Testament, Neukircher Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2005.

Boeken en artikelen Daniël.

Caragounis, C., 'History and supra-history', *The book of Daniel in the light of new findings,* (red.) A.S. van der Woude, Leuven. 1993,
Delcor, M., 'L'histoire selon le livre de Daniel', *The book of Daniel in the light of new findings,* (red.), A.S. van der Woude, Leuven, 1993,
Waterhouse, S. Douglas, 'Why was Darius, the Mede Expurged from History?' *To understand the Scriptures,* Essays in honour of William H Shea, p 173-190.
Rowley, H.H., *Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel*, a historical study of contemporary theories, Cardiff, 1959.
Davies, Philip R., *The book of Daniel, composition and reception,* John J. Collins en Peter W. Flint, Part 1, Leiden,

Algemeen

Nickelsburg, George W.E., *Jewish literature between the bible and the mishnah,* 1981.
Vriezen, Th. C., Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament, Wageningen, 1977.
de Heer, Jos, *De Apocalyps van Johannes: hemelse ontmanteling van aardse machten,* Zoetermeer, 1998.
Stuhlmacher, Peter, *Biblische Theologie des NT*, Band 2, Göttingen, 1992-1999,
Kittel, Gerhard, *Theological Dictionary of the New Testament,* volume 2, Eerdmans, Grand Rappids, Michigan, 1978
Koster, W. J. W., *Grieks-Nederlands Woordenboek*, Zwolle, 1965.
Strack, Hermann L., und Billerbeck, Paul, *Das Evangelium nach Matthäus erläutert aus Talmud und Midrash*, München, 1978. Foerster, *TDNT* (Kittel), Volume 1, p 600, Eerdmans, Michigan, 1978.
Bauer-Aland, *Griechisch-deutsches Wörterbuch,* Wörterbuch zum NT, Berlin, New York, 1988.
Aland, Kurt, *Synopsis Quattuor Evangeliorum,* 7de uitgave, Stuttgart, 1971.
Davies, W.D., Allison Jr., Dale C., *a critical and exegetical commentary on the Gospel according to St Matthew,* The international critical commentary, Volume iii, T&T Clark, Edinburgh, 1998-2000.